

9

КИЇВ-1983

У КРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

В ЦЬОМУ НОМЕРІ ЧИТАЙТЕ:

- Зміцнення дружби і співробітництва країн соціалізму на сучасному етапі
- Розвиток соціальної структури сільського населення УРСР в умовах зрілого соціалізму
- Науково-інформаційна діяльність державних архівів України
- Основні тенденції класової боротьби на Україні доби пізнього феодалізму
- До питання про діалектичний взаємозв'язок джерелознавства й методики історичного дослідження
- Історична зумовленість возз'єднання Північної Буковини з Українською РСР

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

Ю. Ю. Кондуфор (головний редактор), Ю. В. Бабко, П. Л. Варгатюк, В. К. Василенко, О. Ю. Гаврилюк (заст. головного редактора), А. Ф. Кізченко, М. В. Коваль (заст. головного редактора), М. Ф. Котляр, В. В. Кузьменко, М. Н. Лещенко, І. М. Мельникова, Л. П. Нагорна, А. В. Санцевич, Ф. П. Шевченко, А. М. Шлепаков, П. М. Шморгун

Відповідальний секретар редакції М. Б. Озерова

Адреса редакції
252001 Київ 1, вул. Кірова, 4
Телефон 29 62 34

Художній редактор *Б. В. Сушко*

Технічний редактор *Н. Є. Любич*

Коректор *Л. П. Захарченко*

Здано до набору 06.08.83. Підп. до друку. 09.09.83. БФ 51181. Формат 70×108²/₃. Вис. друк. Ум. друк. арк. 14,0. Ум. фарбо-відб. 14,5. Обл. вид. арк. 16,01. Тираж 2190 пр. Зам. 0-229.

Журнальне виробництво РВО «Поліграфкнига», 252030, Київ 30, вул. Леніна, 19.

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧЕСКИЙ ЖУРНАЛ, № 9 (260), сентябрь, 1983. Орган Інститута історії Академії наук Української ССР, Інститута історії партії при ЦК Компартії України — філіала Інститута марксизма-ленінізму при ЦК КПСС. Научний журнал. Основан в 1957 г. Выходит ежесекундно. (На українському мові). Київ, видавництво «Наукова думка». Адрес редакції: 252001 Київ 1, ул. Кірова, 4. Журнальное производство РПО «Поліграфкнига», 252030 Київ 30, ул. Леніна, 19.

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

№ 9 (260)
ВЕРЕСЕНЬ
1983

*Науковий журнал
Заснований 1957 р.
Виходить щомісяця*

ОРГАН ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР,
ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ ПАРТІЇ ПРИ ЦК КОМПАРТІЇ УКРАЇНИ
ФІЛІАЛУ ІНСТИТУТУ МАРКСИЗМУ-ЛЕНІНІЗМУ ПРИ ЦК КПРС

КИЇВ

НАУКОВА ДУМКА

З М І С Т

СТАТТІ

XXVI з'їзд КПРС. Актуальні проблеми комуністичного будівництва

- Булаш М. О., Черета І. С. Зміцнення дружби і співробітництва країн соціалізму на сучасному етапі 5
Гаврилюк О. Ю. Розвиток соціальної структури сільського населення УРСР в умовах зрілого соціалізму 16
* * *
Мітюков О. Г. Науково-інформаційна діяльність державних архівів України 28
Смолій В. А. Основні тенденції класової боротьби на Україні доби пізнього феодалізму 37

Методологія та методика історичних досліджень

- Санцевич А. В. До питання про діалектичний взаємозв'язок джерелознавства й методики історичного дослідження 48

Проти буржуазної фальсифікації історії

- Курило В. М. Історична зумовленість воз'єднання Північної Буковини з Українською РСР 55

ПОВІДОМЛЕННЯ

Питання розвитку радянського суспільства періоду зрілого соціалізму

- Артемова В. Я. Діяльність парторганізацій України по розвитку міжреспубліканських економічних зв'язків (1971—1975 рр.) 67
Бур'янова М. І. Партійне керівництво ідейно-політичним вихованням молодих робітників промислових підприємств України (1971—1975 рр.) 76

З історії дружби народів

- Абдіров М. Ж. (Алма-Ата). Поширення в Казахстані патріотичних починів та ініціатив трудових колективів України на сучасному етапі 84
Акімов Ф. І. (Одеса). Більшовики України в боротьбі за інтернаціональне згуртування трудящих (1914 — березень 1917 рр.) 93

Луценко В. І. (Ровно). Ровно — 700 років . 102

* * *

Казанцев О. М. (Донецьк), Масальський В. І. (Донецьк). Творча співдружність працівників науки з гірниками і металургами України в роки третьої п'ятирічки . 110
 Сохань П. С., Чернявський Г. Й. (Харків). Вереснєве повстання 1923 р. у Болгарії та відгуки на нього громадськості Радянської України . 115
 Гуменюк Б. І. Про політичний розвиток країн басейну Карібського моря в 70-х — на початку 80-х років . 125

ТРИБУНА МОЛОДОГО АВТОРА

Божко О. І. Населення Києва в другій половині XVII ст. . 131

НАШ КАЛЕНДАР

Шевчук І. М. М. І. Бондаренко (До 80-річчя з дня народження) . 139

ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

Солдатенко В. Ф. До питання про кількісні характеристики і класифікацію більшовицької преси України періоду підготовки і здійснення соціалістичної революції . 141
 | Стрельський В. І. | Художня література як джерело для вивчення історії СРСР . 151

КРИТИКА ТА БІБЛІОГРАФІЯ

Петряев К. Д. (Одеса). В. А. Дунаевский, Г. С. Кучеренко. Западноевропейский утопический социализм в работах советских историков . 157

ХРОНІКА ТА ІНФОРМАЦІЯ

Божук Г. В. (Ужгород). Республіканська науково-методична конференція з проблеми «Роль кафедр суспільних наук у забезпеченні світоглядницької спрямованості навчального процесу у вузі» . 159
 Єлєсін Ю. І. Науково-практична конференція, присвячена 40-річчю Курської битви . 160

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ

XXVI съезд КПСС. Актуальные проблемы коммунистического строительства

- Булаш М. А., Черета И. С. Укрепление дружбы и сотрудничества стран социализма на современном этапе 5
- Гаврилюк А. Е. Развитие социальной структуры сельского населения УССР в условиях зрелого социализма 16

* * *

- Митюков А. Г. Научно-информационная деятельность государственных архивов Украины 28
- Смолий В. А. Основные тенденции классовой борьбы на Украине эпохи позднего феодализма 37

Методология и методика исторических исследований

- Санцевич А. В. К вопросу о диалектической взаимосвязи источниковедения и методики исторического исследования 48

Против буржуазной фальсификации истории

- Курило В. М. Историческая обусловленность воссоединения Северной Буковины с Украинской ССР 55

СООБЩЕНИЯ

Вопросы развития советского общества периода зрелого социализма

- Артемова В. Я. Деятельность парторганизаций Украины по развитию межреспубликанских экономических связей (1971—1975 гг.) 67
- Бурьянова М. И. Партийное руководство идейно-политическим воспитанием молодых рабочих промышленных предприятий Украины (1971—1975 гг.) 76

Из истории дружбы народов

- Абдиров М. Ж. (Алма-Ата). Распространение в Казахстане патриотических починов и инициатив трудовых коллективов Украины на современном этапе 84
- Акимов Ф. И. (Одесса). Большевики Украины в борьбе за интернациональное сплочение трудящихся (1914 — март 1917 гг.) 93

Вопросы исторического краеведения

- Луценко В. И. (Ровно). Ровно — 700 лет 102

* * *

- Казанцев А. Н. (Донецк), Масальский В. И. (Донецк). Творческое содружество работников науки с горняками и металлургами Украины в годы третьей пятилетки 110
- Сохань П. С., Чернявский Г. И. (Харьков). Сентябрьское восстание 1923 г. в Болгарии и отклики на него общественности Советской Украины 115
- Гуменюк Б. И. О политическом развитии стран бассейна Карибского моря в 70-х — в начале 80-х годов 125

ТРИБУНА МОЛОДОГО АВТОРА

Божко О. И. Население Киева во второй половине XVII ст. 131

НАШ КАЛЕНДАРЬ

Шевчук И. Н. М. И. Бондаренко (К 80-летию со дня рождения) 139

ИСТОРИОГРАФИЯ И ИСТОЧНИКОВЕДЕНИЕ

Солдатенко В. Ф. К вопросу о количественных характеристиках и классификации большевистской прессы Украины периода подготовки и осуществления социалистической революции 141

Стрельский В. И. Художественная литература как источник для изучения истории СССР 151

КРИТИКА И БИБЛИОГРАФИЯ

Петряев К. Д. (Одесса). В. А. Дунаевский, Г. С. Кучеренко. Западноевропейский утопический социализм в работах советских историков 157

ХРОНИКА И ИНФОРМАЦИЯ

Божук Г. В. (Ужгород). Республиканская научно-методическая конференция по проблеме «Роль кафедр общественных наук в обеспечении мировоззренческой направленности учебного процесса в вузе» 159

Елсин Ю. И. Научно-практическая конференция, посвященная 40-летию Курской битвы 160

XXVI з'їзд КПРС. Актуальні проблеми комуністичного будівництва

М. О. БУЛАШ (Київ), І. С. ЧЕРЕДА (Київ)

ЗМІЦНЕННЯ ДРУЖБИ І СПІВРОБІТНИЦТВА КРАЇН СОЦІАЛІЗМУ НА СУЧАСНОМУ ЕТАПІ

Народи держав соціалістичної співдружності наполегливою, творчою працею здійснюють плани соціально-економічного розвитку своїх країн, створюють і вдосконалюють матеріально-технічну базу соціалізму на основі інтенсифікації виробництва, більш повного використання досягнень сучасної науки й техніки. Комуністичні й робітничі партії цих країн зміцнюють взаємне всебічне співробітництво, об'єднують і націлюють зусилля народів своїх держав на забезпечення їх спільних інтересів на міжнародній арені. «Найпершою турботою нашої партії,— відзначив Генеральний секретар ЦК КПРС товариш Ю. В. Андропов,— буде і далі зміцнення соціалістичної співдружності. В єдності — наша сила, запорука кінцевого успіху навіть у найсерйозніших випробуваннях»¹.

XXVI з'їзд КПРС, з'їзди братніх комуністичних і робітничих партій, які відбулися в останні роки, підтвердили стратегічну лінію розвитку держав соціалістичної співдружності на дальше неухильне зміцнення їх дружби і всебічного співробітництва. Червневий (1983 р.) Пленум ЦК КПРС, керуючись рішеннями з'їзду і конкретизуючи їх, підкреслив необхідність більш широкого взаємного вивчення цінного досвіду цих країн. У постанові Пленуму «Актуальні питання ідеологічної, масово-політичної роботи партії» вказується: «Треба ширше вивчати все краще в досвіді братніх країн соціалізму. Потрібен глибокий аналіз нових явищ у міжнародних відносинах, розвитку світового соціалізму, у світовому революційному процесі, нових аспектів і сторін загальної кризи капіталістичної системи»².

КПРС, Радянський уряд приділяють неослабну увагу зміцненню дружби і співробітництва СРСР з соціалістичними державами. Спільність їх соціально-економічного ладу, єдність світогляду й мети у побудові розвинутого соціалістичного і комуністичного суспільства об'єктивно визначають новий тип міжнародних відносин, по-справжньому справедливих, братерських. Саме таким, як відзначив XXVI з'їзд КПРС, є відносини Радянського Союзу з Болгарією, Угорщиною, В'єтнамом, Німецькою Демократичною Республікою, Кубою, Лаосом, Монголією, Польщею, Румунією, Чехословаччиною³. Цей тип міжнародних відносин ґрунтується на соціалістичних принципах — на повній рівноправності сторін, взаємовигоді, поважанні державного суверенітету і невтручанні держав у внутрішні справи одна одної. Такі відносини

¹ Матеріали Пленуму Центрального Комітету КПРС 22 листопада 1982 року.— К., 1982, с. 17.

² Матеріали Пленуму Центрального Комітету КПРС 14—15 червня 1983 року.— К., 1983, с. 67.

³ Див.: Матеріали XXVI з'їзду КПРС.— К., 1981, с. 5.

розвиваються у формах співробітництва і взаємодопомоги. Вони зумовлені об'єктивними закономірностями соціалізму, відповідними йому виробничими відносинами, які створюють і культивують справжню рівноправність, інтернаціональне довір'я трудящих різних країн на чолі з їх марксистсько-ленінськими партіями.

Виникнення й успішний розвиток нового типу міжнародних відносин нерозривно зв'язані з перемогою Великої Жовтневої соціалістичної революції, створенням єдиної багатонаціональної держави — Союзу Радянських Соціалістичних Республік. В результаті соціалістичної революції робітничий клас разом з біднішим селянством, усіма трудящими під керівництвом Комуністичної партії докорінно змінили соціально-економічний і політичний лад у нашій країні, побудували розвинуте соціалістичне суспільство. Вперше у світі на території величезної держави з багатонаціональним населенням були встановлені нові відносини між людьми — відносини дружби і співробітництва, колективізму та взаємодопомоги трудящих різних національностей і народностей.

Принципи соціалістичного інтернаціоналізму, взаємної допомоги та колективізму народів різних національностей, які вперше лягли в основу їх господарського зближення в СРСР, здобули втілення і дальший розвиток у відносинах між державами соціалістичної співдружності. Радянський Союз, інші держави соціалізму, створюючи та вдосконалюючи новий тип міжнародних відносин, керувалися й керуються марксистсько-ленінським вченням з цього питання. В. І. Ленін у праці «Тези до II конгресу Комуністичного Інтернаціоналу» відзначав об'єктивну історичну тенденцію «...до створення єдиного, за загальним планом регульованого пролетаріатом усіх націй, всесвітнього господарства як цілого, тенденцію, яка цілком виразно виявлена вже при капіталізмі і безумовно має далі розвиватися і цілком завершитися при соціалізмі»⁴.

Послідовно втілюючи в життя настанови основоположників марксизму-ленізму про зближення націй, творчо використовуючи досвід Радянського Союзу в цій справі та спираючись на його безкорисливу допомогу, соціалістичні країни створили новий тип міжнародних відносин, вільних від антагоністичних суперечностей, від підкорення одних народів і держав іншими. Основу цих відносин становлять суспільна власність на засоби виробництва, однотипний державний лад — влада народу на чолі з робітничим класом, єдина ідеологія — марксизм-ленізм, виразником якої є комуністичні й робітничі партії. Керівним принципом відносин між братніми державами є пролетарський, соціалістичний інтернаціоналізм, що відбиває їх класову солідарність. На практиці він означає гармонійне поєднання інтересів кожної соціалістичної країни з інтересами всієї світової системи соціалізму в цілому, правильне погодження національного та інтернаціонального, розвиток братерської взаємодопомоги і взаємопідтримки, вірність ідеалам марксистсько-ленінського вчення.

Питання взаємного політичного, ідеологічного й економічного співробітництва постійно перебувають у центрі уваги як двосторонніх, так і багатосторонніх переговорів керівників країн соціалістичної співдружності. Як підкреслювалося на XXVI з'їзді КПКР, між керівництвом братніх держав існують глибоке взаєморозуміння, довір'я та згода. З усіх великих проблем соціально-економічного розвитку і міжнародної політики утвердилася принципова єдність поглядів, які є результатом постійної взаємодії, спільним досягненням правлячих партій держав соціалізму⁵.

Між ними регулярно здійснюється обмін партійно-урядовими делегаціями. Ввійшли у практику наради керівних працівників центральних

⁴ Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 41, с. 156.

⁵ Див.: Матеріали XXVI з'їзду КПКР, с. 5.

партійних і державних органів з питань ідеологічної, організаційно-партійної діяльності й міжнародних відносин. Наприклад, на черговій нараді секретарів Центральних Комітетів комуністичних і робітничих партій соціалістичних країн у березні цього року в Москві було обговорено міжнародні й ідеологічні питання. Її учасники обмінялися думками щодо актуальних завдань політичної, ідеологічної та пропагандистської роботи, пов'язаної з розвитком обстановки у світі, роз'ясненням і реалізацією ідей празької наради Політичного консультативного комітету держав Варшавського Договору, а також інших пропозицій, спрямованих на зміцнення миру й міжнародної безпеки. Після цього відбулася дружня зустріч Генерального секретаря ЦК КПРС товариша Ю. В. Андропова з учасниками наради ⁶.

Цінним досвідом роботи в усіх галузях економічного і суспільного життя постійно обмінюються партійні організації Радянського Союзу та інших країн соціалістичної співдружності на всіх рівнях — від Центральних Комітетів до первинних партійних організацій виробничих об'єднань, підприємств та установ. Дальшого розвитку набуває співробітництво між державними органами, громадськими організаціями, науково-дослідними установами та трудовими колективами. Розширюються контакти професійних спілок, молодіжних та інших організацій, працівників науки і культури, товариств дружби братніх держав.

Плідно розвивається політичне співробітництво. Його організаторами й натхненниками є правлячі комуністичні та робітничі марксистсько-ленінські партії, які послідовно захищають класові інтереси трудящих у боротьбі за здійснення комуністичних ідеалів.

Розвиваючи і вдосконалюючи всебічне співробітництво між соціалістичними країнами, братні партії керуються вченням марксизму-ленінізму. В. І. Ленін наголошував на необхідності політичного підходу до всіх питань розвитку соціалістичного суспільства і, зокрема, до розв'язання господарських проблем. «...Без правильного політичного підходу до справи,— вказував Володимир Ілліч у 1921 р.,— даний клас не вдержить свого панування, а значить, не зможе розв'язати і свого виробничого завдання» ⁷.

Комуністичні й робітничі партії країн соціалізму виходять з того, що розвиток і вдосконалення взаємних відносин, багатостороннього співробітництва в усіх сферах суспільного життя має величезне політичне і соціально-економічне значення. Всі напрями співробітництва (економічного, науково-технічного, в галузі культури та інших сферах) у кінцевому підсумку підпорядковано головній меті — створенню кращих умов для розв'язання завдань всебічного розвитку кожної з братніх держав та їх поступового зближення, зміцнення світової соціалістичної системи в цілому.

У сфері політичних відносин братніх країн важливе місце належить військово-політичному оборонному співробітництву. Радянський Союз і європейські соціалістичні держави створили його ефективний орган — Організацію Варшавського Договору на чолі з Політичним консультативним комітетом. В рамках цієї організації функціонують Комітет міністрів закордонних справ і Комітет міністрів оборони соціалістичних країн. Держави — учасниці згаданих колективних органів — координують зовнішньополітичну діяльність і забезпечують обороноздатність усіх держав соціалізму, стоять на сторожі завоювань соціалістичних революцій, миру та безпеки народів. XXVI з'їзд КПРС констатував, що цей військово-політичний оборонний союз вірно служить справі миру і соціалізму ⁸.

⁶ Рад. Україна, 1983, 17 берез.

⁷ Ленін В. І. Ще раз про профспілки, про поточний момент і про помилки тт. Троцького і Бухаріна.— Повне збір. творів, т. 42, с. 269.

⁸ Див.: Матеріали XXVI з'їзду КПРС, с. 7.

Комуністичні й робітничі партії держав соціалістичної співдружності приділяють велику увагу розширенню і вдосконаленню співробітництва в ідеологічній галузі. І це цілком закономірно, оскільки соціалізм є першим в історії суспільним ладом, розвиток якого здійснюється на основі єдиної для всіх братніх країн ідеології — марксизму-ленінізму. Як добре відомо, марксизм-ленінізм дав всебічне, глибоке обґрунтування об'єктивних законів суспільного розвитку. Спираючись на них і свідомо їх використовуючи, комуністичні й робітничі партії дружніх країн розробляють свою стратегію. При цьому вони виходять з кардинальних завдань соціально-економічного розвитку кожної держави і аналізу міжнародного становища, визначають принципи та методи діяльності й, зокрема, у сфері взаємних відносин. Ідеологічне співробітництво цих партій допомагає їм своєчасно узагальнювати і творчо використовувати досвід соціалістичного й комуністичного будівництва у кожній окремій країні, успішно вести боротьбу проти буржуазної, націоналістичної та ревізійністської ідеології.

Основа комуністичного виховання — це формування марксистсько-ленінського світогляду. Тому братні партії постійно вдосконалюють стиль ідеологічної роботи і підвищують її ефективність, зосереджуючи зусилля на вихованні комуністичної свідомості трудящих, сумлінного ставлення до праці та своїх обов'язків перед колективом, соціалістичним суспільством. Величезне значення в діяльності марксистсько-ленінських партій належить інтернаціональному вихованню трудящих, розуміння ними необхідності дальшого зміцнення відносин дружби і співробітництва між народами, об'єднання зусиль у боротьбі проти імперіалістичної політики, яка несе людству загрозу ядерної війни.

Червневий (1983 р.) Пленум ЦК КПРС з новою силою підкреслив, що в ідеологічній роботі партії слід враховувати особливості розвитку соціалістичного суспільства на сучасному етапі, правильно оцінювати його досягнення і проблеми, можливості й перспективи. На Пленумі наголошувалося, що для забезпечення успіху в комуністичному вихованні трудящих дуже важливим є дохідливе і переконливе донесення правди до свідомості кожної людини про величезні переваги соціалізму, політичні права та свободи, які він надає їм, про миролюбну політику СРСР і країн соціалістичної співдружності, значення їх дружби і співробітництва. Велике значення має також своєчасне й обґрунтоване викриття брехливої, підривної імперіалістичної пропаганди⁹.

Значення ідеологічного співробітництва марксистсько-ленінських партій особливо зростає в умовах загострення протистояння між соціалізмом і капіталізмом на міжнародній арені. Нині агресивні імперіалістичні кола США, держав агресивного блоку НАТО, які тісно зв'язані з військово-промисловим комплексом, відкрито стали на шлях проведення політики з позиції сили, дискримінації СРСР та інших країн соціалізму в зовнішньоекономічних відносинах. Посилюючи антикомуністичну істерію, пропагандистські центри держав імперіалізму намагаються посіяти ворожнечу між країнами світової системи соціалізму, культивувати націоналістичні тенденції. Їх метою є підірвати єдність народів держав соціалістичного світу, ослабити їх економічні й політичні позиції.

Справжніми ідеологічними диверсіями, спрямованими проти СРСР, інших країн соціалізму, характеризується діяльність нинішньої адміністрації США, яка взяла курс на розгортання «хрестового походу» проти соціалізму, намагається підірвати економічні й політичні позиції соціалістичних країн. Посилюються наклепи на керівних державних і політичних діячів держав соціалізму, протиставляється наро-

⁹ Див.: Матеріали Пленуму Центрального Комітету КПРС 14—15 червня 1983 року, с. 5—7.

ди урядам, правлячим партіям цих країн. Американські імперіалісти для боротьби з реальним соціалізмом, марксистсько-ленінською ідеологією концентрують зусилля військово-промислового комплексу, реакційних політичних і профспілкових діячів, різних політиканів і авантюристів.

Діяльність комуністичних і робітничих партій по вдосконаленню форм та методів ідеологічної боротьби з ворожою пропагандою в цих умовах набуває особливо актуального значення. Марксистсько-ленінські партії, проводячи відповідну роботу серед населення своїх країн, послідовно викривають антинародну політику сучасного імперіалізму. Вони активізують боротьбу проти антирадянщини і антикомунізму, розвінчують ворожу суть сучасного опортунізму та ревізійонізму. Між комуністичними партіями, соціалістичними країнами систематично здійснюється обмін досвідом ідеологічної, масово-політичної діяльності. Співробітництво партій братніх держав у цій галузі сприяє ідейному загартуванню трудящих цих країн, вихованню їх в дусі соціалістичного інтернаціоналізму, глибокому розумінню ними необхідності захисту завоювань світового соціалізму.

На XXVI з'їзді КПРС, з'їздах марксистсько-ленінських партій інших держав соціалістичної співдружності було дано високу оцінку їх співробітництву в рамках Ради Економічної Взаємодопомоги. Економічні й науково-технічні зв'язки між країнами — членами цієї міжнародної організації є важливим фактором їх розвитку. На XXVI з'їзді КПРС відзначалося: «Тепер неможливо уявити собі певнений розвиток тієї чи іншої соціалістичної країни, успішне розв'язання нею таких, скажімо, проблем, як забезпечення енергоресурсами і сировиною, впровадження найновіших досягнень науки і техніки, без зв'язків з іншими братніми країнами»¹⁰.

Відомо, що економічне співробітництво цих держав здійснюється на основі Комплексної програми соціалістичної економічної інтеграції. Цей довгостроковий стратегічний план країн — членів РЕВ передбачає розв'язання колективними зусиллями їх корінних народно-господарських проблем, зміцнення матеріально-технічної бази всієї світової системи соціалізму на основі дальшого розвитку й поглиблення міжнародного соціалістичного поділу праці, інтенсифікації взаємних зовнішньоекономічних зв'язків цих держав. Комплексна програма орієнтує братні країни на повніше використання переваг міжнародних соціалістичних економічних відносин та підвищення їх ефективності, на широке проведення спільних наукових досліджень, дальший розвиток і вдосконалення форм та методів співробітництва, особливо в галузі планової діяльності, на реалізацію довгострокових економічних програм.

Удосконалюючи форми та методи економічного співробітництва, країни — члени РЕВ спільно розробляють і здійснюють насамперед інтеграційні заходи, спрямовані на розв'язання корінних проблем розвитку народного господарства. Так, у ході виконання погодженого плану багатосторонніх інтеграційних заходів цих держав на 1976—1980 рр. було збудовано газопровід «Союз» (Оренбург — Західний кордон СРСР) довжиною майже 3 тис. км. На його будівництві працювали близько 15 тис. членів інтернаціонального колективу з різних соціалістичних країн. Введення в дію «Союзу» дало можливість збільшити поставки природного газу в європейські держави соціалізму приблизно утворює. Починаючи з 1980 р. по газопроводу з СРСР у ці країни поставляється щороку 15,5 млрд. м³ природного газу¹¹. У минулій п'ятиріччі було здано в експлуатацію Кіємбаївський гірничо-збагачувальний комбінат по видобутку 500 тис. т азбесту в рік. У Монголії

¹⁰ Матеріали XXVI з'їзду КПРС, с. 9.

¹¹ Международная жизнь, 1981, № 9, с. 59.

побудовано великий комбінат «Ерденет» по виробництву мідного і молібденового концентрату. Вступила в дію перша черга Усть-Ілімського целюлозного заводу, ведуться роботи по завершенню будівництва його другої черги. Розпочато спорудження на території Білоруської РСР Мозирського заводу кормових дріжджів з нафтової сировини, а також Хмельницької атомної електростанції потужністю 4 млн. кВт з лінією електропередачі до Жешува (Польща). Зводяться і реконструюються нікелеві підприємства на Кубі й багато інших будов. Про масштаби співробітництва держав — членів РЕВ дає певне уявлення розмір асигнувань на будівельну програму погодженого плану інтеграційних заходів на 1976—1980 рр. Вони дорівнюють 9 млрд. перевірених карбованців¹².

На початок 80-х років країни соціалістичної співдружності вийшли на нові рубежі соціально-економічного розвитку. З метою дальшого успішного піднесення їх економіки на основі найбільш повного використання досягнень сучасної науково-технічної революції та забезпечення неухильного зростання матеріального добробуту й культури населення марксистсько-ленінські партії братніх держав взяли курс на підвищення ефективності виробництва. Розв'язанню цих завдань підпорядковано вдосконалення їх взаємного співробітництва, поглиблення зусиль для раціонального розвитку і використання переваг міжнародного соціалістичного поділу праці. Виходячи з цього, трудящі країн соціалістичної співдружності спрямовують свої сили на те, щоб зробити нинішнє десятиріччя періодом інтенсивної виробничої та науково-технічної міжнародної кооперації своїх держав.

На XXXVI засіданні сесії РЕВ, яка відбулася в червні 1982 р., відзначалося, що для прискорення переходу народного господарства країн соціалізму на шлях інтенсивного розвитку необхідна глибока перебудова структури суспільного виробництва на передовій науково-технічній основі з урахуванням взаємодоповнення національних економік. Керівник радянської делегації, Голова Ради Міністрів СРСР товариш М. О. Тихонов у промові на засіданні сесії наголосив на необхідності спільного вироблення державами — членами РЕВ стратегічних рішень, обрання ефективних напрямків виробничої спеціалізації, раціонального поєднання науково-технічних потенціалів і дальшого вдосконалення економічного механізму співробітництва братніх країн¹³.

Розв'язання складних і актуальних питань дальшого розвитку їх співробітництва, поглиблення міжнародної соціалістичної інтеграції вимагає пошуків колективними зусиллями нових і вдосконалення існуючих форм та методів економічних взаємовідносин. На XXVI з'їзді КПРС підкреслювалася необхідність доповнення координації народногосподарських планів погодженням економічної політики в цілому, зближення структур господарських механізмів, дальшого розвитку прямих зв'язків між міністерствами, об'єднаннями та підприємствами, які беруть участь у кооперації, створення спільних фірм, інших форм об'єднання зусиль і ресурсів держав соціалізму¹⁴.

Основним методом організації економічного співробітництва і поглиблення міжнародного соціалістичного поділу праці є координація народногосподарських планів країн РЕВ. Вона почала застосовуватися в перші роки існування цієї організації для погодження окремих питань їх економічного і науково-технічного співробітництва. У процесі його вдосконалення координація планів перетворилася у провідну форму спільної планової діяльності, в міжнародну систему погоджен-

¹² Економіка зарубіжних стран: Социалистические страны.— М., 1980, с. 139.

¹³ Горизонты братского сотрудничества: XXXVI заседание сессии СЕВ.— Правда, 1982, 9 июня.

¹⁴ Див. : Матеріали XXVI з'їзду КПРС, с. 8.

ня зовнішньоекономічних умов для розробки і виконання п'ятирічних планів соціально-економічного розвитку цих країн в умовах соціалістичної економічної інтеграції.

На сучасному етапі в ході координації народногосподарських планів досягнуто більш повної підпорядкованості національних п'ятирічних планів розв'язанню довгострокових соціально-економічних проблем держав соціалістичної співдружності, які випливають з Комплексної програми інтеграції. Це забезпечується головним чином завдяки здійсненню ними двосторонніх і багатосторонніх угод по економічному і науково-технічному співробітництву. Істотною рисою координації планів, і зокрема на нинішню п'ятирічку, є те, що основна увага при їх розробці й реалізації приділяється спеціалізації та кооперуванню виробництва як найбільш ефективним і перспективним формам.

У процесі погодження народногосподарських планів реалізуються домовленості керівників комуністичних і робітничих партій, соціалістичних держав про вузлові проблеми їх економічного співробітництва, про те, щоб наступні дві п'ятирічки були сплановані й пройшли під знаком дальшого, дедалі глибшого кооперування в галузі спеціалізації виробництва на основі широкого використання досягнень науково-технічного прогресу в інтересах ефективного розвитку економіки кожної з братніх країн і зміцнення в цілому всієї соціалістичної співдружності. Цьому сприяють відповідні двосторонні довгострокові програми, які підписані й нині реалізуються між Радянським Союзом та іншими державами — членами РЕВ. Ці програми розраховані на період до 1990 р. Вони визначають стратегічні напрямки економічного і науково-технічного співробітництва країн соціалістичної співдружності, особливо у справі об'єднання їх матеріальних ресурсів і науково-технічних потенціалів, на запланований десятирічний період.

Зростання масштабів економічного співробітництва, виникнення і розвиток нових форм і методів взаємовідносин, ускладнення механізму управління інтеграційними процесами вимагають дальшого вдосконалення координації народногосподарських планів держав соціалістичної співдружності. В Комюніке про XXXVI засідання сесії РЕВ, на якій було розглянуто і прийнято програму координації цих планів на 1986—1990 рр., вказується на необхідність багатостороннього підходу дружніх країн до розв'язання головних завдань співробітництва, розширення координації капітальних вкладень по погоджених галузях виробництва й об'єктах. Все це зумовлено переходом братніх держав до спеціалізації та кооперування таких видів виробництва і промислового устаткування, які потребують широкого використання досягнень науково-технічного прогресу й високого ступеня організації всіх форм міжнародного соціалістичного поділу праці. Цього також вимагає проблема налагодження ефективного співробітництва країн соціалізму у справі організації економії та раціонального використання палива, енергії й сировини. Органам РЕВ доручено підготувати пропозиції з цього питання й насамперед у галузі розробки і впровадження енерго- та матеріалозберігаючої технології й техніки, розширення обміну передовим досвідом¹⁵.

Координація планів розвитку народного господарства на 1981—1985 рр. здійснюється одночасно з розробкою та початком реалізації довгострокових цільових програм співробітництва і двосторонніх програм (генеральних схем) розвитку спеціалізації та кооперування виробництва до 1990 р. Підготовка й реалізація цільових програм, які колективно розроблялися спеціалістами всіх дружніх країн й нині поступово втілюються в життя, визначають довгострокову стратегію економічного співробітництва країн соціалістичної співдружності.

¹⁵ Комюніке о XXXVI заседании сессии Совета Экономической Взаимопомощи.— Правда, 1982, 11 июня.

Країни — члени РЕВ здійснюють п'ять довгострокових цільових програм. Їх метою є забезпечити швидкозростаючі потреби народного господарства цих держав у паливі, енергії, в основних видах сировини та матеріалів, машинах і промислового устаткуванні, прискорити розвиток транспорту, повніше задовольняти попит їх населення на продовольчі та промислові товари. Довгострокові цільові програми — нова форма співробітництва братніх країн у галузі планової діяльності. Її наукове обґрунтування і впровадження у практику відбиває їх найраціональніші підходи до вдосконалення міжнародного соціалістичного поділу праці в умовах економічної інтеграції. Ці програми характеризуються високим рівнем комплексності вирішуваних проблем, зв'язаних з проведенням науково-дослідних і дослідно-конструкторських робіт, забезпеченням капітального будівництва фінансовими, матеріальними ресурсами, налагодженням нових видів виробництва.

Велике народногосподарське значення для кожної братньої країни мають, зокрема, паливно-енергетична і сировинна проблеми, тобто стале забезпечення потреб усієї соціалістичної співдружності енергією, паливом, основними видами сировини, особливо тих держав, які не мають достатньо власних ресурсів. У цільовій програмі по паливу і сировині визначено комплекс взаємопов'язаних заходів, які передбачають їх раціональне й економне використання. В її основі лежить прискорений розвиток атомної енергетики, збільшення видобутку та поліпшення використання країнами РЕВ власних ресурсів (і насамперед твердих видів палива), об'єднання їх електроенергетичних систем, більш глибока переробка нафти й газу, створення спільними зусиллями нових потужностей по виробництву металургійної, хімічної, целюлозно-паперової та мікробіологічної продукції.

При технічному сприянні Радянського Союзу передбачається побудувати в європейських країнах РЕВ і в Республіці Куба атомні електростанції потужністю близько 37 млн. кВт. Це дасть можливість щорічно економити понад 70 млн. т палива (в перерахунку на умовне), що відповідає приблизно половині його сучасного імпорту, а також енергії з СРСР¹⁶.

У ході реалізації Комплексної програми соціалістичної інтеграції дальшого розвитку набула між країнами — членами РЕВ виробнича кооперація на базі повузлової, подетальної й технологічної спеціалізації в автомобільній промисловості, у виготовленні електронно-обчислювальних машин, деяких видів верстатів, шляхобудівельних і сільськогосподарських машин, а також в інших галузях народного господарства. Лише в машинобудуванні нею охоплено більше ніж 10 тис. найменувань продукції. Як відзначалося на XXVI з'їзді КПРС, між країнами РЕВ укладено близько 120 багатосторонніх і понад 1 тис. двосторонніх угод по спеціалізації та кооперуванню виробництва¹⁷. В тому числі — підписана в 1980 р. угода про виробництво устаткування для атомних електростанцій на період 1981—1990 рр. з обсягом поставок у кілька мільярдів карбованців.

Виконання Продовольчої програми СРСР на період до 1990 р., розробленої згідно з рішеннями XXVI з'їзду партії і прийнятої на травневому (1982 р.) Пленумі ЦК КПРС, має на меті забезпечити значне збільшення виробництва сільськогосподарської продукції й тісніше зв'язати сільське господарство з галузями, які займаються зберіганням та переробкою його продукції, а також з торгівлею. Ці завдання будуть розв'язуватись і в довгостроковій програмі співробітництва країн РЕВ, яка виходить з того, що задоволення потреб населення в основних продуктах харчування здійснюватиметься головним чи-

¹⁶ Внешняя торговля, 1981, № 5, с. 14.

¹⁷ Див.: Матеріали XXVI з'їзду КПРС, с. 8.

ном на базі власного виробництва. Разом з тим намічено широке коло заходів для взаємодії країн у даному напрямку. Це стосується, зокрема, оснащення й переозброєння сільського господарства сучасними комплексними машинами для впровадження перспективної технології вирощування і збирання сільськогосподарської продукції, виробництва й обміну мінеральними добривами, засобів захисту рослин, забезпечення спеціальним транспортом та ін. У Продовольчій програмі СРСР є спеціальний розділ про зовнішньоекономічні зв'язки Радянської країни з іншими державами РЕВ¹⁸. В ньому визначено головні напрями співробітництва на основі довгострокових цільових програм створення кращих умов для розвитку агропромислового комплексу в інтересах дальшого підвищення добробуту народів країн соціалістичної співдружності.

Для дальшого розвитку і вдосконалення економічного співробітництва важливе значення має обмін досвідом організації виробництва, управління народним господарством та його планування. На ХХVІ з'їзді КПРС наводилися приклади вмілого налагодження роботи сільськогосподарських кооперативів і підприємств в Угорщині, раціоналізації виробництва та економії енергії, сировини й матеріалів — у Німецькій Демократичній Республіці, досягнень системи соціального забезпечення — у Чехословаччині, успіхів інших країн соціалізму. Узагальнення і використання передового досвіду в усіх сферах суспільного життя є цінним резервом трудящих братніх держав в їх повсякденній діяльності по виконанню планів соціально-економічного розвитку.

ХХVІ з'їзд КПРС поставив завдання дальшого вдосконалення управління зовнішньоекономічною діяльністю нашої держави. Це — пряме продовження лінії попередніх партійних з'їздів, спрямованої на підвищення рівня планової роботи міністерств і відомств, розвиток експортної бази, повніше використання принципів господарського розрахунку у відносинах між зовнішньоторговельними організаціями і промисловими міністерствами.

Як і в усякому суспільному процесі, у здійсненні відносин між соціалістичними державами є складні проблеми й певні труднощі, які стримують розширення та інтенсифікацію співробітництва. Незважаючи на дальше поглиблення виробничої спеціалізації в рамках РЕВ, ще не ліквідовано паралелізму в розвитку окремих галузей промисловості цих країн, особливо в машинобудуванні. Відносно мала ще частка технічно нових виробів у загальних поставках спеціалізованої продукції, повільно зростають потужності, а також поліпшується структура деяких виробництв по виготовленню якісних товарів на основі міжнародної соціалістичної спеціалізації. Ці труднощі зумовлені відсутністю відповідного досвіду, неоднаковими рівнями розвитку продуктивних сил і ступенями зрілості виробничих відносин, впливом негативних факторів світового капіталістичного господарства, підривною діяльністю імперіалістичних держав і міжнародних монополій проти країн соціалізму. Труднощі можуть виникати і в зв'язку з суб'єктивними причинами. Відомо, що загроза завоюванням народної Польщі, яка була відвернута великими зусиллями польських трудящих при ефективній допомозі народів усєї соціалістичної співдружності, виникла внаслідок використання помилок колишнього керівництва ПНР противниками соціалізму при підтримці зовнішніх реакційних сил. Складні проблеми, труднощі та інші «вузькі» місця, що виникають у процесі співробітництва братніх держав, їх трудящі успішно долають спільними зусиллями, забезпечуючи неухильний розви-

¹⁸ Див.: Продовольча програма СРСР на період до 1990 року і заходи по її реалізації: Матеріали травневого Пленуму ЦК КПРС 1982 року.— К., 1982, с. 72.

ток соціалістичної економіки, здійснення соціальних програм, зміцнення нового типу міжнародних відносин.

Країни соціалістичної співдружності за короткі історичні строки створили могутній економічний потенціал. У 70-ті роки за темпами розвитку своєї економіки вони вдвоє перевершили розвинуті капіталістичні держави. Сукупний національний дохід братніх країн за десятиріччя зріс на 66%, а обсяг валової продукції — на 84%¹⁹. В результаті виконання народногосподарських планів пинішньої п'ятирічки (1981—1982 рр.) збільшився в цілому по країнах соціалістичної співдружності сукупний обсяг валової продукції промисловості й сільськогосподарства. Зріс національний дохід — узагальнюючий показник економічного розвитку. Відбуваються прогресивні структурні зміни у народногосподарських комплексах²⁰. Все це переконливо свідчить про вирішальні переваги соціалістичної системи господарювання, про великі можливості взаємного співробітництва.

Рівноправне і взаємовигідне співробітництво, відносини, що склалися між членами РЕВ, справляють дедалі більший вплив на загальносвітовий поділ праці, перебудову його соціально-економічної структури і зміцнюють прогресивні тенденції в розвитку міжнародних господарських зв'язків. Здійснюючи співробітництво, соціалістичні країни ведуть напружену боротьбу з організованим наступом імперіалістичних держав, усіх сучасних реакційних сил.

В останні роки найбільш агресивні імперіалістичні кола, насамперед у США, стали на шлях зриву міжнародного співробітництва, повернення до часів «холодної війни» й посилення гонки озброєнь з метою досягнення воєнної переваги над СРСР, усією соціалістичною співдружністю. Вони виношують задуми завоювання світового панування.

Однак імперіалісти марно сподіваються, що ці плани збудуться. СРСР, його союзники дають тверду відсіч спробам імперіалістичних сил повернути назад хід подій на міжнародній арені, зупинити рух народів до свободи і прогресу, змінити на свою користь співвідношення сил, що склалося. Країна Рад, братні держави соціалізму послідовно відстоюють принципи мирного співіснування на міжнародній арені, проводять конструктивну політику збереження миру й безпеки народів. Про це переконливо свідчить їх діяльність у рамках Організації Варшавського Договору. На XXVI з'їзді КПРС підкреслювалося велике значення ініціатив, з якими виступав в останні роки Політичний консультативний комітет цієї організації. Його цінні ініціативи, відзначалося на з'їзді, лягли в основу рішень міжнародних форумів або дістали своє відображення в ряді важливих двосторонніх міждержавних актів.

Величезний резонанс у всьому світі викликала пражська нарада Політичного консультативного комітету держав — учасниць Варшавського Договору, яка відбулася в січні цього року. Прийнята нею Політична декларація пропонує людству реальні шляхи збереження миру. Соціалістичні країни підтверджують свій реалістичний зовнішньополітичний курс — на збереження миру й забезпечення міжнародної безпеки та розрядки, на радикальне скорочення ядерних арсеналів і зміцнення взаємного довір'я у відносинах між державами. В Політичній декларації країн — учасниць Варшавського Договору містяться конкретні пропозиції, спрямовані на справедливе розв'язання складних міжнародних проблем, припинення гонки озброєнь, особливо ракетно-ядерних, шляхом мирних переговорів заінтересованих держав.

¹⁹ Правда, 1982, 15 окт.

²⁰ Экономическое сотрудничество стран — членов СЭВ.— М., 1983, № 6, с. 26—29.

Країни соціалізму виступили на пражській нараді з новою, важливою ініціативою. Вони запропонували укласти договір про взаємне незастосування військової сили й підтримку відносин миру та довір'я між державами — учасницями двох військово-політичних угруповань — Варшавського Договору і НАТО. Крім того, нарада вказала на необхідність суворого дотримання договорів і угод, які визначають територіально-політичне становище країн Європи, поважання й послідовного дотримання принципів і положень Хельсінкського Заключного акта і підкреслила серйозну небезпеку для всіх народів, яку таять у собі намагання блоку НАТО розмістити на території ряду західноєвропейських держав нові ракети США.

Політбюро ЦК КПРС, Президія Верховної Ради СРСР і Рада Міністрів СРСР цілком і повністю схвалили діяльність радянської делегації на пражській нараді й відзначили, що в сучасних умовах зростає роль всебічного співробітництва братніх країн, їх боротьби за спільні цілі на світовій арені, обміну досвідом соціалістичного й комуністичного будівництва, кооперації сил в економіці, науці й техніці. Все це примножує сили соціалістичної співдружності в цілому, сприяє розв'язанню творчих завдань, що стоять перед усіма її учасниками²¹. Підсумки пражської наради одностайно схвалені керівними органами й інших країн, які брали в ній участь.

Свідченням миролюбних прагнень держав соціалізму стала зустріч керівних партійних і державних діячів Болгарії, Угорщини, НДР, Польщі, Румунії, СРСР і Чехословаччини в кінці червня цього року в Москві. Її учасники проаналізували міжнародне становище, яке склалося за останній період в Європі та в усьому світі, і прийняли спільну заяву, де висловили пропозиції, спрямовані на відвернення воєнної загрози, зміцнення миру й безпеки народів. Братні країни знову заявили про свою стурбованість дестабілізацією міжнародних відносин, посиленням напруженості у світі, намаганням США та їх союзників здобути воєнну перевагу над соціалістичними державами. Братні країни підкреслили, що вони ніколи не допустять цього. Їх представники виступили проти мілітаризації космосу, за заморожування ядерної зброї всіма тими державами, які мають її, й наперед СРСР і США, за те, щоб деякі з них, які ще не зробили цього, зобов'язалися не застосовувати її першими. Учасники зустрічі висловилися проти розширення існуючих і проти нових військово-політичних угруповань, за створення без'ядерних зон, успішне завершення мадрідської зустрічі позитивними результатами і створення сприятливих умов для скликання конференції по безпеці й роззброєнню в Європі.

Широкий комплекс мирних ініціатив, висунутих СРСР і братніми країнами соціалізму, справляє величезний вплив на посилення боротьби народів проти гонки озброєнь, проти воєнної загрози. Реалізація запропонованих Радянським Союзом конкретних заходів відкриває практичну можливість зупинити небезпечний розвиток подій, повернути їх у здорове русло. Миролюбні дії країн соціалістичної співдружності, їх спільні зусилля проти агресивного політичного курсу імперіалістичних держав є вирішальним фактором збереження миру і безпеки в усьому світі.

Комуністична партія і Радянський уряд, керуючись рішеннями XXVI з'їзду КПРС, постійно турбуються про дальший розвиток зв'язків з братніми партіями і державами, зростання їх ідейної згуртованості на принципах соціалістичного інтернаціоналізму. Вдосконалення країнами соціалістичної співдружності форм і методів взаємного співробітництва, поглиблення економічної інтеграції, розширення

²¹ Рад. Україна, 1983. 8 січ.

зв'язків в галузі культури та інших сферах життя, проведення єдиної у своїй основі миролюбної зовнішньої політики — все це примножує могутність світового соціалізму і сприяє посиленню його впливу на хід міжнародних подій.

М. А. Булаш, И. С. Черета

УКРЕПЛЕНИЕ ДРУЖБЫ И СОТРУДНИЧЕСТВА СТРАН СОЦИАЛИЗМА НА СОВРЕМЕННОМ ЭТАПЕ

Резюме

В статье в свете решений XXVI съезда КПСС рассматриваются важнейшие вопросы развития дружбы и сотрудничества стран социалистического содружества, в частности в области идеологии и экономической интеграции.

О. Ю. ГАВРИЛЮК (Київ)

РОЗВИТОК СОЦІАЛЬНОЇ СТРУКТУРИ СІЛЬСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ УРСР В УМОВАХ ЗРІЛОГО СОЦІАЛІЗМУ

Проблема взаємовідносин класів у державі диктатури пролетаріату, доля класів при соціалізмі є одним з найважливіших питань марксизму-ленінізму. Основоположники наукового комунізму довели, що на місці старого буржуазного суспільства з його класами і класовими протилежностями прийде суспільство безкласове. Ліквідацію соціально-класових відмінностей К. Маркс і Ф. Енгельс вважали основною вимогою комуністів, кінцевим наслідком революційної боротьби і творчої діяльності робітничого класу.

Теорію наукового комунізму про класи і класову боротьбу в нових історичних умовах розвинув і конкретизував В. І. Ленін. Він вперше в марксистській літературі дав визначення класів, в його працях знайшли висвітлення основні шляхи побудови безкласового соціально однорідного суспільства.

В сучасних умовах марксистсько-ленінська теорія класів продовжує творчо розвиватися КПРС, іншими братніми комуністичними і робітничими партіями. Її покладено в основу програмних установок нашої партії у вирішенні надзвичайно важливого завдання — розвитку соціальної структури радянського суспільства, в тому числі соціальної структури села.

Хоча за соціалізму класи й продовжують існувати, їх ознаки, на які вказував Ленін¹, виявляються по-особливому. Це пов'язано з тим, що змінюється становище і роль класів у суспільстві, характер їх діяльності, соціально-економічне і соціально-політичне обличчя. Комуністична партія вже багато зробила у справі зближення робітничого класу та селянства і спрямовує свої зусилля на дальше просування вперед у цьому напрямі.

Основу соціальної структури зрілого соціалізму становлять робітничий клас як провідна сила соціалістичного суспільства, колгоспне селянство та інтелігенція. До цієї структури входять також міське й сільське населення, працівники переважно фізичної чи розумової, виконавської чи управлінської праці тощо. Сюди відносяться й інші соціальні верстви, що виражають структуру класів і соціальних груп.

¹ Див.: Ленін В. І. Великий почин.— Повне зібр. творів, т. 39, с. 15.

Постійно розвиваючись, соціальна структура, в тому числі й села, зазнає змін, які відбуваються не автоматично, не стихійно, а є об'єктивним процесом, який свідомо спрямовує і регулює Комуністична партія й Радянська держава².

Проблеми розвитку соціальної структури села на етапі зрілого соціалізму привертають дедалі більшу увагу вчених-суспільствознавців. За останні півтора десятиріччя з'явилося чимало досліджень спеціалістів з наукового комунізму, філософії, економіки, в яких це питання розглядається окремо чи в комплексі з іншими³. Проблеми, пов'язані з діяльністю партії по розвитку соціально-класової структури радянського суспільства в умовах зрілого соціалізму стають об'єктом досліджень й істориків партії, хоч ця робота фактично знаходиться на початковому етапі. В даній публікації автором зроблено спробу проаналізувати діяльність партійних організацій України по керівництву процесом розвитку соціальної структури села.

Ще в перші роки становлення Країни Рад В. І. Ленін підкреслював, що «...для цілковитого знищення класів треба не тільки скинути експлуататорів, поміщиків і капіталістів, не тільки скасувати їхню власність, треба скасувати ще й *усяку* приватну власність на засоби виробництва, треба знищити як різницю між містом і селом, так і різницю між людьми фізичної і людьми розумової праці»⁴. Керуючись ленінськими положеннями, Комуністична партія в своїй практичній діяльності, приділяє постійну увагу розвитку соціальної структури суспільства, зокрема її складової частини — структури села. Ця проблема в умовах розвинутого соціалізму, займає одне з основних місць у діяльності нашої партії. Так, XXIII з'їзд КПРС звернув увагу на необхідність дальшого вдосконалення суспільних відносин на селі, а значить, і відносин між класами та соціальними групами. Велику увагу цим питанням приділив XXIV з'їзд партії, який висунув як найважливіше завдання соціальної політики дальше піднесення провідної ролі робітничого класу, зміцнення його союзу з селянством. З'їзд націлив партію на проведення політичного курсу, спрямованого на дальше зближення робітничого класу, колгоспного селянства та інтелігенції. Вдосконалення соціальної структури радянського суспільства стало одним з головних завдань програми соціального розвитку, накресленої XXV з'їздом партії⁵. Значну увагу питанням розвитку соціально-класової структури нашого суспільства на етапі зрілого соціалізму приділив XXVI з'їзд КПРС. На ньому констатувалося, що ми поступово, але впевнено просуваємося до великої мети — створення суспільства, в якому не буде поділу людей на класи. З'їзд збагатив марксистсько-ленінську теорію новими положеннями щодо вирішення цієї проблеми⁶.

Вдосконалення соціальної структури радянського суспільства означає, по-перше, що партія цілеспрямовано, з врахуванням вимог об'єк-

² Див.: Матеріали XXVI з'їзду КПРС.— М., 1981, с. 62.

³ Див.: Проблеми изменения социальной структуры советского общества.— М., 1968; Классы, социальные слои и группы в СССР.— М., 1968; Арутюнян Ю. В. Социальная структура сельского населения СССР.— М., 1971; Суслов И. Ф. Экономические интересы и социальное развитие колхозного крестьянства.— М., 1973; Ширяев Ю. І. Становлення соціальної однорідності радянського суспільства.— К., 1973; Социально-классовая структура развитого социалистического общества.— Харьков, 1975; Симуш П. И. Социальный портрет советского крестьянина.— М., 1976; Социальная структура развитого социалистического общества в СССР.— М., 1976; Островский В. Б. Новый этап в развитии колхозного строя.— М., 1977; Амвросов А. А. От классовой дифференциации к социальной однородности общества.— М., 1978; Сенявский С. Л. Социальная структура советского общества в условиях развитого социализма. 1961—1980 гг.— М., 1982; Социальная основа общества развитого социализма.— К., 1983 та ін.

⁴ Ленін В. І. Великий почин.— Повне збір. творів, т. 39, с. 15.

⁵ Див.: Матеріали XXIII з'їзду КПРС.— К., 1966, с. 49; Матеріали XXIV з'їзду КПРС.— К., 1971, с. 228; Матеріали XXV з'їзду КПРС.— К., 1976, с. 178, 185, 242—243.

⁶ Див.: Матеріали XXVI з'їзду КПРС.— К., 1981, с. 62—68.

тивних законів регулює соціально-класові взаємовідносини, сприяє прогресивному характеру розвитку класів і соціальних груп. По-друге, значні зміни в цій структурі відбуваються на такій стадії розвитку суспільства, коли існують лише однотипні соціалістичні класи й соціальні групи.

Цілком обгрунтованою є та підвищена увага, яку виявляє партія до розв'язання цього питання. «Соціальна структура суспільства і влади характеризується змінами, — відзначав В. І. Ленін, — не усвідомивши яких не можна зробити ні кроку в якій завгодно галузі громадської діяльності»⁷.

Головним напрямом розвитку соціальної структури суспільства зрілого соціалізму є рух до безкласового суспільства, від неповної до повної соціальної однорідності. Природно, що такі ж процеси відбуваються й на селі. Проте, як соціальна структура сільського населення, так і зміни, що відбуваються в ній, мають свою істотну специфіку. Якщо місто за своєю соціальною структурою є переважно однокласовим (промислові робітники), то село — двокласовим (аграрний загін робітничого класу, індустріальні робітники та колгоспне селянство). Причому, помітним процесом, що відбувається на селі за умов зрілого соціалізму є систематичне збільшення там кількості і частки робітничого класу, який представлений робітниками радгоспів, промислових, транспортних та інших підприємств, розташованих у сільській місцевості та в містах. Найбільшим загоном робітників села є працівники радгоспів та інших державних підприємств на селі, чисельність яких неухильно зростає. Якщо у 1965 р. середньорічна кількість представників аграрного загону робітничого класу, зайнятих у радгоспах республіки, становила 959 тис., то в 1981 р. — 1391 тис. чол.⁸ Отже, за вказані роки їх число зросло на 438 тис. чол., або на 45%. В кінці десятої п'ятирічки майже кожний четвертий працівник, зайнятий безпосередньо в сільському господарстві, працював у радгоспі.

Отже, одним з найважливіших напрямів зміни соціальної структури сільського населення в період розвинутого соціалізму є значне збільшення загальної кількості та питомої ваги аграрного загону робітничого класу. Ця тенденція носить прогресивний характер, бо робітники радгоспів мають справу з більш розвинутою формою суспільної власності — державною власністю, й більш високою формою організації виробництва.

Робітникам радгоспів притаманні й свої особливості, зумовлені специфікою сільськогосподарського виробництва. Вони, як і колгоспники, зв'язані з особистим підсобним господарством, що зближує їх з працівниками колективних господарств і відрізняє від індустріальних робітників. Більшість робітників радгоспів — це вчорашні колгоспники, в їхньому соціальному обличчі ще зберглися деякі риси колгоспного селянства, хоч за відношенням до засобів виробництва — вирішальною класовою ознакою — вони належать до робітничого класу. Зростання в складі останнього аграрного загону робітників, найбільш близького за характером і умовами праці до селянства, ще більше зближує обидва соціалістичні класи — робітників і селян.

Кількісні зрушення в аграрному загоні робітничого класу супроводжуються якісними змінами у його середовищі. Поряд з об'єктивними факторами, зокрема зростанням технічної озброєності радгоспів, виключно важливу роль у цьому відіграє діяльність партійних організацій по підготовці масових кадрів для потреб виробництва, підвищенню їх кваліфікаційно-професійного рівня. Цим зумовлений і кількісний

⁷ Ленін В. І. Про соціальну структуру влади, перспективи і ліквідаторство. — Повне збір. творів, т. 20, с. 176.

⁸ Народное хозяйство Украинской ССР: Стат. ежег. к 60-летию образования СССР. — К., 1982, с. 183.

ріст та збільшення питомої ваги людей, зайнятих кваліфікованою працею — трактористів-машиністів, трактористів, комбайнерів, шоферів тощо. Якщо в 1965 р. в радгоспах республіки кількість робітників цих спеціальностей становила 128 тис., то у 1982 р. — 249,8 тис. чол.⁹, тобто зросла майже в 2 рази. Механізатори становлять провідну соціально-професійну групу сільськогосподарських робітників.

До іншої соціальної групи слід віднести робітників радгоспів, зайнятих в основному ручною працею, що вимагає спеціальної підготовки, навчання. Це — доярки, телятниці, свинарки, садівники та ін. У їх діяльності хоч і переважає фізична праця, однак вона потребує певної кваліфікації. Це можна бачити на прикладі робітників-тваринників. Нинішній тваринник повинен в певному обсязі володіти знаннями із зоотехнії, біохімії, економіки тощо. До цієї групи належать також робітники, зайняті немеханізованою працею в інших несільськогосподарських галузях, яка також потребує певного кваліфікаційного рівня, — на допоміжних промислах, у сфері обслуговування. За роки восьмої і дев'ятої п'ятирічок частка робітників цієї категорії, особливо робітників комунально-побутового обслуговування, збільшилася по країні в 2,5 рази, а кількість — на 27,3%¹⁰.

Третю соціально-професійну групу робітників радгоспів становлять ті, хто зайнятий некваліфікованою і малокваліфікованою працею. В основному це різноробочі. В зв'язку із зростанням механізації і автоматизації радгоспного виробництва в цій групі спостерігається тенденція до її зменшення як за кількістю (на 1% за десятиріччя по країні), так і за питомою вагою¹¹.

Отже, в складі аграрного заgonу робітничого класу в результаті механізації радгоспного виробництва, цілеспрямованої роботи партійних організацій відбуваються істотні зміни в його професійно-кваліфікаційному рівні, який у свою чергу зумовлює зміни у внутрікласовому складі робітників радгоспів. Вони виявилися у зростанні як кількості, так і питомої ваги осіб, зайнятих кваліфікованою, машинною працею і зменшенні чисельності і питомої ваги некваліфікованих і малокваліфікованих робітників. Із зростанням в радгоспах частки кваліфікованої праці розширюється основа зближення соціальних верств аграрного заgonу робітничого класу, посилюється процес становлення його внутрікласової соціальної однорідності.

Соціально-класова структура сільського населення зазнає зміни і у зв'язку із збільшенням кількості промислових робітників. Це явище зумовлене розвитком науково-технічного прогресу. Збільшення енергоозброєності виробництва на селі сприяє зростанню там кількості промислових підприємств. Внаслідок цього застосування у сільській місцевості індустріальної праці набирає дедалі ширших масштабів. На початку восьмої п'ятирічки майже 8 млн. сільського населення країни було зайнято в промисловості, на будівництві, транспорті, і в зв'язку, а в наступній п'ятирічці їх кількість значно зросла¹².

Збільшенню кількості промислових робітників на селі сприяє також поліпшення транспортних зв'язків. Це дало змогу значній частині сільського населення приміських зон працювати на підприємствах, розташованих у містах. Наприклад, на початку одинадятої п'ятирічки близько 200 тис. чол., що проживають у сільській місцевості на Львів-

⁹ Народное хозяйство Украинской ССР: Юбилейный стат. ежегод.— К., 1977, с. 214; Народное хозяйство Украинской ССР; Стат. ежегод. к 60-летию образования СССР, с. 191.

¹⁰ Социальная структура развитого социалистического общества в СССР.— М., 1976, с. 117, 118.

¹¹ Там же, с. 118.

¹² Див.: Куликов В. И. Социальная структура современной деревни.— М., 1971, с. 15.

щині, доїжджали на роботу в Львів, Дрогобич та інші індустріальні міста області¹³.

З дальшим здійсненням планів партії по розвитку місцевої і переробної промисловості, поглибленням агропромислової інтеграції тенденція до збільшення кількості сільських промислових робітників буде посилюватися, зросте їх частка в соціальній структурі сільського населення.

Будучи носіями індустріальної технології, промислові робітники виступають послідовними борцями за утвердження марксистсько-ленінського світогляду в свідомості всіх трудящих, вдосконалення соціалістичного способу життя, за комуністичне ставлення до праці, знаходяться в авангарді будівників комунізму. Їх роль у суспільстві і далі буде зростати.

З року в рік збільшується число робітників, зайнятих на селі в нематеріальній сфері виробництва, — на комунально-побутових підприємствах, у торгівлі, громадському харчуванні, в установах охорони здоров'я, зв'язку та ін. В республіці кількість робітників лише сфери побутового обслуговування на селі зростає з 39 тис. в 1965 р. до 78 тис. в 1981 р.¹⁴, тобто в два рази. Прискорене збільшення цієї категорії працюючих відображає постійне піклування КПРС про зростання добробуту радянських людей.

Таким чином, в результаті послідовного здійснення накресленої Комуністичною партією програми економічного і соціального розвитку радянського суспільства невідмінно відбуваються кількісні та якісні зміни в загонах робітничого класу, які входять до складу сільського населення. А це значить, що робітничий клас, ставши впливовою складовою частиною сільського населення, отримав ще більш широкі можливості для здійснення своїх суспільних функцій, які сприяють зближенню обох соціалістичних класів й трудової інтелігенції, міста і села.

В соціальній структурі сільського населення республіки в кількісному відношенні переважає колгоспне селянство. В 1981 р. на Україні із 5 759 тис. чол., зайнятих у сільськогосподарському виробництві, в колгоспах працювало 4 197 тис. чол.¹⁵, або майже 75%. Керуючись ленінською методологією класів, можна стверджувати, що колгоспне селянство, як і робітничий клас, має всі ознаки класу. Це клас новий, соціалістичний. Новий не в тому розумінні, що соціалізм породжує додаткові класи. Навпаки, в процесі розвитку соціалізму і переростання його в комунізм зникає класова диференціація суспільства. Однак в ході соціалістичних перетворень селянство нашої країни, в тому числі й республіки, зазнало таких якісних соціальних змін, які й дають підставу зробити висновок, що колгоспне селянство це новий, соціалістичний клас.

Для нього характерні такі риси, як колективізм, інтернаціоналізм, соціалістичне ставлення до праці і суспільної власності, широка загальноосвітня підготовка і порівняно високий рівень агрозоотехнічних знань, духовне багатство й політична зрілість. Змінилася психологія колгоспного селянства. А переробити його психологію було набагато важче, ніж здійснити весь процес соціалістичних перетворень на селі. «...Справа переробки дрібного землероба, переробки всієї його психології і навиків є справа, — відзначав В. І. Ленін, — що потребує покоління»¹⁶. Партія розв'язала цю складну проблему.

¹³ Поточний архів Львівської облпрофради. Відділ держстраху. Чисельність працюючих. — 1982, с. 3—4.

¹⁴ Народное хозяйство Украинской ССР в 1980 году, с. 285; Народное хозяйство Украинской ССР: Стат. ежегод. к 60-летию образования СССР, с. 286.

¹⁵ Народное хозяйство Украинской ССР: Стат. ежегод. к 60-летию образования СССР, с. 190.

¹⁶ Ленін В. І. Доповідь про заміну розверстки натуральним податком 15 березня: X з'їзд РКП(б) 8—16 березня 1921 р. — Повне зібр. творів, т. 43, с. 53.

Найбільш характерна особливість колгоспного селянства як класу — це його місце в суспільному виробництві, яке зв'язане з великим соціалістичним виробництвом. Цей клас є колективним господарем засобів виробництва, здійснює соціальну функцію суспільної організації праці і реалізує соціалістичний принцип розподілу. Головна його відмінність від робітничого класу, у тому числі і його аграрного загону полягає в тому, що колгоспне селянство зв'язане з кооперативною формою власності на засоби виробництва.

На основі цієї форми власності базується й трудова діяльність різних груп людей, які не зв'язані з аграрним виробництвом або зв'язані з ним посередньо. До них відносяться члени риболовецьких артілей, спеціалісти й службовці, які працюють у колгоспах. Але лише селяни-колгоспники безпосередньо діють на знаряддя і предмети сільськогосподарської праці. Значить, до колгоспного селянства слід відносити трудівників, праця яких базується на колгоспно-кооперативній власності і які створюють суспільне багатство в результаті дії на матеріальні засоби виробництва, що знаходяться в розпорядженні колгоспів.

На етапі розвинутого соціалізму триває процес зменшення кількості колгоспного селянства, скорочується його питома вага в загальній масі сільського населення. Якщо в 1956 р. в цілому по країні в колгоспах було зайнято 18,9 млн. чол., то в 1981 р. — 13,2 млн.¹⁷ На Україні за цей час число колгоспників зменшилось на 1763 тис. чол.¹⁸

Зменшення їх кількості пов'язане насамперед з відходом робочої сили з села в місто. В десятій п'ятирічці, наприклад, $\frac{3}{4}$ випускників середніх шкіл Дніпропетровської області щорічно залишали село¹⁹. Слід зазначити, що відплив робочої сили із села часто не компенсувався її реальним вивільненням за рахунок впровадження необхідної техніки і комплексів машин, що забезпечували б своєчасне виконання робіт, особливо в період найбільшої їх інтенсивності.

Характер, напрями і масштаби міграції сільського населення залежать від багатьох факторів. Не вдаючись детально в аналіз цієї проблеми, відзначимо, що міграційні процеси менш інтенсивні там, де створені кращі умови організації праці, побуту і культурного відпочинку трудівників ланів і ферм, де вищі грошові доходи. Соціологічні дослідження, проведені Дніпропетровським обкомом партії в кінці десятиї п'ятирічки серед молоді віком від 18 до 30 років, показали, що третина молодих людей залишила село лише через недостатній розвиток сфери культурно-побутового обслуговування²⁰.

Певне зменшення кількості колгоспників відбулося за рахунок перетворення частини колгоспів у радгоспи. Так, у кінці дев'ятої п'ятирічки 150 колективних господарств, розташованих навколо великих міст і індустріальних центрів республіки, за бажанням членів колгоспів були перетворені в радгоспи²¹. Ці перетворення торкнулися колгоспів й господарств, які тривалий час економічно відставали, а також у зв'язку із здійсненням спеціалізації і концентрації виробництва у приміській смузі великих промислових центрів. Зменшення кількості колгоспників відбуваються й внаслідок того, що в основному за їх рахунок готується сільська інтелігенція та службовці.

Отже, зменшення кількості колгоспного селянства у загальній масі сільського населення відбувається по трьох основних напрямках: за рахунок переміщення частини колгоспників у великі промислові центри,

¹⁷ Народное хозяйство СССР. 1922—1982: Юбилейный стат. ежегод. М., 1982, с. 315.

¹⁸ Див.: Народное хозяйство Украинской ССР: Стат. ежегод. к 60-летию образования СССР, с. 286.

¹⁹ Пути совершенствования идейно-воспитательной работы на селе.— Днепропетровск, 1979, с. 13.

²⁰ Там же, с. 110—111.

²¹ Панченко П. П. Развитие сельского хозяйства Украинской ССР.— Киев, 1980, с. 107.

де вони включаються в соціальні групи і верстви трудящих міста; в результаті переходу частини колгоспників на становище робітників радгоспів і за рахунок переходу вихідців з колгоспів в інші соціальні верстви сільського населення — до складу інтелігенції.

Однак соціально-економічна роль колгоспного селянства не зменшується. Воно пов'язане з виробництвом продуктів харчування, виробництвом, що, як писав К. Маркс, «є найпершою умовою життя безпосередніх виробників і всякого виробництва взагалі...»²². В умовах зрілого соціалізму, коли відбувається постійне піднесення матеріально-культурного рівня життя трудящих, зростають потреби населення в якісному одязі і взутті, підвищується значення суспільної праці колгоспників, за рахунок якої створюються потрібні продукти і сільськогосподарська сировина.

Поступове скорочення в умовах розвитку науково-технічного прогресу кількості колгоспного селянства — явище закономірне і має в цілому прогресивне соціально-економічне значення. Воно веде до зростання в сільському господарстві питомої ваги кваліфікованих кадрів, прискорює рухливість сільського населення, сприяє залученню вчорашніх колгоспників до промислової праці, зростанню їх культурно-технічного і професійного рівня. Проте є межі, в яких цей процес має позитивний характер. Міграційний процес, що відбувався в 60-х і особливо 70-х роках у багатьох господарствах, особливо приміських, а також південних і південно-східних районів республіки, привів до значного, а часом і гострого дефіциту робочої сили в колгоспах²³. Має місце тенденція до постаріння контингенту сільського населення і диспропорція у ставово-віковій структурі, які ведуть до скорочення народжуваності і зниження темпів відтворення робочої сили на селі²⁴.

Диспропорція, що виникла в демографічній структурі колгоспного селянства, всього сільського населення негативно позначається на розвитку сільськогосподарського виробництва. Ліквідація такого становища за рахунок закріплення молоді на селі є нині одним з найважливіших практичних завдань, розв'язання яких намітив травневий (1982 р.) Пленум ЦК КПРС²⁵. Воно полягає в докорінному поліпшенні культурно-побутових умов на селі, дальшому підвищенні технізації аграрної праці.

Науковці поки що не прийшли до єдиної точки зору у питанні внутрікласової структури колгоспного селянства. Суспільствознавці визначають різну кількість соціальних верств у ньому — в залежності від того, включають вони чи не включають до його складу колгоспну інтелігенцію²⁶. Це пояснюється труднощами, що мають місце у визначенні складу і соціальних меж колгоспного селянства. Таке явище є відображенням досить активних змін, що відбуваються в цьому класі, його прискороженого розвитку, активного зближення з робітничим класом та інтелігенцією.

При розгляді колгоспного селянства як класу в науковій літературі переважаючим стає вичення в ньому трьох груп²⁷. Цьому віддає перевагу і автор даної статті. До таких груп відносяться: а) колгоспники, що зайняті механізованою і автоматизованою кваліфікованою працею (трактористи, комбайнери, шофери, мотористи, машиністи різ-

²² Маркс К. Капітал.— Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 25, ч. II, с. 170.

²³ Лукинов И. И. Труд в сельском хозяйстве.— Идейно-воспитательная работа на селе. К., 1980, с. 29.

²⁴ Там же.

²⁵ Див.: Продовольча програма СРСР на період до 1990 року і заходи по її реалізації: Матеріали травневого Пленуму ЦК КПРС 1982 року.— К., 1982, с. 55—57.

²⁶ Див. про це докладніше: Курнос Ю. О. Колгоспна інтелігенція як соціальна категорія.— УІЖ, 1981, № 6, с. 45—54.

²⁷ Див.: Социальная политика КПСС в условиях развитого социализма.— М., 1979, с. 295.

них сільськогосподарських машин, а також електромонтери, токарі, слюсарі, оператори, майстри машинного доїння та ін.); б) колгоспники, зайняті в основному ручною працею, яка потребує спеціальної підготовки, кваліфікації (садоводи, пасічники, виноградарі тощо); в) колгоспники, що зайняті некваліфікованою і малокваліфікованою ручною працею (працівники кінно-ручної праці в землеробстві, доярки і т. д.).

Працівники машинної праці в колгоспах є досить значною соціальною групою. В результаті здійснення партією сучасного етапу аграрної політики в складі цієї групи прискореними темпами відбуваються кількісні та якісні зміни. В кінці десятої п'ятирічки в колективних господарствах налічувалося 50 механізаторських професій²⁸. Ця група займає провідне місце в соціально-професійній структурі колгоспного селянства. За період 1966—1982 рр. кількість трактористів-машиністів, трактористів, комбайнерів і шоферів у колгоспах України зросла з 549,5 тис. до 694,5 тис. чол.²⁹, тобто на 145 тис. Постійно зростає питома вага механізаторів у складі колгоспників. В 1980 р. вона становила в республіці 30%³⁰.

Механізатори становлять стрижневу основу першої соціальної групи колгоспного селянства. За характером своєї праці вони наближаються до найбільш кваліфікованої частини індустріального робітничого класу. Партійні організації України приділяють постійну увагу підготовці механізаторських кадрів для сільського господарства. Багатий досвід роботи у цьому набутий в Кіровоградській області. Під керівництвом обкому партії там був розроблений і здійснювався комплексний перспективний план підготовки і перепідготовки кадрів зазначеного профілю. Помітне місце в ньому займала загальноосвітня школа. Лише в дев'ятій п'ятирічці професією механізатора оволоділи понад 10 тис. членів шкільних виробничих бригад³¹.

В результаті копіткої роботи партійні організації Кіровоградщини забезпечили кадрами механізаторів потреби колгоспів і радгоспів. В кінці дев'ятої п'ятирічки в області працювало понад 28 тис. механізаторів, або по 18 чол. на 10 тракторів³². Досвід передових господарств показує, що для забезпечення високопродуктивної роботи тракторних агрегатів у напружені періоди сільськогосподарських робіт в умовах Української РСР у середньому на кожних 10 тракторів необхідно мати не менше 16 трактористів³³.

Настійно вирішували питання підготовки механізаторів партійні організації Херсонської області. В 1977 р. Каланчацька районна комсомольська організація виступила ініціатором організації механізаторського всеобучу. Цю ініціативу схвалив Херсонський обком партії. За прикладом каланчакців в усіх районах області розгорнувся масовий рух за технічний всеобуч молоді. Лише в 1977—1978 рр. було підготовлено 24 тис. трактористів-машиністів, майстрів машинного доїння та інших спеціалістів, а в 1979 р. — понад 36 тис.³⁴

Однак, незважаючи на в цілому значну роботу, яка проводилася парторганізаціями республіки по підготовці механізаторів для колгоспів і радгоспів, через різні причини і, насамперед, їх відхід до міста (щороку з сільськогосподарських підприємств вибувало до 15—20% механі-

²⁸ Островский В. Б. Новый этап в развитии колхозного строя.— М., 1977, с. 216.

²⁹ Народное хозяйство Украинской ССР: Стат. ежегод. к 60-летию образования СССР, с. 191.

³⁰ Народное хозяйство Украинской ССР в 1980 г., с. 193, 195. (Підрахунки автора).

³¹ Кіровоградська правда, 1975, 4 лип.

³² Проблемы аграрной политики КПСС на современном этапе.— М., 1975, т. 2, с. 268.

³³ Економіка Радянської України, 1976, № 11, с. 16.

³⁴ Идейно-воспитательная работа на селе в современных условиях, с. 243.

заторів), у багатьох господарствах республіки відчувається нестача цих кадрів³⁵. ЦК Компартії України, партійні організації на місцях вживають заходів до виправлення такого становища. Вирішальне значення у цьому має здійснення заходів, накреслених травневим (1982 р.) Пленумом ЦК КПРС, травневим і жовтневим (1982 р.) Пленумами ЦК Компартії України.

Якщо взяти другу соціальну групу колгоспного селянства — колгоспників, зайнятих кваліфікованою ручною працею, то й їй притаманна тенденція до зростання. В середині 70-х років їх частка становила в цілому по країні від однієї третини до половини в загальній кількості колгоспників³⁶. Із зростанням механізації й автоматизації колгоспного виробництва підвищується й ступінь кваліфікації у представників цієї соціальної групи. В перспективі вони будуть поповнювати групу працівників машинної праці.

В колгоспах України, як і всієї країни, продовжує залишатися ще значною кількістю колгоспників, що зайняті некваліфікованою або малокваліфікованою ручною працею. Однак питома вага цієї соціальної групи неухильно зменшується. Якщо в 1970 р. на неї припадало 70,1% загальної кількості колгоспників, то в 1980 р. — 64,7%³⁷. А якщо взяти до уваги, що в звітах колгоспів не виділяється повністю група працівників кваліфікованої ручної і механізованої праці в тваринництві (крім майстрів машинного доїння, операторів) і на деяких інших ділянках виробництва, то число колгоспників, зайнятих малокваліфікованою і некваліфікованою фізичною працею буде ще меншим.

Основна маса цієї категорії колгоспників — люди старшого віку, які мають низьку освіту і не прагнуть оволодівати технічними професіями. В цілому в сільському господарстві доля працівників старших 50-річного віку в 1,5—2 рази більша, ніж в інших галузях народного господарства і становила в середині 70-х років 17,6%, а в колгоспах вона була ще вищою³⁸. Вихід у найближчі роки на пенсію людей цього віку приведе до істотного зменшення питомої ваги некваліфікованих колгоспників.

Отже, внутрікласові відмінності, що існують у межах колгоспного селянства, обумовлені рівнем розвитку продуктивних сил на селі, діяльністю партійних організацій по підготовці масових колгоспних кадрів і залежать від соціальних і професійних відмінностей колгоспників. Межі, які визначають соціальні групи цього класу, рухливі. На початковому етапі зрілого соціалізму неухильно зменшується число осіб, зайнятих ручною працею, і збільшується кількість механізаторів, працівників кваліфікованої праці, тобто зростають кількісно перша і друга соціальні групи. В цьому полягає головна особливість соціального розвитку колгоспного селянства як класу, становлення його соціальної однорідності. В умовах соціалізму цей процес має планомірний характер і спрямовується КПРС.

У внутрікласовій структурі колгоспного селянства є й інші соціальні групи, які характеризуються такими критеріями, як розмір доходу, рівень загальноосвітньої підготовки тощо. В колгоспах розмір доходів, що їх отримують колгоспники, як правило, неоднаковий. А це значить, що в різних господарствах питома вага відповідної соціальної групи відрізняється одна від одної.

Зближенню різних соціальних груп селянства сприяє підвищення загальноосвітнього рівня широких мас колгоспників. Якщо в 1970 р. на Україні на 1000 чол. населення припадало 397 колгоспників з вищою,

³⁵ Там же, с. 34.

³⁶ Социальная структура развитого социалистического общества.— М., 1976, с. 127.

³⁷ Социальная основа общества развитого социализма.— К., 1983, с. 63.

³⁸ Староверов В. И. Советская деревня на этапе развитого социализма.— М., 1976, с. 96.

незакінченою вищою, середньою і неповною середньою освітою, то в 1979 р. — 580³⁹. З розвитком колгоспного виробництва, кількісним збільшенням механізаторів, працівників ручної кваліфікованої праці буде продовжуватися скорочення диференціації соціальних груп, їх зближення. Цьому сприяють заходи, що їх вживає КПРС по дальшому піднесенню сільського господарства, підвищенню матеріального добробуту і культурного рівня всього народу.

Виключно важливу роль у розвитку колгоспного селянства як класу, в його зближенні з робітничим класом відіграють агропромислові об'єднання, в яких беруть участь колгоспи, радгоспи, державні промислові, будівельні та інші організації. Кількість міжгосподарських підприємств постійно зростає — в 1970 р. в республіці їх налічувалося 1701, а в 1981 р. — 3424. В них працювало відповідно 15,8 тис. і 161,6 тис. чол.⁴⁰

Розвиток міжгосподарської кооперації та агропромислової інтеграції привів до появи нової соціальної групи колгоспників, яка по характеру і змісту праці знаходиться ближче до робітничого класу, ніж до селян. Разом з тим за своїм соціальним становищем її члени продовжують залишатися колгоспниками, оскільки зв'язані з кооперативною формою власності.

Отже, колгоспники — працівники міжгосподарських підприємств за своїм соціальним станом є своєрідною прикордонною групою, яка поєднує в собі риси як робітників, так і колгоспників. У ній найбільшою мірою знаходить втілення процес подолання соціальних відмінностей між двома дружніми класами.

Соціальна неоднорідність характерна і для працівників розумової праці на селі. Серед них виділяються спеціалісти, які зайняті висококваліфікованою розумовою працею з вищою і спеціальною середньою освітою. Це — сільська інтелігенція. Існує й інша група — службовці — неспеціалісти, що виконують менш складні розумові функції, які не потребують спеціальної освіти. Характерною особливістю сільських працівників розумової праці є те, що вони складаються з двох загонів — спеціалістів і службовців (державних установ і організацій, а також колгоспних). Більшість таких працівників зайнята в державних підприємствах, організаціях та установах, які існують на селі⁴¹.

В соціальному відношенні серед колгоспної виробничої інтелігенції виділяються три групи працівників. Це — керівний адміністративно-управлінський персонал колгоспів; спеціалісти-агрономи, зоотехніки, ветлікарі, інженери, економісти та особи, що зайняті розумовою працею, яка не вимагає вищої або середньої спеціальної освіти. До останньої групи слід віднести обліково-лічильний апарат колективних господарств. Здійснення в зростаючих масштабах механізації і автоматизації сільськогосподарського виробництва, підвищення його інтенсифікації зумовлюють зростання потреб у спеціалістах різних професій. Якщо раніше, коли ручна праця була переважаючою, один спеціаліст забезпечував організацію виробництва, на якому були зайняті сотні, а іноді й тисячі працівників, то нині нерідко організація виробництва, яким управляють 10—15 операторів, вимагає кількох спеціалістів, бо масштаби цього виробництва виражаються в мільйонах карбованців, характеризуються наявністю десятків механізмів, використанням значних матеріальних ресурсів.

Комуністична партія завжди розглядала підготовку і перепідготовку спеціалістів сільського господарства як першочергове завдання.

³⁹ Народное хозяйство Украинской ССР: Стат. ежег. к 60-летию образования СССР, с. 17.

⁴⁰ Там же, с. 186, 187.

⁴¹ Соціальна структура розвинутого соціалістичного суспільства.— К., 1978, с. 124.

Особливо значна діяльність у цьому напрямі розгорнулася після березневого (1965 р.) Пленуму ЦК КПРС, який звернув увагу на недостатній рівень роботи з кадрами колгоспів і радгоспів, на неправильне ставлення до спеціалістів. Розгорнуту програму підготовки сільськогосподарських кадрів намітив XXIII з'їзд партії⁴².

Відповідно до рішень партії в країні було створено широку систему підготовки і перепідготовки кадрів, яка дала змогу через організовані форми навчання підготувати протягом 1965—1975 рр. близько одного мільйона керівних працівників та спеціалістів⁴³. Партійні комітети стали вирішувати проблеми підготовки спеціалістів планомірно та з перспективою. Про це, зокрема, свідчить досвід роботи партійних організацій Чернівецької області. Підготовка спеціалістів-аграрників здійснюється там планомірно в масштабах області, районів і господарств. Питання добору, підготовки, розстановки і виховання кадрів середньої ланки в десятих п'ятиріччі регулярно піднімалися на пленумі обкому і більшості райкомів партії. Парторганізації колгоспів і радгоспів разом з керівниками господарств згідно з п'ятирічним планом підготовки агрономів, зоотехніків, інженерів, техніків та інших спеціалістів задалегідь добирали майбутніх абітурієнтів. У результаті в 1978 р. у вузах і технікумах навчалось понад тисячу колгоспних і радгоспних студентів з області. У середньому — це по шість чоловік на господарство. Постійна увага обкому, райкомів партії до підготовки сільськогосподарських кадрів дала можливість зміцнити підготовленими людьми не лише вищу, а й середню ланки. Вже в 1978 р. $\frac{2}{3}$ керівників ферм, бригад, відділень колгоспів і радгоспів, виробничих комплексів мали вищу або середню спеціальну освіту⁴⁴.

Значну роботу в цьому напрямі проводили партійні організації й інших областей. Так, Березнеговатський райком партії Миколаївської області розробив і затвердив на десяту п'ятирічку заходи по підготовці спеціалістів середньої ланки для роботи у тваринництві. В результаті в 1979 р. у вузах і технікумах навчалось значне число студентів господарств. За рекомендацією райкому партії ряд працівників колгоспів і радгоспів навчались у навчальних закладах без відриву від виробництва⁴⁵.

Прийняті партією заходи дали позитивні наслідки. За роки восьмої — десятої п'ятирічок кількість усіх спеціалістів у колгоспах республіки збільшилася у 2,6 раза, зокрема агрономів, зоотехніків, ветлікарів, — у 2 рази⁴⁶. Неухильно зростала за той же період й кількість інтелігенції в радгоспах, державних сільськогосподарських підприємствах. В 1965 р. в них працювало спеціалістів з вищою і середньою спеціальною освітою 38,2 тис., а в 1980 р. — 178 тис.⁴⁷ На селі мало місце збільшення інтелігенції, зайнятої в невиробничій сфері, що зумовлено дальшим поліпшенням культурно-побутового обслуговування населення.

Незважаючи на прогресуючі зміни соціальної структури сільського населення, вона ще помітно відрізняється від структури міського. В містах значно чисельніший, ніж на селі, прошарок інтелігенції. Сільське населення відстає від міського за рівнем освіти. В 1979 р. на Україні на 1000 чол. жителів припадало осіб з вищою освітою на селі 20 і в місті 95 чол., з середньою — відповідно 450 і 640 чол.⁴⁸ Однією з особ-

⁴² Див.: Пленум Центрального Комітета Коммунистической партии Советского Союза. 24—26 марта 1965 г.: Стеногр. отчет.— М., 1965, с. 236; Матеріали XXIII з'їзду КПРС, с. 236.

⁴³ Проблемы аграрной политики КПСС на современном этапе.— М., 1975, т. 1, с. 22.

⁴⁴ Рад. Україна, 1978, 9 серп.

⁴⁵ Сільські вісті, 1979, 10 серп.

⁴⁶ Народне господарство Української РСР в 1970 році.— К., 1971, с. 296; Народное хозяйство Украинской ССР в 1980 году, с. 194. (Підрахунки автора).

⁴⁷ Там же.

⁴⁸ Народное хозяйство Украинской ССР в 1980 году, с. 14.

ливостей соціальної структури села є те, що більше половини населення там становлять жінки⁴⁹.

В зміні соціально-класової структури сільського населення, в прогресивному розвитку нашого суспільства провідна роль належить робітничому класу країни. Разом з колгоспним селянством він створює матеріальні передумови для подолання соціальних відмінностей і зникнення існуючих нині класів та соціальних груп.

Таким чином, в умовах розвинутого соціалізму в результаті здійснення партійними організаціями республіки, як і всієї країни, аграрної й соціальної політики КПРС, відбуваються кількісні та якісні зміни в соціальній структурі сільського населення, розвивається колгоспне селянство як клас. Особливістю цього процесу є його динамізм, збагачення структури сільського населення. Прискореними темпами відбувається переміщення людей з одного класу в інший, взаємне проникнення різних соціальних груп населення. Реальним виявом цього процесу є зближення робітничого класу, колгоспного селянства та інтелігенції в усіх сферах — економічній, політичній, духовній. Відбувається поступове стирання класових відмінностей. Темпи і масштаби процесу зближення соціалістичних класів, яке відбувалося за останні десятиріччя, дає підставу припустити, як відзначалося на XXVI з'їзді партії, що «становлення безкласової структури суспільства в головному й основному відбудеться в історичних рамках зрілого соціалізму»⁵⁰.

Звичайно, із утвердженням безкласової структури суспільства ще не буде досягнуто його повної соціальної однорідності. Залишаться поділ між людьми фізичної і розумової праці, між соціальними групами.

В соціальному розвитку нашого суспільства велике значення матимуть рішення червневого (1983 р.) Пленуму ЦК КПРС, програмна промова на ньому товариша Ю. В. Андропова. На Пленумі конкретизовано уявлення про становлення безкласової структури суспільства, розкрита залежність цього процесу від вирішення таких проблем, як забезпечення кожної сім'ї окремою квартирою, вдосконалення системи грошових винагород за працю; виробництво необхідної кількості товарів, причому вищої якості; безперебійне постачання населення продуктами харчування; підвищення якісного рівня охорони здоров'я. «Розв'язання всіх цих великих завдань у галузі внутрішньої політики партії, — підкреслив товариш Ю. В. Андропов, — означатиме помітне просування до соціальної однорідності суспільства»⁵¹.

А. Е. Гаврилюк

РАЗВИТИЕ СОЦИАЛЬНОЙ СТРУКТУРЫ СЕЛЬСКОГО НАСЕЛЕНИЯ УССР В УСЛОВИЯХ ЗРЕЛОГО СОЦИАЛИЗМА

Резюме

В статье раскрывается процесс развития социальной структуры сельского населения республики на этапе развитого социализма, который имеет объективный характер, но сознательно направляется и регулируется КПСС. Показаны особенности этого процесса, его динамизм, прогрессивный характер.

* * *

⁴⁹ Соціальна структура розвинутого соціалістичного суспільства, с. 116.

⁵⁰ Матеріали XXVI з'їзду КПРС, с. 64.

⁵¹ Матеріали Пленуму Центрального Комітету КПРС 14—15 червня 1983 року.— К., 1983, с. 14.

О. Г. МІТЮКОВ (Київ)*

НАУКОВО-ІНФОРМАЦІЙНА ДІЯЛЬНІСТЬ ДЕРЖАВНИХ АРХІВІВ УКРАЇНИ

Соціально-економічні, ідеологічні, політичні, науково-пізнавальні та культурні процеси, що відбуваються в нашій країні, знаходять своє відображення в документах Державного архівного фонду СРСР, без використання яких нині не може розвиватися майже жодна галузь народного господарства, науки й культури. Особливу роль відіграють вони у розвитку історичних досліджень, вирішенні питань, пов'язаних з прискоренням темпів науково-технічного прогресу в умовах розвинутого соціалізму, що, як відомо, є одним з визначальних факторів підвищення ефективності суспільного виробництва. «У наш час величезних соціальних змін і науково-технічної революції,— зазначалося у привітанні Ради Міністрів СРСР учасникам VII Міжнародного конгресу архівів (Москва, 1972 р.),— зростає значення архівів у справі ефективного використання документальних матеріалів в інтересах розвитку виробництва, науки і культури»¹. Задоволення потреб суспільства в архівній документній інформації — одна з визначальних функцій державних архівів.

Підносячи значення ідеологічної роботи для формування й утвердження в радянських людей комуністичних переконань відповідно до положень червневого (1983 р.) Пленуму ЦК КПРС, промови Генерального секретаря ЦК КПРС товариша Ю. В. Андропова на Пленумі, партія дбає про багатогранність її форм і методів, актуалізацію змісту і особливо про ще тісніший зв'язок з життям, з конкретною реалізацією великомасштабних і складних завдань, що їх вирішує наш народ в процесі будівництва нового суспільства. «Сьогодні партія і народ розв'язують завдання небувалих масштабів. Ми здійснюємо найбільші комплексні соціально-економічні програми, в тому числі Продовольчу й Енергетичну, добиваємось інтенсифікації виробництва, прискорення науково-технічного прогресу, змінюємо обличчя величезних регіонів. Ми наполегливо боремось за те, щоб колосальні можливості нашої економіки, науки, культури, наші природні ресурси використовувалися якомога повніше й ефективніше»²,— говорилося у доповіді товариша К. У. Черненко на червневому (1983 р.) Пленумі ЦК КПРС. У вирішенні цих завдань також чимала роль належить державним архівам.

Про важливість використання документальних пам'яток в інтересах розвитку науки, народної освіти і культури, формування високого почуття радянського патріотизму, поліпшення ідейного, інтернаціонального та естетичного виховання трудящих переконливо свідчить Закон Союзу РСР «Про охорону і використання пам'яток історії і культури» (1976 р.) та аналогічний Закон Української РСР.

На сучасному етапі завдання державних архівів у справі використання документів, що зберігаються в них, окреслені у Положенні про Державний архівний фонд СРСР, затвердженому постановою Ради Міністрів СРСР від 4 квітня 1980 р.³ У ньому наголошується, що такі документи використовуються в політичних, народногосподарських, наукових і соціально-культурних цілях, а також для забезпечення прав

* Члени редколегії та колектив редакції щиро вітають начальника Головного архівного управління при Раді Міністрів Української РСР Олександра Георгійовича Мітюкова з 60-річчям з дня його народження та присвоєнням звання «Заслуженого працівника культури Української РСР» й бажають ювілярові мішного здоров'я і творчих успіхів на ниві радянської історичної науки.

¹ Правда, 1972, 28 авт.

² Матеріали Пленуму ЦК КПРС 14—15 червня 1983 року.— К., 1983, с. 28.

³ Собр. постановлений Правительства СССР, 1980, № 10, ст. 71, с. 211—222.

та законних інтересів громадян. Відповідно до цього Положення державні архіви, галузеві державні фонди та інші відомчі архіви повинні інформувати органи влади й управління, інші зацікавлені державні та громадські організації про матеріали з актуальних політичних і економічних проблем, питань науки і культури, виконувати їх запити, у встановленому порядку видавати копії документів, а громадянам СРСР — довідки соціально-правового характеру. Важливими є також завдання щодо поліпшення справи вивчення документів науковцями, використання для інформації про архівні матеріали органів масової пропаганди, організації виставок документів, підготовки публікацій архівних матеріалів, різних довідників про них.

Науково-інформаційна діяльність державних архівів — це своєрідний комплекс робіт по забезпеченню партійних, державних і громадських установ і організацій, а також окремих громадян необхідними архівними матеріалами. До цього комплексу входить: по-перше, науково-інформаційна діяльність державних архівів взагалі, що включає інформування про зміст фондів та окремих документів, сприяння використанню їх шляхом передачі змісту у відповідях на тематичні запити, видачі їх до читальних залів, експонування на документальних виставках, популяризації архівних джерел засобами преси, кіно, радіо і телебачення; по-друге, створення і вдосконалення засобів пошуку інформації по матеріалах державних архівів, тобто створення системи науково-довідкового апарату про склад і зміст фондів, що допомагає архівістам і дослідникам у пошуках конкретної інформації.

Для державних архівів Української РСР характерним є широке використання всіх вищезазначених видів науково-інформаційної діяльності. Лише за 2 роки XI п'ятирічки партійним органам, міністерствам і відомствам, місцевим Радам народних депутатів, іншим зацікавленим державним і громадським організаціям ними надіслано понад 500 інформаційних матеріалів, які містили дані про наявність в державних архівах документів з актуальних політичних, наукових, народногосподарських і культурних проблем, а також таких, що висвітлюють життя і діяльність В. І. Леніна, історію КПРС і Компартії України, життя і діяльність відомих діячів партії і Радянського уряду.

Важливе політичне і наукове значення мало виявлення та організація використання документів з історії суспільно-політичного, соціально-економічного і культурного розвитку Києва у зв'язку з відзначенням його 1500-річчя у 1982 р. Центральний державний архів Жовтневої революції, вищих органів державної влади і органів державного управління УРСР (ЦДАЖР УРСР), Центральний державний історичний архів УРСР у м. Києві (ЦДІА УРСР у м. Києві), Центральний державний архів кінофотофонодокументів УРСР (ЦДАКФФД УРСР), Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва УРСР (ЦДАМЛМ УРСР), державні архіви міста Києва і Київської області у своїх фондах виявили 118 тис. документів і окремих фактів, значну кількість документальних кінофільмів та окремих кіносюжетів, пов'язаних з історією Києва. Відомості про ці документи містяться в оглядах названих джерел, опублікованих в науково-інформаційному бюлетені Головархіву УРСР — «Архіви України»⁴, а також у ряді покажчиків документів, підготовлених співробітниками архівів. Зокрема, у 6-томний покажчик документів ЦДІА УРСР з історії Києва включено майже 30 тис. фактів і згадок про

⁴ Гісцова Л. З. Архівні джерела ЦДІА УРСР з історії Києва.— Архіви України, № 2, 1982, с. 15—21; Бондар В. П., Яковлева Л. В. Документи про соціально-економічний та культурний розвиток Києва у фондах ЦДАЖР УРСР.— Там же, с. 22—29; Базанова М. М., Гопішко Н. О. Кінофотолітопис історії Києва.— Там же, с. 30—40; Ткаченко В. М. Документи Держархіву м. Києва як джерело до вивчення історії міста.— Там же, с. 41—47; Крячок М. І. Матеріали про Київ у фондах ЦДАМЛМ УРСР.— Там же, с. 48—51.

місто, виявлених в 172 фондах архіву. Майже 5 тис. документів покажчика містять відомості з історії Київської організації РСДРП. Особливе місце серед них займають матеріали про створення перших соціал-демократичних гуртків та об'єднання їх у київський «Союз боротьби за визволення робітничого класу» (1897 р.), про діяльність іскрівських організацій, створення підпільних організацій і розповсюдження в місті творів Маркса, Енгельса, Леніна. Унікальні документи розповідають про діяльність у ньому Бюро організаційного комітету РСДРП (згодом Російської частини ЦК РСДРП), в роботі якої брали активну участь члени родини Ульянових. Значна кількість документів висвітлює дальший розвиток робітничого руху в Києві під проводом створеної В. І. Леніним більшовицької партії. Цінна інформація про минуле й сучасне Києва виявлена в ЦДАЖР УРСР — найбільшому в республіці сховищі архівних джерел з історії соціалістичного і комуністичного будівництва на Україні. Відомості про них включені до міжфондового покажчика, який охоплює більше 6 тис. документів з 74 фондів архіву.

Коло джерел з дореволюційної та сучасної історії столиці Радянської України значно доповнюють матеріали, виявлені у Держархіві м. Києва, понад половину фондів якого становлять документи радянського періоду. Серед них виявлено значну групу джерел, пов'язаних з ім'ям В. І. Леніна. Це протокол про обрання його почесним членом президії міськради, тексти телеграм вождю від партійних, радянських, профспілкових організацій, зборів робітників, службовців і студентів міста. Вони переконливо свідчать про одноставну готовність трудящих Києва йти ленінським шляхом, втілювати в життя грандіозні плани будівництва нового суспільства. Багато документів розповідає про участь киян у всенародному русі за увічнення пам'яті великого вождя (присвоєння його імені вулицям, заводам, одному з районів міста, спорудження в Києві монументального пам'ятника Леніну). У фонді Київської міської Ради народних депутатів зберігається велика група документів, що висвітлює діяльність радянського апарату міста, процес його вдосконалення і зміцнення. Ряд матеріалів відображають стан і розвиток промисловості, енергетики міста, розповідають про його електрифікацію і радіофікацію, модернізацію міського транспорту, організацію нових інститутів і наукових установ тощо.

Велику цінність являють собою фото- і кінодокументи з історії Києва, що їх виявлено у ЦДАКФФД УРСР. Унікальними, зокрема, є фотосвідчення про революційні демонстрації київських робітників під керівництвом місцевої більшовицької групи «Вперед», про виступи пролетаріату міста під час лютневих подій 1917 р., про перше легальне святкування Першотравня, яке проходило під більшовицькими гаслами. Документи архіву про ці події лягли в основу історико-публіцистичних та історико-біографічних фільмів радянських кінодокументалістів: «Ульянови у Києві», «Жовтень у Києві», «Штрихи часу». Багатогранне життя міста у 20-х — 30-х роках, найважливіші зміни, що відбулися після встановлення Радянської влади, відображають кінодокументи Всеукраїнського фотокіноуправління, «Українфільму», Української студії хронікально-документальних фільмів. Значний інтерес становлять кінодокументи, що відбивають сучасне життя міста. Відомості про них зосереджені у спеціальному анованому переліку документальних фільмів архіву.

Численні матеріали, що відбивають історію Києва крізь призму творів літератури та мистецтва, зберігаються у фондах ЦДАМЛМ УРСР. Це, насамперед, рукописи романів, повістей, оповідань, поем та віршів, відомості про твори мистецтва, присвячені місту.

Міжфондовий тематичний покажчик документів з історії Києва підготовлений співробітниками Державного архіву Київської області.

Ними у 270 фондах архіву виявлено 35 тис. фактів та згадок з історії міста від часів створення колишньої Київської губернії й до наших днів.

Підготовка згаданих вище публікацій сприяє дальшій науковій розробці історії Києва, більш широкому використанню документів у вирішенні народногосподарських та соціально-культурних завдань. Показники забезпечують швидкий і оперативний пошук архівної інформації з будь-якого питання історії міста, їх активно використовують архівісти й дослідники. Як доповнення до показників у всіх вищезгаданих державних архівах у систематичних і географічних каталогах створено спеціальний розділ — «Місто Київ».

Крім того, додатково виявлено 1160 документів, пов'язаних з історією Києва в архівах та музеях Москви, Ленінграда та Білоруської РСР. Вони стали основою спеціальних колекцій мікрофільмів з історії міста, створених у ЦДІА УРСР у м. Києві та Держархіві м. Києва і налічують понад 10 тис. кадрів мікрофільмів.

Значна частина виявлених документів експонувалася на численних виставках, копії передавалися до новоствореного музею історії м. Києва, їх зміст висвітлювався у статтях, радіо- і телепередачах, підготовлених архівістами.

Безперечно, науково-інформаційна діяльність державних архівів республіки сприяла і сприятиме колективу науковців Інституту історії АН УРСР, який готує нині 3-томне видання з історії Києва.

Активну участь архівні установи республіки взяли також у підготовці до славного ювілею всіх народів нашої багатонаціональної Батьківщини — 60-річчя утворення Союзу РСР. Активно включившись у цю роботу, співробітники архівів додатково виявили у своїх фондах і взяли на облік понад 5 тис. документів, що розповідають про братерське співробітництво і взаємодопомогу трудящих братніх республік СРСР на всіх етапах соціалістичного і комуністичного будівництва, про економічні, культурні й революційні зв'язки українського народу з іншими народами Росії у XVIII — на початку ХХ ст. Інформація про ці документи у вигляді більше 200 інформаційних листів та переліків документів була надіслана республіканським міністерствам і відомствам, обласним і районним комітетам Компартії України, підприємствам, науково-дослідним інститутам, а також у Грузію, Молдавію, Білорусію, Курську та Брянську області РРФСР.

Широко застосовувалося використання архівних документів у пресі. Під ювілейними рубриками «Чуття єдиної родини...», «Ми — інтернаціоналісти», «Мовою документів» тощо в центральних, республіканських і місцевих періодичних виданнях вміщено 470 статей, повідомлень, документальних добірок, оглядів документів та хронік подій. Лише Держархів Миколаївської області у творчій співдружності з журналістами підготував й опублікував у обласних газетах 8 тематичних сторінок з добірками матеріалів, що висвітлюють дружбу народів СРСР на всіх етапах історії нашої багатонаціональної Батьківщини.

Велику увагу співробітники архівів УРСР приділяли пропаганді документів шляхом організації виставок, засобами радіо і телебачення. У 1982 р. було розгорнуто 122 експозиції документів з ювілейної тематики. Зокрема, Держархів Кіровоградської області спільно з працівниками партархіву і радіожурналістами підготував цикл радіопередач «В єдиній братній сім'ї», який складався з 50 повідомлень.

У ході підготовки до 60-річчя утворення Союзу РСР виникли й нові форми інформування громадськості про склад і зміст архівних документів. Так, держархіви Миколаївської області та м. Севастополя влаштували прес-конференції для журналістів. Кінолекторій ЦДАКФФД УРСР висвітлював ряд важливих аспектів дружби і бра-

терського співробітництва народів СРСР, а ЦДАМЛМ УРСР організував ювілейні літературні читання, в яких взяли участь провідні письменники і поети республіки.

Архівні установи активно відзначили 80-річчя II з'їзду РСДРП. Відкрито документальну експозицію ЦДІА УРСР у м. Києві, присвячену цій знаменній даті; інші архіви провели роботу по виявленню у своїх фондах матеріалів про діяльність на Україні іскрівських груп, розповсюдження ленінської «Искры», праць В. І. Леніна, підготовку II з'їзду РСДРП, поширення програми партії, прийнятої цим з'їздом, про діяльність професійних революціонерів — бійців ленінської гвардії. Ці документи широко використовуються на виставках, у радіо- і телепередачах, у статтях, добірках та оглядах документів, розміщених на сторінках місцевої та республіканської преси.

Важливою складовою частиною діяльності архівних установ по використанню документальних матеріалів є виконання запитів партійних, радянських і господарських установ і організацій. Лише за два роки XI п'ятирічки виконано 47 тис. тематичних запитів.

З кожним роком розширюється використання архівних матеріалів у народногосподарських цілях. Цей напрям роботи передбачає подання допомоги міністерствам і відомствам, науково-дослідним і проєктним інститутам, підприємствам у використанні документної інформації для прогнозування і планування економічного розвитку республіки, області, міста чи району, вдосконалення управління, науково-прикладних досліджень, оптимізації виробничих, технологічних процесів тощо.

Прикладами використання архівних матеріалів, насамперед науково-технічної і картографічної документації, є використання такого роду документів під час проєктування, будівництва і реконструкції гідротехнічних споруд, шляхів сполучень, промислових підприємств і громадських будинків, проведення геологічних пошуків і гірничих робіт, реставрації пам'яток історії і культури, а також у справі дальшого розвитку сільськогосподарського виробництва, лісового господарства, охорони навколишнього середовища.

В останні роки Центральний державний архів науково-технічної документації УРСР підготував і надіслав проєктним установам Перелік комплексів конструкторсько-технологічних документів, що зберігаються в архіві; івано-франківські архівісти інформували зацікавлені установи про площі посіву льону, кримські — про джерела водопостачання, миколаївські — про охорону природи і навколишнього середовища, ворошиловградські — про історію розвитку сільського господарства в області. Центральними державними архівами республіки, державними архівами областей, міст Києва і Севастополя проведено роботу по виявленню матеріалів з історії містобудування, архітектури, охорони пам'яток історії і культури. Щороку багато працівників підприємств і установ працюють в читальних залах державних архівів з метою використання документів у практичних цілях в різних галузях народного господарства.

Традиційною і, можна твердити, основною формою використання архівних документів у наукових цілях є організація роботи читальних залів державних архівів. Якщо у 1981 р. в них працювало близько 6 тис. дослідників, яким було видано 120 тис. справ оригіналів документів і 5 тис. їх мікрофотокопій, то у 1982 р. їх число становило вже понад 8 тис. чол. Вивчали вони 130 тис. архівних справ і понад 10 тис. мікрокопій документів.

Найбільшу увагу науковців привертають матеріали з історії радянського суспільства, міст і сіл республіки, розвитку економіки, робітничого і селянського революційних рухів у дожовтневий період, про пам'ятники історії та культури. Більш широкому використанню доку-

ментів у читальних залах сприяє організація їх роботи у суботні дні та у вечірній час.

Зміцнення матеріально-технічної бази, застосування нової техніки дає змогу державним архівам виготовляти за замовленнями дослідників значно більше копій документів у вигляді мікрофільмів, фотокопій і фотовідбитків. За останні 2 роки, наприклад, по замовленнях дослідників, що працювали в читальних залах ЦДАЖР УРСР, ЦДІА УРСР у м. Києві і ЦДАКФФД УРСР, видано 6,5 тис. кадрів мікрофільмів документів, 14 тис. фотокопій і 24 тис. відбитків фотодокументів.

За останні роки значно активізувалося використання таких спеціальних видів архівних документів, якими є кіно- і фотодокументи, особові фонди. Їх дедалі частіше беруть на озброєння не тільки спеціалісти народного господарства, діячі кіно і телебачення, журналісти, а й науковці-історики. Досвід переконує, що інформація, яка міститься у такого роду матеріалах, значно збагачує джерельну базу досліджень, дає можливість внести суттєві уточнення і доповнення при вивченні історичних подій.

У своїй науково-інформаційній діяльності державні архіви широко використовують й особові фонди. Приклад в цьому показує ЦДАМЛМ УРСР, у якому зберігається велика кількість особових фондів відомих діячів літератури і мистецтва республіки. Меморіальні кабінети письменників та художників О. П. Довженка, М. П. Глуценка, А. В. Головка, А. С. Малишка, І. К. Микитенка, П. Й. Панча, Л. С. Первомайського, Н. С. Рибака, Ю. К. Смолича, Ю. І. Яновського, документально-книжкові виставки, літературні читання, присвячені ювілеям провідних митців, що регулярно влаштовуються в архіві-музеї, здобули визнання широкою громадськістю. На кінець 1983 р. планується завершення багаторічної праці колективу ЦДАМЛМ УРСР — відкриття постійно діючої музейної експозиції «Українська радянська література. 1917—1982».

Архівні установи республіки виконують велику роботу по використанню документів з метою забезпечення прав і законних інтересів громадян. За 2 роки XI п'ятирічки державними архівами виконано більше 120 тис. письмових запитів громадян з питань соціально-правового характеру, здійснено прийом 66,5 тис. чол. Переглянуто режим роботи столів довідок, організовано їх роботу у суботні дні й вечірні години, створені спеціальні сховища архівних фондів, найбільш насичені документами з особового складу.

Введення в дію з 1 січня 1983 р. згідно з постановою ЦК КПРС, Ради Міністрів СРСР і ВЦРПС від 13 грудня 1979 р. та Указом Президії Верховної Ради СРСР від 7 січня 1980 р.⁵ 20% надбавки до пенсії за віком за безперервну працю на одному підприємстві, в установі, організації поставило перед державними архівами додаткові завдання в справі поліпшення довідкових функцій. За їх документами органи соціального забезпечення мають змогу вирішити багато питань, пов'язаних з наданням права громадянам на пенсійну надбавку. Лише за I квартал 1983 р. держархіви республіки виконали понад 3 тис. такого роду запитів. Для прискорення строків видачі довідок і піднесення їх якісного рівня архівні установи створюють спеціальні групи співробітників, залучають до цієї роботи завідуючих відомчими архівами, працівників відділів кадрів, юрисконсультів; складають узагальнені архівні довідки про зміни, що відбулися в тих чи інших установах і підпорядкованих ним організаціях, створюють картотеки виявлених даних по тих чи інших організаціях; налагоджують контакти з відповідними відділами облвиконкомів, окремими організаціями для отримання оперативної інформації про ліквідацію і реорганізацію установ та підприємств.

⁵ Відомості Верховної Ради СРСР, № 3, (2025).— М., 1980, ст. 40, с. 48—49.

Однією з важливих в інформаційній діяльності державних архівів є археографічна робота — підготовка і видання збірників документів і матеріалів. Головний її напрям — публікація документів з історії соціалістичного і комуністичного будівництва на Україні. За роки Радянської влади архівними установами республіки у співробітництві з науковими закладами підготовлено і видано 250 збірників документів і матеріалів. Інформація про ці видання міститься, зокрема, у спеціальному покажчику⁶, який вийшов у свій час на допомогу авторському колективу багатотомної «Історії Української РСР». За 2 роки XI п'ятирічки побачили світ 6 документальних збірників, в яких містяться переконливі дані про дружбу і співробітництво трудящих УРСР та інших областей і республік СРСР в період соціалістичного і комуністичного будівництва⁷. Одній з найактуальніших проблем радянської історичної науки — вивченню історії робітничого класу — присвячено публікацію «Зародження робітничого класу на Україні»⁸, який є першою в республіканській археографії систематичною публікацією документів про розвиток промисловості на Україні в епоху розкладу феодального ладу, зародження і формування передпролетаріату. Збірник вводить до наукового обігу значну кількість невідомих раніше першоджерел.

У видавництвах республіки знаходиться ще понад 10 збірників, які рекомендовані науковою радою Головархіву УРСР до друку. Ці збірники поповнять історичні дослідження новими документами про соціалістичне і комуністичне будівництво на Волині, Житомирщині і Закарпатті, Миколаївщині, Полтавщині, Прикарпатті, Сумщині, Чернігівщині, дадуть змогу яскравіше розкрити розвиток промисловості й робітничого класу УРСР у 50-і роки, героїчну боротьбу трудящих Ровенщини проти німецько-фашистських загарбників в роки Великої Вітчизняної війни, селянський рух на Україні у другій чверті XIX ст., а також історію міст Севастополя, Ровно і Сімферополя.

Запорукою успішного виконання планів публікації архівних матеріалів є зміцнення зв'язків архівних установ з іншими науковими закладами. В цій справі є певні досягнення. Так, серійні збірники документів з історії робітничого класу і промисловості Української РСР готуються у творчій співдружності з Інститутом історії АН УРСР, Інститутом історії партії при ЦК Компартії України — філіалом Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС та рядом історичних кафедр вузів; документальна серія «Культурне будівництво в Українській РСР» — разом з Інститутом історії АН УРСР, історичним факультетом Київського держуніверситету ім. Т. Г. Шевченка та Київським інститутом культури ім. О. Є. Корнійчука. Дальше розширення і поглиблення таких творчих контактів буде на користь і науковим установам і державним архівам.

Науково-інформаційна діяльність архівів республіки на сучасному етапі характеризується також розширенням робіт по створенню і вдосконаленню науково-довідкового апарату до своїх фондів. Основними видами діяльності у цьому напрямі є складання і поліпшення описів на фонди і документи, поповнення й вдосконалення системи каталогів, підготовка путівників та коротких довідників про склад і

⁶ Покажчик документальних публікацій та науково-довідкової літератури архівних установ Української РСР (1926—1974).— К., 1974.

⁷ Братством сильны: О дружбе и сотрудничестве трудящихся Днепропетровщины и других областей и республик СССР. 1917—1982.— Днепропетровск, 1982; Дорогой создания. Социалистическое строительство на Одещине: Документы и материалы (1921—1941).— Одесса, 1981; У братерському єднанні: Документи і матеріали. 1917—1977.— Харьков, 1982; Чудесный слав: Документы и материалы из истории дружеских связей трудящихся Николаевщины с трудящимися братских советских республик. (1917—1977).— Одесса, 1981.

⁸ Зародження робітничого класу на Україні: Середина XVIII ст.—1861 р.— К., 1982.

зміст архівних фондів, оглядів, показників та інших інформаційних довідників.

Основна увага при цьому приділяється вдосконаленню описів — базових довідників про склад і зміст фондів. Лише за 2 роки ХІ п'ятирічки їх співробітниками впорядковано описів більш як на 1,5 млн. справ. Вже 84% описів всіх фондів держархівів відповідають найбільшим вимогам, що ставляться до інформаційних документів. У практику роботи по вдосконаленню описів впроваджується метод складання тематичних, предметно-тематичних, фондових та міжфондових, функціональних показників, які значно полегшують дослідникам пошук необхідних їм матеріалів.

Невід'ємною частиною роботи архівістів по вдосконаленню інформаційно-пошукових систем є каталогізація усіх видів документів. Цей процес значно прискорився завдяки тому, що більшість державних архівів провадить поодиночну каталогізацію документів ще у відомствах, і тематичні картки надходять до каталогів разом з прийомом справ до архівів. Таким чином, дослідники, що працюють над історією радянського суспільства до ІХ п'ятирічки включно, відразу одержують потрібну інформацію. Нині кожен третій відвідувач державних архівів починає роботу із знайомства з каталогами. У 1982 р. ЦДАКФФД УРСР, враховуючи дедалі зростаючий інтерес до творчості відомих українських радянських кінорежисерів, для поліпшення використання кінодокументів створив режисерський каталог на документальні фільми, який налічує 2 тис. спеціальних карток.

Важливим інформаційним документом державних архівів є путівники та довідники про склад їхніх фондів. Раніше в республіці побачили світ 26 таких видань, більшість з яких однак застаріла і вже не відображає, або не повною мірою відображає склад і зміст архівних фондів. Тому Головне архівне управління при Раді Міністрів УРСР почало централізоване видання офсетним друком нових путівників та довідників, а також доповнень до виданих раніше. Вже здійснено публікацію путівників по фондах держархівів Харківської і Полтавської областей⁹, а в нинішньому році будуть видані ще два (держархіви Івано-Франківської та Донецької областей). Протягом 1983—1985 рр. планується також перевидати путівники по фондах держархівів Дніпропетровської, Миколаївської, Черкаської областей та м. Києва, підготувати доповнення до аналогічних публікацій про держархіви Кримської, Львівської та Тернопільської областей, короткі довідники по фондах ЦДАЖР УРСР, ЦДАНТД УРСР, ЦДІА УРСР у м. Львові й держархіву м. Севастополя. Є всі підстави вважати, що вони будуть корисними дослідникам і всім відвідувачам читальних залів.

Починаючи з 1982 р. державні архіви УРСР включилися в загальносоюзну роботу по створенню Автоматизованої інформаційно-пошукової системи про документи з історії Великого Жовтня. До цієї системи вводяться відомості про документальні матеріали за темою: «Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції та боротьба за встановлення і зміцнення Радянської влади. 25 жовтня (7 листопада) 1917 р.— липень 1918 р.». З цієї тематики архівістами вже виявлено, складено й відправлено для включення у автоматизовану систему картки про більш як 9 тис. документів. Ця робота буде продовжуватися і в наступні роки п'ятирічки.

Державні архіви республіки працюють також над вирішенням завдань по створенню Автоматизованої системи науково-технічної інформації з проблеми «Державна влада і державне управління», до якої вводяться відомості про кожний архівний фонд. У зв'язку з цим

⁹ Государственный архив Харьковской области: Путеводитель.— Изд. 2, доп. и переработанное.— Киев, 1981; Государственный архив Полтавской области: Путеводитель.— Изд. 2, переработанное и доп.— Киев, 1982.

проводиться велика робота по складанню спеціальних карток фондів для використання їх у цій системі.

Важливу роль у науково-інформаційній діяльності архівних установ республіки відіграє й бюлетень Головархіву УРСР «Архіви України». На його сторінках регулярно публікуються маловідомі та нові документи, огляди архівних джерел з найбільш актуальних питань вітчизняної історії. За 2,5 роки одинадцяти п'ятирічки в бюлетені вміщено 130 таких матеріалів. Чільне місце в ньому відводиться матеріалам, присвяченим питанням архівного будівництва в республіці на сучасному етапі, шляхам його дальшого розвитку, узагальненню і поширенню передового досвіду роботи архівних установ, постійна увага приділяється висвітленню їх науково-інформаційної діяльності.

Все це дає змогу зробити висновок, що науково-інформаційна діяльність займає важливе місце в роботі архівних установ, відповідає тим вимогам, які містяться в нормативно-правових документах, що регламентують і спрямовують роботу державних архівів. Вони забезпечують партійні, державні, господарські органи, наукові установи необхідною архівною інформацією, подають їм допомогу у розв'язанні багатьох важливих практичних і наукових питань, виконують численні запити громадян соціально-правового характеру.

Вирішення завдань науково-інформаційної діяльності в практиці роботи державних архівів тісно пов'язане з іншими напрямками їх роботи, насамперед, з організацією зберігання і забезпечення схоронності документів Державного архівного фонду СРСР, що включає ряд важливих елементів. Іншою важливою ланкою, від якої залежить якість науково-інформаційної роботи державних архівів, є їх планомірне комплектування документальними матеріалами, створення повноцінної джерельної бази історії радянського суспільства. Так, протягом 1981—1982 рр. в республіці на державне зберігання прийнято 1 млн. 300 тис. справ управлінської документації, 65 тис. справ науково-технічних документів, близько 8 тис. і 53 тис. одиниць зберігання (відповідно) кіно- і фотодокументів, близько 3 тис. звукозаписів, 19 тис. справ особових фондів ветеранів революційного руху, учасників громадянської та Великої Вітчизняної війн, відомих громадських діячів, передовиків праці, провідних вчених, діячів літератури і мистецтва.

Поліпшення роботи по організації зберігання і забезпеченню схоронності документів Державного архівного фонду СРСР, вдосконалення комплектування державних архівів всіма видами документів буде сприяти піднесенню рівня їх науково-інформаційної діяльності.

Актуальними завданнями державних архівів на перспективу є розробка нових форм використання документів, методики вивчення механізму формування суспільних потреб в архівній інформації, поліпшення науково-довідкового апарату до архівних фондів, створення нових інформаційно-пошукових систем. Розв'язання усіх цих завдань служитиме дальшому піднесенню науково-інформаційної діяльності державних архівів.

А. Г. Митюков

НАУЧНО-ИНФОРМАЦИОННАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ГОСУДАРСТВЕННЫХ АРХИВОВ УКРАИНЫ

Резюме

В статье дается анализ научно-информационной деятельности государственных архивов республики на современном этапе, на многочисленных примерах раскрываются ее основные направления, говорится о задачах на будущее.

В. А. СМОЛІЙ (Київ)

ОСНОВНІ ТЕНДЕНЦІЇ КЛАСОВОЇ БОРОТЬБИ
НА УКРАЇНІ ДОБИ ПІЗЬНОГО ФЕОДАЛІЗМУ

Найважливішим завданням радянських дослідників є вивчення ролі та значення класової боротьби в розвитку історичного процесу. І в цьому напрямі вони зробили вже чимало. Зокрема, було підготовлено збірники документів і матеріалів¹, створено ряд монографій², опубліковано статті та повідомлення, присвячені антифеодальним і визвольним рухам народних мас України за доби феодалізму. В цих працях містяться величезний фактичний матеріал та оцінки характеру народних виступів, у тому числі таких їх форм, як гайдамацький рух і опришківство, масові повстання селян і козаків Лівобережжя та Слобожанщини у другій половині XVII—XVIII ст. тощо.

Незважаючи на значні досягнення радянської історіографії в цьому напрямі, ще не всі питання класової боротьби на Україні доби пізнього феодалізму вивчені з належною глибиною. Так, досі відсутні праці, в яких аналізувалася б закономірність зміни форм боротьби народних мас проти експлуататорів, її динаміка, результативність та вплив на формування принципів внутрішньої й зовнішньої політики урядових кіл Росії та інших держав. Важливою теоретичною проблемою, яка ще недостатньо мірою досліджена істориками, є також ідеологія учасників народних рухів.

Спираючись на творчий доробок своїх попередників, автор даної статті прагнув визначити основні тенденції розвитку класової боротьби на Україні доби пізнього феодалізму*. Даючи свою інтерпретацію окремих питань, ми враховували найновіші досягнення радянської історіографії в розробці цієї проблеми.

Важливою віхою в розвитку класової боротьби на українських землях стала визвольна війна 1648—1654 рр. і воз'єднання України з Росією. Як відомо, основну роль у цих подіях відіграло селянство — найбільш численний та експлуатований клас феодального суспільства. Разом з своїми союзниками — рядовим козацтвом і трудовим населенням міст — воно в ході війни боролось не лише за визволення українських земель від іноземних поневолювачів, а й за розв'язання соціальних проблем — знищення феодально-кріпосницького гніту та великого землеволодіння, можливість вільного господарювання, ліквідацію станово-класових обмежень тощо. Ряд цих завдань під час війни 1648—1654 рр. було розв'язано — частина землі перейшла у користування селян і козаків, послаблене феодальне гноблення безпосередніх виробників, сталися певні зміни в станово-класовій структурі

¹ Повстання селян у селі Турбях (1789—1793 рр.): Матеріали до історії селянських повстань на Україні, 1932; Гайдамацький рух на Україні в XVIII ст.: Зб. документів.—К., 1970; Класова боротьба селянства Східної Галичини (1772—1849): Документи і матеріали.—К., 1974; Селянський рух на Україні. Середина XVIII—перша чверть XIX ст.: Зб. документів і матеріалів.—К., 1978; Зародження робітничого класу на Україні. Середина XVIII ст.—1861 р.: Зб. документів і матеріалів.—К., 1982.

² Гуржій І. О. Повстання селян в Турбях (1789—1793).—К., 1950; Гуслистий К. Коліївщина.—К., 1947; Голобуцький В. А. Запорозьке казачество.—К., 1957; Грабовецький В. В. Антифеодальна боротьба карпатського опришківства XVI—XIX ст.—Львів, 1966; Коліївщина 1768.—К., 1970; Лола О. П. Гайдамацький рух на Україні 20—60 рр. XVIII ст.—К., 1965; Сергієнко Г. Я. Визвольний рух на Правобережній Україні в кінці XVII і на початку XVIII ст.—К., 1963; Стецюк К. І. Народні рухи на Лівобережній і Слобідській Україні в 50—70-х роках XVII ст.—К., 1966.

* Хронологічні рамки статті обмежені другою половиною XVII—XVIII ст., що відповідає періодизації класової боротьби, розробленій радянськими істориками. Див.: Буганов В. И., Преображенский А. А., Тихонов Ю. А. Эволюция феодализма в России.—М., 1980, с. 270; Історія Української РСР.—К., 1979, т. 2.

суспільства. Водночас не менш важливе значення мали зміни у психології безпосередніх виробників, зокрема в їх поглядах на корінне питання тогочасної епохи — про землю та волю. Селяни й козаки вперше за кілька століть одержали можливість певною мірою вільно користуватися результатами своєї виснажливої праці. Займанщина, тобто земельна власність, здобута шляхом зайняття вільних ділянок, їх самостійний обробіток без численних регламентацій з боку феодала і поборів на його користь розцінювалися селянами як найбільш справедливе розв'язання земельного питання. До речі, ця ідея була популярною серед широких народних мас навіть у наступному XVIII ст.³

Протягом більш як століття селянсько-козацькі маси України вели наполегливу боротьбу за збереження соціальних здобутків, завойованих ними у ході визвольної війни. Особливо сильно волелюбні традиції попередніх років відчувалися в післявоєнній десятиріччя. На перший погляд склалася парадоксальна ситуація — основна маса особисто вільних, забезпечених земельним наділом селян та козаків знову взялася за зброю. Очевидно, причини цього явища зумовлювалися економічним становищем безпосередніх виробників. Академік М. М. Дружинін і В. О. Федоров у статті, присвяченій основним проблемам селянських рухів у Росії в XIX ст., писали: «...Найчастіше повстає не той селянин, який найбільше пригноблений і забитий, а той, який має більше сил і засобів для опору... Втягнення селянського господарства у торгово-промислову діяльність... безперечно зміцнювало економічні позиції селян і, отже, розширяло їх можливості до опору»⁴. З певними застереженнями ця характеристика, гадаємо, прийнятна і для досліджуваного нами періоду.

У другій половині XVII ст. класова боротьба на Україні набрала специфічних рис. Антифеодальна за своєю суттю вона одночасно була спрямована і проти іноземних поневолювачів, що зумовлювалося тодішньою складною політичною ситуацією. Шляхетська Польща, не відмовившись від своїх великодержавних устремлінь, почала відкрити агресію проти Російської держави. Не залишили давніх намірів поневолити українські землі й Кримське ханство та султанська Туреччина. Становище різко ускладнилося після смерті гетьмана Б. Хмельницького (1657 р.). Частина козацької старшини, яка групувалася навколо колишнього генерального писаря І. Виговського, стала на шлях відкритої зради національних інтересів народу. Над Україною нависла реальна загроза перегляду рішень Переяславської ради 1654 р. і загарбання її території іноземними державами.

За таких умов народні маси не залишилися байдужими до політичних подій, які розгорнулися на Україні й навколо неї. Вони відчували, що авантюристичний курс І. Виговського, П. Дорошенка та інших зрадників, які орієнтувалися на шляхетську Польщу і султанську Туреччину, призведе не лише до відновлення на українських землях національно-релігійного гніту та їх відриву від Росії, а й до посилення всіх форм феодальної експлуатації. В листах на ім'я російського царя селяни і рядові козаки неодноразово висловлювали свої думки з цього приводу. В 1657 р. запорожці, наприклад, писали, що Військо Запорізьке «...при тех изменниках не хочет пребывать»⁵. Пропольською політикою частини старшинської верхівки була незадоволена більшість українського народу. Виступи селянсько-козацьких мас проти орієнтації частини старшини на іноземні держави тісно перепліта-

³ Лазаревский А. Малороссийские посполитые крестьяне (1648—1783 гг.).— К., 1908, с. 19.

⁴ Дружинин Н. М., Федоров В. А. Крестьянское движение в России в XIX веке.— История СССР, 1977, № 4, с. 108.

⁵ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археологической комиссией (далі — Акты ЮЗР).— СПб., 1872, т. VII, с. 185.

лися з їх гострою антифеодальною боротьбою. Ця обставина надавала народним рухам на Україні особливої сили й розмаху, визначала їх значну тривалість та результативність. Керівництво повстанськими загонами з боку представників козацької старшини було тоді історично зумовленим. Адже, наприклад, М. Пушкар і Я. Барабаш брали активну участь у визвольній війні, користувалися значною популярністю й авторитетом серед широких кіл козацтва. Їх кредо характеризували вірністю рішенням Переяславської ради 1654 р., чітко визначена позиція щодо дальшого розвитку політичних подій на Україні.

І все ж у ході боротьби проти зрадницької політики частини козацько-старшинської верхівки виявилися певні суперечності між повстанцями. Широким масам трудящих часто були незрозумілі політичні амбіції старшини, її непослідовність і обмеженість у визначенні соціально-економічних завдань. Більшість учасників народних рухів, які відбувалися на Україні у другій половині XVII ст., насамперед, виступала проти соціальної політики панівного класу — козацької старшини та української шляхти. Не мали ілюзій щодо антифеодального характеру повстань і їх керівники. Яків Барабаш, наприклад, відмежовуючись від козацької голоти, писав 14 листопада 1657 р. І. Виговському, що в осіб, які підняли повстання, «нет ни самопала, ни борошна и одежи не спрашивай.., а мы сверстные козаки зимочаки, которые имели жен и детей и местности в городах, не помышляем на всякую сваволю...»⁶. Про гостроту соціальних суперечностей у таборі повстанців свідчили й інші факти⁷. Адже часто старшинська верхівка намагалася використати боротьбу народних мас проти гнобителів у своїх корисливих вузькокласових інтересах.

При визначенні характеру, спрямування і змін форм класової боротьби на Україні за доби пізнього феодалізму слід враховувати її регіональні та інші особливості. В. І. Ленін писав, що «в різні моменти економічної еволюції, залежно від різних умов політичних, національно-культурних, побутових і т. д., різні форми боротьби висуваються на перший план, стають головними формами боротьби...»⁸. В той час, як на Лівобережжі, возз'єднаному з Росією, класова боротьба відбувалася в «чистому» вигляді, на Правобережжі і західноукраїнських землях вона ускладнювалася політичними, етнічними, релігійними та іншими факторами, вилилася у могутню хвилю визвольного руху.

На цьому етапі (80-і роки XVII — початок XVIII ст.) своєю формою антифеодальної і визвольної боротьби народних мас стали дії козацьких полків, очолюваних С. Палієм, Самуїлом Івановичем (Самусем), З. Іскрою, А. Абазином. Виникнення нового вогнища народних рухів у районі Подніпров'я не було випадковим. Після укладення між Росією й Річчю Посполитою Андрусівського договору про перемир'я (1667 р.) в південних повітах Київщини і на Брацлавщині сконцентрувалися тисячі втікачів з Волині, Поділля, Східної Галичини і Лівобережжя. Їх основний контингент — залежні селяни і козаки, які поступово втрачали свої права й привілеї, робітні люди промислів та ремісники — став реальною силою, здатною протистояти польсько-шляхетській експансії на українські землі. Боротьба козацьких полків проти польсько-шляхетського панування посилювалася за рахунок могутнього розмаху селянського руху, який охопив практично всі райони Правобережжя. Організація на правобережному Подніпров'ї козацьких полків була історично зумовленою, оскільки козацький устрій в уявленні селянських мас на той час був оптимальною формою суспільної організації. Крім того, слід враховувати й існування

⁶ Акты ЮЗР.— СПб., 1863, т. IV, с. 60.

⁷ Там же, т. VII, с. 213.

⁸ Ленін В. І. Партизанська війна.— Повне збір. творів, т. 14, с. 2.

на Лівобережній Україні полкового військово-адміністративного поділу. Зрозуміло, що в умовах антагоністичної суспільно-економічної формації структура козацьких полків мала класовий характер. С. Палій, Самуїл Іванович (Самусь) та інші полковники, очоливши визвольну боротьбу народних мас Правобережжя (в цьому полягала їх велика заслуга), залишалися водночас феодалами. Їм належали земельні угіддя і промисли, які обслуговували феодално залежні селяни⁹.

В умовах безроздільного панування феодално-кріпосницьких відносин боротьба козацьких полків на Правобережній Україні не мала внутрішніх передумов для свого розвитку. Існування у Подніпров'ї окремих районів, де було знищено велике феодалне землеволодіння польських магнатів і шляхти, суперечило колоніальній політиці Речі Посполитої. Тому вона кинула всі свої сили на придушення цього вогнища антифеодального й визвольного руху. Союзником шляхти у боротьбі проти народних мас виступили феодали Лівобережної України, зокрема гетьман І. Мазепа. У зв'язку з цим форми боротьби селян і козаків України неминуче повинні були змінюватися, трансформуватися. На початку XVIII ст. важливе місце серед інших методів антифеодального протесту зайняв гайдамацький рух. Знайти хронологічну межу, яка розділяла обидві форми народної боротьби, надзвичайно важко (очевидно, навіть недоцільно)*. Ще наприкінці XVII ст. на Правобережжі діяло чимало повстанських загонів, тактика яких багато в чому нагадувала гайдамацьку¹⁰.

Виникнення гайдамацького руху знаменувало собою цілу епоху в історії антифеодальної й визвольної боротьби. На перший погляд в організаційному відношенні гайдамацькі загопи поступалися козацьким полкам з їх чіткою структурою (сотні, десятки). Однак гайдамацькі загопи були сильні насамперед завдяки своїй соціальній монолітності — їх учасників не роз'їдала корозія класових суперечностей. Керівники гайдамаків зробили певні висновки з попередніх виступів народних мас. Вони застосовували гнучку партизанську тактику, завдаючи відчутних ударів каральним командам і навіть регулярним військам. Гайдамацькі загопи діяли практично на всіх українських землях протягом тривалого відрізка часу¹¹.

У своєму розвитку гайдамацький рух пройшов кілька етапів, кожному з яких були притаманні певні особливості та специфіка. Незмінною залишалася тільки тенденція до дальшого зростання числа повстанців і розширення районів їх дій.

Автори спеціальних досліджень, присвячених цій формі антифеодальної й визвольної боротьби, вважають, що найвищого піднесення гайдамацький рух досяг під час Коліївщини 1768 р.¹² Основними аргументами на користь цієї тези є, по-перше, їх хронологічний збіг та, по-друге, майже ідентичний склад учасників. Безперечно, обидва фактори мали місце, але абсолютизувати їх не слід.

Величезне народно-визвольне повстання 1768 р., відоме в історії під назвою «Коліївщина», — якісно новий етап у розвитку антифеодального руху на Україні. На відміну від розрізнених дій гайдамацьких загонів під час Коліївщини існував єдиний керівний центр на чолі із М. Залізником та І. Гонтою та досить чіткий план дій. Численні

⁹ Архив Юго-Западной России, издаваемый временной комиссией для разбора древних актов. — К., 1868, ч. III, т. II, с. 180.

* Нещодавно Ю. А. Мицик зробив спробу визначити дату першої згадки в документах про виникнення гайдамацького руху. На його думку, це — 1715 р. Разом з тим він вказував на умовність цієї дати, зазначаючи, що перші виступи гайдамаків слід відносити до 1704 р. (УІЖ, 1981, № 10, с. 127, 128).

¹⁰ Сергієнко Г. Я. Назв. праця, с. 64, 65.

¹¹ Гайдамацький рух на Україні в XVIII ст.: Зб. документів, с. 18.

¹² Лола О. П. Назв. праця, с. 108—119.

розпорошені повстанські загони були об'єднані в справжнє військо, поділене на полки, сотні та десятки. Характерно, що повстанці мали 30 прапорів, які символізували приналежність селян і козаків до відповідного підрозділу. Діяла також спеціальна канцелярія, хоча внаслідок того, що документи її не знайдені, функції цього органу повстанців висвітлити надзвичайно важко. Відомо лише, що він вирішував різні господарські справи на визволеній території, розглядав різноманітні прохання ремісників та торгових людей і виписував перепустки для виїзду їх за кордон¹³. У містах і селах, де перебували повстанські загони, існували органи селянсько-козацького самоврядування¹⁴.

До найбільших антифеодальних повстань того часу Коліївщину наближає її тривалість та регіон поширення. Відомо, що повстанське військо М. Залізняка й І. Гонти контролювало величезну територію українських земель, окремі загони проникали в Білорусію і Молдавію. Незважаючи на розгром основних вогнищ повстання 1768 р., його відгомін відчувався навіть у 1769 р.¹⁵.

На Лівобережній та Слобідській Україні поряд із дією гайдамацьких загонів помітним явищем у розвитку класової боротьби стали антифеодальні виступи мешканців окремих сіл. Ця форма соціального протесту народних мас була не новою. Однак у XVIII ст. під впливом соціально-економічних факторів, насамперед формування капіталістичного укладу, її суть істотно змінилася. З багатьох повстань слід виділити виступи селянсько-козацьких низів сіл Кулаги і Суботович Стародубського полку (1748—1749, 1760—1761, 1770, 1775, 1779 рр.), с. Кліщинці Лубенського полку (1767—1770 рр.), с. Турбаїв на Полтавщині (1789—1793 рр.) та ін. Ці повстання відзначалися певною своєрідністю. В ході багаторічної боротьби проти феодалів і каральних команд селяни й козаки створювали органи народного самоврядування, які розв'язували практично всі питання, що поставали перед сільською громадою. У селах, де діяли виборні органи, було знищено феодальне землеволодіння, здійснювався перерозподіл угідь. Повстанці прагнули не лише справедливо розв'язати земельне питання, а й узаконити свій юридичний статус козаків. Згадані повстання — помітне явище в суспільно-політичному житті Лівобережжя. Існування цілих сіл, в яких на практиці здійснювався лозунг «землі та волі», справляло помітний революціонізуючий вплив на селянство інших районів.

В багатомісячній історії боротьби народних мас України проти своїх гнобителів збройні повстання і виступи були вищою формою соціального протесту. Вони своєрідно акумулювали величезний досвід селян і козаків, нагромаджений у процесі боротьби проти феодального гніту іншими методами. Скарги селян і козаків на безчинства експлуататорів, підпали їх маєтків і потрави посівів, відмови виконувати повинності, вбивства окремих землевласників — віхи на шляху до відкритого збройного протесту. Такі форми боротьби не завжди піддаються кількісним вимірам, але значення їх величезне. Це, за словами Ф. Енгельса, була «непомітна робота пригноблених класів», яка «...підривала феодальну систему..., створювала умови, в яких феодалові залишалося все менше й менше місця»¹⁶. У зв'язку з цим, очевидно, необхідно переглянути тезу про так звані активні та пасивні методи класової боротьби, яка все ще побутує в працях істориків. Така постановка питання виглядає штучною. Адже будь-яка форма класової боротьби — складова частина загального процесу, який Ф. Енгельс на-

¹³ ЦДІА УРСР, ф. 229, оп. 1, спр. 217, арк. 19.

¹⁴ Гайдамацький рух на Україні в XVIII ст.: Зб. документів, с. 374.

¹⁵ ЦДІА УРСР, ф. 59, оп. 1, спр. 2859, арк. 2.

¹⁶ Енгельс Ф. Про розклад феодалізму і виникнення національних держав.— Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 21, с. 388.

зивав революційною опозицією феодалізму¹⁷, певною мірою підірвала основи феодального способу виробництва і нарешті зумовила його ліквідацію. З іншого боку, ототожнювати різні форми класової боротьби або ставити між ними знак рівності було б неправильно. Збройні повстання народних мас відрізнялися від повсякденних форм соціального протесту (потрав посівів, відмов виконувати повинності тощо) якісно новими рисами. Це були вищі вияви антифеодального руху, під час якого соціальні суперечності досягали свого апогею, найповніше виявлялася творча енергія народних мас, поглиблювалася їх соціальна самосвідомість. Вони стали справжньою школою класової боротьби селянсько-козацьких мас, які враховували досвід поразок і невдач своїх попередників у ході наступних повстань, ще масштабніших і грізніших.

Однак не лише це визначало місце та роль великих збройних виступів селян і козаків в історії класової боротьби. Вони надовго залишали незгладимий слід у пам'яті народній. З покоління в покоління передавалися пісні й перекази про героїчні часи визвольної війни 1648—1654 рр. та С. Разіна, гайдамацького руху і Турбаївського повстання, Коліївщини та опиришківства. Фольклор став могутнім засобом в арсеналі боротьби трудящих проти феодальної експлуатації. В умовах дальшого загострення класових суперечностей народні маси часто згадували короточасні, але яскраві часи «козацької вольниці», коли вони не виконували ненависної панщини. Симптоматично, що навіть у «Генеральних слідствах про маєтності» 1729—1730 рр. містяться такі висловлювання селян: «по изгнанию ляхов гетманом Богданом Хмельницким з Малой России стало быть то будуще войсковое свободное» (с. Локома Буда Стародубського полку); «а за гетманом Богдана Хмельницкого, свободное было войсковое, а не было не в чьем подданстве и послушании» (с. Білокопит Ніжинського полку)¹⁸.

Особливе місце серед інших форм антифеодального руху доби феодалізму належало втечам і переселенням селян, рядових козаків, ремісників, робітних людей промислів та мануфактур. Масштаби міграційних процесів, які охопили практично всі українські землі, внаслідок відсутності відповідних матеріалів неможливо точно визначити. Проте навіть факти, зібрані, узагальнені й введені до наукового обігу радянськими істориками, свідчать про гігантські розміри переселенських рухів¹⁹.

Без особливих перебільшень можна стверджувати, що втечі належали до однієї з найбільш результативних та ефективних форм соціального протесту. Вони справляли помітний стримуючий вплив на соціальну політику панівного класу. К. Маркс писав, що «могутність феодальних панів, як і всяких взагалі суверенів, визначалась не розмірами їх ренти, а числом їх підданих, а це останнє залежить від числа селян, які ведуть самостійне господарство»²⁰. Перед загрозою втрати робочих рук, а отже, й зменшення джерела прибутків феодалі змушені були переводити селян з панщини на чинш, засновувати так звані слободи* тощо. Значення втеч особливо зросло в умовах розкладу феодально-кріпосницьких відносин. Міграційний рух став важливим

¹⁷ Див.: Енгельс Ф. Селянська війна в Німеччині.— Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 7, с. 344.

¹⁸ Генеральне слідство про маєтності Стародубського полку.— Український архів. К., 1929, т. I, с. 462, 468; Генеральное следствие о маєтностях Нежинского полка 1729—1730 гг.— Чернигов, 1901, с. 25.

¹⁹ Дружинина Е. И. Северное Причерноморье в 1775—1800 гг.— М., 1959; Кабузан В. М. Заселение Новороссии (Екатеринославской и Херсонской губерний) в XVIII—первой половине XIX в. (1719—1858 гг.).— М., 1976; Перковский А. Д. Народонаселение Украины в XVIII в.: Автореф. дисс. ... канд. ист. наук.— К., 1968.

²⁰ Маркс К. Капітал, т. I.— Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 23, с. 678.

* Поселення, мешканці яких тимчасово звільнялися від феодальних повинностей.

фактором освоєння величезних малозаселених територій Слобожанщини і півдня України, Запоріжжя і правобережного Подніпров'я, дальшого розвитку продуктивних сил, будівництва нових міст, освоєння природних багатств тощо. На нових землях втікачі не лише «зберегли свій попередній спосіб праці», а й «...розвинули його далі, звільнивши його від старих оков, які вже не відповідали досягнутому ними ступеню розвитку»²¹.

В складній системі різних форм класової боротьби втечі не займають чітко визначеного місця. Відомо, що «збігли кріпаки... звільнялися не як клас, а поодинці»²², що свідчило про невисокий рівень їх класової самосвідомості²³. Разом з тим райони, де зосереджувалася основна маса втікачів, перетворювалися в основні вогнища антифеодального руху, а самі вони вливалися у численні повстанські загони. З втечами селян, зокрема, пов'язане виникнення Запорізької Січі, яка протягом кількох століть залишалася центром антифеодальної та визвольної боротьби на українських землях. Втікачі становили також значну частину гайдамацьких загонів, повстанських армій, очолюваних С. Разіним, К. Булавиним, О. Пугачовим. В їх середовищі визрівали найбільш радикальні ідеї антифеодального спрямування.

Втечі та переселення належали до універсальних форм антифеодальної боротьби. В їх орбіту були втягнуті представники різних народів. В ході інтенсивних міграційних процесів відбувалося взаємозбагачення їх матеріальних культур і духовних цінностей, передавався багатовіковий досвід боротьби проти гнобителів.

Розгортанню класової боротьби на Україні не могли перешкодити й великі політичні катаклізми — вторгнення польських і турецько-татарських феодалів, нашествя армій шведського короля Карла XII тощо. Навпаки, загроза поневолення з боку іноземних держав не лише викликала піднесення всіх духовних сил народних мас, а й значною мірою загострювала їх класову свідомість. Наприклад, у роки Північної війни антифеодальні рухи охопили значну територію українських земель. Тільки на Лівобережжі в 1708—1709 рр. повстання мали місце у 8 з 10 полків²⁴. Селяни та козацька голота з моменту вторгнення шведських армій на Україну, за образним висловом академіка Є. В. Тарле, виступили проти «свого пана-зрадника і тому, що він — пан, насамперед, і тому, що він — зрадник»²⁵. Класова та визвольна боротьба, злившись у єдиний могутній потік всенародного протесту, спричинила крах зрадницьких планів гетьмана І. Мазепи й авантюри Карла XII.

Класова боротьба на Україні доби пізнього феодалізму відбувалася не ізольовано, а в тісному діалектичному взаємозв'язку з аналогічними процесами на території Росії, Білорусії, Молдавії. Її основні тенденції на українських землях важко зрозуміти без врахування такого важливого фактора, як селянські війни XVII—XVIII ст. у Росії.

Протягом другої половини XVII—XVIII ст. селянство залишалося основною силою, яка виступала проти всіх форм соціального гноблення. Водночас, у міру розвитку капіталістичного укладу, на арену класової боротьби виходять й інші соціальні групи населення України. Антифеодальний табір зміцнився, зокрема, за рахунок робітних людей мануфактур та промислів, а також приписних селян. Так, у

²¹ Маркс К., Енгельс Ф. Німецька ідеологія: Критика новітньої німецької філософії в особі її представників Фейербаха, Б. Бауера і Штірнера і німецького соціалізму в особі його різних пророків.— Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 3, с. 72.

²² Там же.

²³ Клибанов А. И. Народная социальная утопия в России. Период феодализма.— М., 1977, с. 194.

²⁴ Історія Української РСР, т. 2, с. 272.

²⁵ Тарле Е. В. Северная война и шведское нашествие на Россию.— М., 1958, с. 223.

1765 р. відбувся виступ солеварів Бахмутських і Торських промислів, у 1797—1798 рр. повстали робітники і приписні селяни Глушківської мануфактури²⁶. Дослідники відзначають широку участь представників передпролетаріату також у гайдамацьких загонах, які діяли практично на всій території України²⁷. Незважаючи на соціальну диференціацію, яка мала місце у його середовищі, значною силою антифеодального руху продовжувало виступати козацтво. Майже до кінця XVIII ст. своєрідним каталізатором численних народних повстань на українських землях залишалася Запорізька Січ з її багатовіковими традиціями боротьби проти гнобителів²⁸.

На загальному фоні розширення соціальної бази антифеодальних рухів дещо слабшою виглядала участь у них міщан України (як і Російської держави загалом). Лише на Правобережній Україні, де соціальні завдання тісно перепліталися з народно-визвольними, спостерігалася пошвавлення виступів громад Кам'янець-Подільського, Брацлава, Вінниці, Житомира, Луцька та інших міст²⁹.

Проти чого й за що боролися трудящі маси? Які вимоги і лозунги висувалися ними в ході повстань? Відповіді на ці питання дають можливість розкрити ідеологію учасників народних рухів. Ця проблема порівняно нова. Суперечки і наукові дискусії, які точаться навколо неї, свідчать, що не всі її аспекти вже розв'язані, проте дослідники одностайні в тому, що в процесі класових виступів зростала соціальна самосвідомість трудящих мас, поглиблювалися їх уявлення про мету та завдання боротьби проти гнобителів³⁰. Звичайно, підхід до поняття «ідеологія» повинен бути суто історичним. В. І. Ленін писав, що навіть «...стихийний елемент» являє собою, по суті, не що інше, як *зародкову форму* свідомості. І примітивні бунти виражали вже собою деяке пробудження свідомості...»³¹.

Основним напрямом народних рухів на Україні в другій половині XVII та у XVIII ст. була боротьба проти різних форм феодальної залежності та експлуатації, захоплення панівним класом земельних угідь селян і козаків. Цим корінним питанням підпорядковувалися інші — вимоги зменшити непомірні повинності, занести селян до козацьких реєстрів, узаконити органи народного самоврядування, покарати власників сіл і місцевих судових чиновників за незаконні дії та ін.³². Найбільш зрілі в соціальному відношенні думки висловлювали, як правило, учасники великих повстань, яким була притаманна порівняно висока організаційна структура. Численні скарги і прохання народних мас, по суті,— справжня історія краю, інтерпретована крізь призму класової свідомості селян і рядових козаків, які поступово остаточно втрачали свої права та привілеї.

В міру розвитку антифеодальних виступів більш цілеспрямованими й зрілими ставали вимоги повстанців. Логіка класової боротьби змушувала селян замислюватися над основними причинами, які породжували соціальну несправедливість, жорстоку експлуатацію, без-

²⁶ Зародження робітничого класу на Україні. Середина XVIII століття—1861 р.: Зб. документів і матеріалів, с. 330—331, 343—347.

²⁷ Маркіна В. А. Крестьяне Правобережной Украины. Конец XVII—60-е годы XVIII ст.—К., 1981, с. 162—163.

²⁸ Голобуцкий В. А. Указ. соч.

²⁹ Смолій В. А. Возв'єднання Правобережної України з Росією.—К., 1978, с. 73—83.

³⁰ Буганов В. И. Об идеологии участников крестьянских войн в России.—Вопросы истории, 1974, № 1; Белявский М. Т. Некоторые итоги изучения идеологии участников крестьянской войны 1773—1775 гг. в России.—Вестник Московского университета. История, 1978, № 3; Милов Л. В. Классовая борьба крепостного крестьянства России в XVII—XVIII вв.—Вопросы истории, 1981, № 3.

³¹ Ленін В. І. Що робити?: Наболілі питання нашого руху.—Повне збір. творів, т. 6, с. 28.

³² Повстання селян в селі Турбаях (1789—1793 рр.), с. 34; Селянський рух на Україні. Середина XVIII—перша чверть XIX ст.: Зб. документів і матеріалів, с. 32.

прав'я, нелюдське ставлення до підданих з боку поміщиків. Так, на думку повсталих турбаївців, усе майно, гроші, інші матеріальні цінності поміщиків Базилевських на цілком законних підставах належать селянам, «поелику Базилевские нажили си деньги из их турбаевцев...»³³. Основною умовою повернення конфіскованого в експлуататорів майна вони вважали компенсацію спадкоємцями Базилевських збитків, завданих підданам протягом дев'ятирічного володіння селом феодалами³⁴. Чіткі політичні вимоги в документах повсталих відсутні. Виняток становив лише знаменитий «Торчинський маніфест» (1767 р.), у якому містився пункт про необхідність представництва селянських мас у польському сеймі³⁵.

Вище зазначалося, що в ході повстань створювалися органи народного самоврядування на зразок козацьких. У Турбаях, наприклад, діяла «Громадська збірна ізба», в Кулагах і Суботовичах — так зване «правління». Органи народного управління існували також у багатьох селах та містечках Лівобережжя й Слобожанщини³⁶. Неписані звичай сільських громад регламентували практично всі сторони їх життя — від судових позовів до розподілу майна і землі поміщиків.

Виникнення й функціонування органів селянсько-козацького самоврядування — закономірне явище в розвитку класової боротьби трудящих мас України. На зміну старшинським та царським державним інституціям з'явилися народні, сформовані на зразок козацьких. Однак історичної перспективи ці нові органи не мали. Академік Л. В. Черепнін справедливо вважав, що форма влади, яка уживалася з монархічними уявленнями народних мас, «не була життєздатною і стійкою. Вона могла виникнути в ході боротьби з урядовим табором, але умов для її розвитку як загальнодержавної системи не було й не могло бути. І все ж досвід народної влади, хоч короткочасний і недосконалий, має величезне історичне значення»³⁷.

Соціальна природа селянства не давала йому змогу чітко усвідомити основні завдання боротьби проти експлуататорів. В силу специфічних умов феодальної епохи воно протягом багатьох століть залишалося класом дрібних виробників, політично несвідомим та розпорошеним. Тому в народних виступах, незважаючи на елементи організованості, превалювали локальність, стихійність, роздробленість. Звичайно, при розгляді цього питання слід розрізняти два аспекти: суб'єктивні прагнення їх учасників і об'єктивний вплив повстань на поглиблення соціальних суперечностей у суспільстві. Ці збройні виступи стали своєрідним каталізатором, який привів у рух величезні маси народу. Це було грізне попередження панівному класу, його політиці, спрямованій на даліше закріпачення і поневолення трудящих.

Непослідовність дій селян та рядових козаків, їх царистські ілюзії й обмеженість світогляду виявлялися також у широко вживаній практиці листування з державними органами влади. Навіть у кульмінаційні періоди розвитку повстань сільські громади продовжували вірити у справедливість вищих органів державної адміністрації і самого царя. Безкомпромісні щодо своїх феодалів вони сподівалися одержати землю та волю з рук царизму. Таким чином, для повстанців хибною виглядала не вся феодально-кріпосницька система, а лише окремі її сторони.

³³ Повстання селян в селі Турбаях (1789—1793 рр.), с. 46.

³⁴ Там же, с. 64.

³⁵ Избранные произведения прогрессивных польских мыслителей.— М., 1956, т. I, с. 89.

³⁶ Селянський рух на Україні. Середина XVIII — перша чверть XIX ст.: Зб. документів і матеріалів, с. 66—67; Повстання селян в селі Турбаях (1789—1793 рр.), с. 54.

³⁷ Черепнин Л. В. Вопросы методологии исторического исследования: Теоретические проблемы истории феодализма: Сб. статей.— М., 1981, с. 168.

Всі антифеодальні виступи народних мас України були жорстоко придушені панівним класом. Їх поразки, як правило, супроводжувалися масовими репресіями та політичною реакцією. В чому ж полягає об'єктивне значення великих збройних повстань, як й інших форм класової боротьби? Відповідь на це запитання має принциповий характер, оскільки характеризує такі аспекти проблеми, як результативність народних рухів, їх місце і роль в історичному процесі. Класова боротьба була важливим фактором суспільно-політичного життя українських земель. Без її врахування практично не можна висвітлити жодне з корінних питань тогочасної епохи. Вона насамперед впливала на соціальну політику панівного класу, стала одним з факторів, які майже на півтора століття затримали юридичне оформлення кріпосництва на Лівобережній та Слобідській Україні. Спроби гетьманської й царської адміністрацій обмежити, а згодом остаточно заборонити переходи селян і козаків наштотувалися на рішучий опір останніх. Лише законодавство Катерини II (1783 р.) остаточно оформило кріпосне становище селянства.

Соціальні антагонізми, які роздирали тогочасне суспільство, справляли помітний вплив і на еволюцію форм феодальної ренти. Так, формування різних типів магнатських маєтків на Правобережній Україні (XVIII ст.) безпосередньо залежало від гостроти класових суперечностей³⁸. Як свідчать документи, в південно-східних районах Правобережжя, де особливо відчувалася нестача робочої сили, організація фільваркового господарства затрималася майже до кінця XVIII ст. Значні відмінності у формах феодальної ренти існували також на Лівобережній Україні. В полках південної частини регіону, які безпосередньо межували із Запоріжжям, серед численних повинностей селян провідне місце належало натуральним і грошовим оброкам. У той же час на півночі та в центрі Лівобережжя панувала відробіткова рента³⁹.

Класова боротьба на Україні мала також інші соціальні наслідки. Протягом багатьох років мешканці сіл, охоплених повстаннями, відмовлялися виконувати панщину та інші повинності. Це змушувало феодалів переводити своїх підданих на грошові та натуральні оброки, а в окремих випадках навіть продавати маєтки.

Розвиток класової боротьби, як відомо, перебував у нерозривному діалектичному взаємозв'язку із зміною форм державного ладу. В. І. Ленін наголошував на тому, що в цих останніх знаходять відображення «...лише різні форми класової боротьби, причому діалектика історії така, що... кожна з цих форм проходить через різні етапи розвитку її класового змісту...»⁴⁰. В світлі цього положення, очевидно, і необхідно розглядати процес еволюції політичної структури гетьмансько-старшинських органів влади та ставлення царизму до адміністративно-військового устрою Лівобережжя, Слобожанщини й Запоріжжя. В історичній літературі, наприклад, зустрічається твердження про те, що царський уряд, виконуючи соціальне замовлення панівного класу України, протягом другої половини XVII—XVIII ст. проводив політику, спрямовану на обмеження, а згодом й остаточної ліквідації специфічних рис політичного устрою українських земель (інституту гетьманства, поділу на полки, сотні, особливий судово-адміністративний ста-

³⁸ Маркина В. А. Магнатское поместье Правобережной Украины второй половины XVIII в.—К., 1961, с. 40.

³⁹ Гуржий А. И. Развитие феодальных отношений на Левобережной Украине в первой половине XVIII столетия: Автореф. дисс. ... канд. ист. наук.—К., 1982, с. 18.

⁴⁰ Ленін В. І. Як соціалісти-революціонери підбивають підсумки революції і як революція підбила підсумки соціалістам-революціонерам.—Повне збір. творів, т. 17, с. 325.

тус тощо). Однак цим не вичерпується суть проблеми. Гадаємо, що централізація державних органів управління — це також реакція панівного класу на різке загострення антифеодальної боротьби трудящих України у XVIII ст. В. І. Ленін підкреслював, що «...класова боротьба, боротьба експлуатованої частини народу проти експлуататорської лежить в основі політичних перетворень і кінець кінцем вирішує долю всіх таких перетворень»⁴¹.

За умов наростання класових суперечностей феодали не могли обмежуватися лише репресивними заходами щодо повстанців. Вони були змушені маневрувати, їх політика в селянському питанні ставала дедалі гнучкішою та універсальнішою. Протягом XVIII ст., зокрема, неодноразово видавалися царські укази щодо втікачів, робилися спроби регламентувати, спрямувати в «законне» русло перехід представників різних суспільних станів у козацтво. Кріпаки Правобережної України позбавили магнатів «права меча» (1768 р.), тобто права безкарно вбивати селян⁴². Фактор класової боротьби враховувався урядовими колами царської Росії і у законодавстві в сфері аграрних відносин. Так, наприкінці XVIII ст. вийшов царський указ, який передбачав урівняння державних селян з купцями й міськими жителями у праві на придбання вільних, незаселених земель. Незважаючи на свою обмеженість та половинчастість, він об'єктивно сприяв розвитку елементів капіталістичного укладу на селі.

Класова боротьба на Україні в другій половині XVII—XVIII ст. точилася в хронологічних рамках «нового періоду російської історії»⁴³. Ця обставина значною мірою впливала на гостроту соціальних суперечностей, організаційні форми і методи народних виступів, зумовлювала їх результативність. Будучи рушійною силою історичного процесу, класова боротьба сприяла визріванню в надрах феодального суспільства елементів, а згодом усїєї системи відносин, об'єднаних поняттям капіталістичний спосіб виробництва.

В. А. Смолий

ОСНОВНЫЕ ТЕНДЕНЦИИ КЛАССОВОЙ БОРЬБЫ НА УКРАИНЕ ЭПОХИ ПОЗДНЕГО ФЕОДАЛИЗМА

Резюме

В статье рассматриваются закономерности изменения форм и методов борьбы крестьянско-казацких масс против феодального гнета во второй половине XVII—XVIII вв., показана их специфика в различных регионах украинских земель. Акцентируется внимание на таких важных аспектах проблемы, как рост социального самосознания участников народных движений, их результативность и объективная направленность антифеодальной борьбы.

⁴¹ Ленін В. І. Передмова до брошури «Доповідна записка директора департаменту поліції Лопухіна». — Повне збір. творів, т. 9, с. 319.

⁴² *Volumina legum*. Petersburg, 1860, t. VII, s. 280.

⁴³ Див.: Ленін В. І. Що таке «друзі народу» і як вони воюють проти соціал-демократів?: (Відповідь на статті «Русского Богатства» проти марксистів). — Повне збір. творів, т. 1, с. 143.

Методологія та методика історичних досліджень

А. В. САНЦЕВИЧ (Київ)

ДО ПИТАННЯ ПРО ДІАЛЕКТИЧНИЙ ВЗАЄМОЗВ'ЯЗОК ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВА Й МЕТОДИКИ ІСТОРИЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ

Наукові напрями, дисципліни взагалі, а в історичній науці, зокрема, перебувають у різних поєднаннях, які відображаються в «Класифікації наукових напрямів», що розробляється на кожну п'ятирічку.

Значний інтерес становить питання про співвідношення в «Класифікації» таких історичних дисциплін, як джерелознавство та методика історичного дослідження, оскільки перша належить до традиційно розвинутих галузей історичної науки, а друга розроблена ще зовсім слабо.

В «Класифікації наукових напрямів», складеній на десяту п'ятирічку, науковий напрям 4.13.5 — «Методика історичного дослідження. Джерелознавство. Спеціальні історичні дисципліни». Першою темою в ньому значилася: «Джерелознавство, методика історичного дослідження»¹. Отже, порівнюваним нами дисциплінам надавалося першорядного значення в напрями.

Дещо іншу картину спостерігаємо в «Класифікації» на 1981—1985 рр. В напрямі «Джерелознавство» (4.12.8) першою темою значиться «Методика історичного дослідження»². Таким чином, вона розглядається як підпорядкована джерелознавству. І в цьому є певний сенс. Адже без роботи над джерелами — основою історичного дослідження — не може бути і самої методики цього дослідження.

Слід відзначити також і те, що питаннями методики історичного дослідження займалися переважно саме джерелознавці. Простежимо це на матеріалі насамперед радянської історичної науки. Тим більше, що, як зазначалося вище, методика історичного дослідження ще недостатньо розроблена, а Генеральний секретар ЦК КПРС, Голова Президії Верховної Ради СРСР тов. Ю. В. Андропов закликав серйозно аналізувати нові проблеми, що «їх постійно народжує життя»³. До таких проблем належить і методика історичного дослідження. Від опанування нею залежить майстерність історика.

Відставання в цій галузі історичної науки не важко пояснити. Численні праці дослідники присвячують різним (що часто дуже відрізняються одна від одної) темам, структурам, періодам. Це пов'язано з використанням різноманітного фактичного матеріалу, розкриттям своєрідних положень, що безпосередньо позначається і на застосовуваних ними прийомах та методах дослідження. Інколи кажуть: скільки дослідників, стільки й методик. Однак це неправильно. Навіть порівняно невеликий досвід розробки даної проблеми свідчить, що цілком можливо і необхідно виводити загальні положення про роботу різних авторів над історичними розвідками.

Отже, методика історичного дослідження — це галузь історичних знань, що вивчає застосування істориками в науковій роботі різних прийомів і дослідницьких дій, які ґрунтуються на марксистсько-ленін-

¹ Классификация научных направлений: Естественные и общественные науки.— М., 1976, с. 142.

² Классификация научных направлений: Естественные и общественные науки (1981—1985 гг.). Часть IV. Общественные науки.— М., 1979, с. 16.

³ Андропов Ю. В. Шістдесят років СРСР: Доповідь на спільному урочистому засіданні Центрального Комітету КПРС, Верховної Ради СРСР і Верховної Ради РРФСР у Кремлівському Палаці з'їздів 21 грудня 1982 року.— К., 1982, с. 15.

ській методології й спрямовані на здійснення її положень⁴. Методика історичного дослідження розкриває прийоми роботи як з джерелами, так і з історичною літературою, а також враховує висвітлення передового колективного досвіду радянських учених.

Методика дослідницької роботи давно привертала увагу вчених, зокрема буржуазних. У вступних до вивчення історії вони тією чи іншою мірою торкалися питань методики, висвітлюючи їх з своїх буржуазних класових позицій⁵. Так, французькі позитивісти Ш. Ланглюа і Ш. Сеньбос — автори досить популярної в свій час і в нашій країні книги, що витримала ряд видань, — певну увагу приділили поширенню і вдосконаленню прийомів історичного дослідження, критиці джерел. Однак у цілому книга написана з позицій буржуазного фактографізму, в ній заперечується можливість визначення історичних закономірностей.

В книзі Е. Бернгейма методиці присвячується окремий розділ. Проте зводиться вона в ньому до характеристики різних видів джерел, їх критики та пояснення. У нарисах Р. Віппера, присвячених теорії історичного пізнання, принагідно викладається також деякий матеріал з методики роботи дослідника. У подібному плані пишуть й інші буржуазні автори. Найбільш корисними для радянських істориків можуть бути праці прогресивних буржуазних дослідників, зокрема таких, як М. Блок, Р. Дж. Коллінгвуд⁶. Докладніший розгляд їх концепцій читач знайде в монографії О. Л. Вайнштейна⁷.

Після перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції з друку вийшли численні праці, в яких поряд з методологічними порушувалися й питання методики⁸. Вони дають можливість наочно прослідкувати, як відбувався перехід історичної науки на позиції марксистсько-ленінської методології. В 1920 р. вийшла праця Л. П. Карсавіна — історика-ідеаліста, який у 1922 р. емігрував з Радянської Росії. У ній заперечувалося значення історичного прогресу в розвитку людства. Водночас Карсавін був великим знавцем історичних джерел. Тому його думки про роботу над джерелами з точки зору методики історичного дослідження становлять певний інтерес (с. 37—45). Книга В. І. Пічети, що побачила світ у 1923 р., була насправді тільки оглядом джерел та літератури з історії Росії, України та Білорусії. О. М. Большаков, ознайомивши читача з марксистським матеріалістичним розумінням історії (щоправда, історичний матеріалізм він називає економічним), подає обширні відомості з російської історіографії, характеризує найважливіші джерела. Однак загалом його праця досить еkleктична: в ній у довільному поєднанні викладаються питання філософії, історії, археології, природознавства, лише подекуди пов'язані з методикою дослідження.

Отже, в перші роки Радянської влади методика історичного дослідження спеціально не вивчалася. Окремі її питання порушувалися лише принагідно при розгляді теоретичних проблем історичної науки.

На кінець 20-х років припадає початок цілеспрямованої розробки методики історичного дослідження з марксистських позицій. Цьому

⁴ Див.: Варшавчик М. А., Спирин Л. М. О научных основах изучения истории КПСС (Введение в историко-партийную науку).— М., 1978, с. 84.

⁵ Ланглюа и Сеньбос. Введение в изучение истории.— СПб., 1899; Бернгейм Э. Введение в историческую науку.— СПб., 1908, с. 31—69; Виппер Р. Очерки теории исторического познания.— М., 1911 та ін.

⁶ Блок Марк. Апология истории или ремесло историка.— М., 1979; Коллингвуд Р. Дж. Идея истории: Автобиография.— М., 1980.

⁷ Вайнштейн О. Л. Очерки развития буржуазной философии и методологии истории в XIX—XX вв.— Л., 1979.

⁸ Карсавин Л. П. Введение в историю (Теория истории).— Пг., 1920; Пичета В. И. Введение в русскую историю (Источники и историография).— М.— Пг., 1923; Большаков А. М. Лекции по русской истории: Введение в изучение истории.— М.— Л., 1923.

питанням були присвячені, зокрема, праці А. В. Шестакова, Г. П. Саара та С. Н. Биковського⁹.

Насамперед спинимося на брошурі А. В. Шестакова, яка, незважаючи на невеликий обсяг (32 сторінки малого формату), становить значний інтерес. З незрозумілих причин вона досі не аналізувалася при розгляді літератури з даної теми і лише в рідкісних випадках згадувалася в бібліографічних описах. Тим часом у ній порушуються всі найважливіші питання (зрозуміло, в найкоротшому викладі) методики історичного дослідження. Доречно наголосити, що в I розділі Шестаков розкриває вирішальне значення марксистсько-ленінської методології для занять методикою й відзначає, що іноді дуже важко відділити методіку від методології. А це свідчить про їх нерозривні зв'язки. У II розділі «Методика дослідницької роботи» аналізуються питання вибору теми, її актуальності та відповідності, за висловом автора, завданням «нашої спільної боротьби» (с. 13), тобто потребам часу, періоду соціалістичного будівництва. III розділ присвячено вивченню джерел, IV — техніці збирання матеріалів і, нарешті, V — обробці матеріалів та літературному оформленню праці. Таким чином, Шестаков створив невеликий, однак цілком закінчений нарис з даної теми, що ґрунтується переважно на його особистому досвіді.

Наступники А. В. Шестакова пішли дещо іншим шляхом. Про це свідчить уже заголовок книги Г. П. Саара. Основну увагу він приділив роботі історика тільки з джерелами, що є найважливішим завданням дослідника з методики, але аж ніяк не єдиним. Г. П. Саар цілком обґрунтовано присвятив вступ до книги методології історії. Наступні її великі розділи — про історичні джерела та їх класифікацію й про допоміжні історичні дисципліни (дається коротка характеристика кожної з них). Значна увага приділяється такому важливому питанню, як критика джерел. І тільки невеликий розділ «Історичні побудови» (с. 169—174) містить матеріал безпосередньо з методики історичного дослідження. Отже, Г. П. Саар створив змістовну працю з загального джерелознавства з певними вкрапленнями матеріалу з методики історичного дослідження.

У подібному плані написана й монографія С. Н. Биковського. Щоправда, в ній наведено коротку характеристику особливостей дослідження історії античності, а також періодів феодалізму та капіталізму й дано деякі рекомендації щодо вивчення історичної літератури, розробки планів досліджень, розміщення зібраного матеріалу в них тощо. Однак основну увагу звернуто на роботу з джерелами та їх критичну оцінку, а також на допоміжні історичні дисципліни.

Таким чином, книги С. Н. Биковського і Г. П. Саара присвячені переважно лише одному важливому етапу здійснення історичного дослідження: роботі історика з джерелами. Ця тенденція досі залишається характерною для аналогічних праць.

У 20—30-х роках і особливо в наступний період почав широко застосовуватися марксистсько-ленінський метод вивчення матеріалу — джерела аналізувалися в тісному зв'язку з соціально-економічним розвитком суспільства. Такий підхід сприяв піднесенню рівня історичних досліджень, зокрема з великих, вузлових проблем.

Велике значення для піднесення рівня конкретно-історичних досліджень і підготовки висококваліфікованих кадрів істориків мала постановка РНК СРСР і ЦК ВКП(б) про викладання громадянської історії в школах країни, опублікована 16 травня 1934 р. У ній зазначалося, що конкретний виклад предмета підміняється абстрактними соціологічними схемами та визначеннями суспільно-економічних формацій.

⁹ Шестаков А. Методика исторического исследования (из опыта для опытов).— Воронеж, 1929; Саар Г. П. Источники и методы исторического исследования.— Баку, 1930; Биковский С. Н. Методика исторического исследования.— Л., 1931.

У постанові було накреслено шляхи дальшого розвитку радянської історичної науки. «Вирішальною умовою міцного засвоєння учнями курсу історії,— наголошувалося в ній,— є дотримання історико-хронологічної послідовності у викладі історичних подій з обов'язковим закріпленням у пам'яті учнів важливих історичних явищ, історичних діячів, хронологічних дат. Тільки такий курс історії може забезпечити необхідні для учнів доступність, наочність і конкретність історичного матеріалу, на основі чого тільки і можливі правильний розбір і правильне узагальнення історичних подій, що підводить учнів до марксистського розуміння історії»¹⁰. Ці важливі положення безпосередньо стосувалися не тільки навчально-виховного процесу в школах, а й створення історичних досліджень.

Застосування такого підходу до конкретно-історичних розробок справедливо викликало посилення уваги до джерелознавства й допоміжних історичних дисциплін, які тісно пов'язані з джерельною базою дослідження.

Уже в передвоєнні і особливо в другій половині 50-х років з друку почали виходити фундаментальні праці з джерелознавства, в яких значна увага приділялася й методичній стороні даної дисципліни¹¹. Вони безпосередньо стосувалися такого важливого етапу історичного дослідження, як робота історика з джерелами. Однак ще протягом досить довгого часу спеціальна широка розробка методики історичного дослідження не проводилася.

Першою працею з даної тематики у післявоєнні роки був невеликий (обсягом 27 журнальних сторінок), незакінчений «Нарис методики історичних досліджень» І. П. Крип'якевича¹². На основі глибоких знань джерел з історії України феодального періоду його автор коротко висвітлив такі важливі питання методики історичного дослідження, як вибір теми і план праці, виписки з джерел, читання тексту, встановлення його первісного варіанту та інтерпретація, виявлення достовірності джерел тощо. Конспективно викладено питання синтезу зібраних даних¹³ (розподіл матеріалу, з'ясування зв'язків між фактами, виклад результатів дослідження, опублікування праці). І. П. Крип'якевич не встиг, на жаль, підготувати передбачуваний з самого початку розділ про спеціальні (допоміжні) історичні дисципліни¹⁴. Вихід у світ цього короткого нарису, в якому було тільки порушено ряд важливих питань методики історичного дослідження, стимулював дальшу розробку поки що слабо вивченої, однак такої актуальної теми.

У 1971 р. в Ростові-на-Дону було опубліковано працю О. П. Пронштейна під занадто широкою назвою «Методика історичного дослідження»*. По суті ж, її автор розглядає види писемних джерел, про-

¹⁰ К изучению истории: Сборник.— М., 1946, с. 17.

¹¹ Тихомиров М. Н. Источниковедение истории СССР.— М., 1940, 1962; Лубянская А. Д. Источниковедение истории средних веков.— Л., 1955; Шерман И. Л. Русские исторические источники X—XVIII веков.— Харьков, 1959; Стрельский В. И. Источниковедение истории СССР: Период империализма. Конец XIX в.— 1917 г.— М., 1962; Стрельский В. И. Теория и методика источниковедения истории СССР.— К., 1968; Источниковедение истории СССР XIX—начала XX века.— М., 1970; Варшавчик М. А. Источниковедение истории КПСС.— М., 1973; Черноморский М. Н. Источниковедение истории СССР (советский период).— М., 1976; Медушевская М. Н. Теоретические проблемы источниковедения.— М., 1977; Источниковедение истории СССР./Под ред. И. Д. Ковальченко.— М., 1981 и др.

¹² Крип'якевич І. П. Нарис методики історичних досліджень: Завдання історичної методики.— УІЖ, 1967, № 2, с. 100—106; № 3, с. 113—115; № 4, с. 106—108; № 7, с. 121—123; № 8, с. 113—116; № 9, с. 130—132; № 10, с. 94—97.

¹³ Див.: УІЖ, 1967, № 10, с. 96—97.

¹⁴ УІЖ, 1967, № 2, с. 100.

* Наступне, доопрацьоване видання, що вийшло в Ростові-на-Дону 1976 р., вже має точну назву — «Методика исторического источниковедения».

читання і з'ясування змісту тексту, визначення часу, місця і умов виникнення джерел, встановлення їх авторів, методи критичного аналізу джерел, з'ясування наукової значущості наявної в них інформації, виявлення джерел (евристика), їх тлумачення (герменевтика), дає стислий огляд публікацій і архівних зібрань джерел тощо. Таким чином, ця змістовна праця, як і більшість проаналізованих вище, також належить до методичної сторони джерелознавства, проливаючи світло й на певні питання методики історичного дослідження, пов'язані з використанням джерел. Таке звужене уявлення про методику історичного дослідження склалося, на наш погляд, через те, що джерелознавці, які нею займаються, вважають останню тільки складовою частиною джерелознавства¹⁵.

Методика історичного дослідження має міждисциплінарний характер, перебуває в прямій залежності насамперед від методології історії, а також від результатів досліджень у галузях джерелознавства та історіографії. Тому дослідникові методики роботи історика доводиться спиратися на вже досягнуте в методиці історичного джерелознавства, а також залучати кращі зразки історичної літератури. В. О. Голобуцький згадував, що в бесіді з аспірантами Б. Д. Греков якось сказав: «А якщо захочете ознайомитися з моєю лабораторією, прочитайте небагато з того, що я написав»¹⁶. Ця порада маститого радянського історика заслуговує на особливу увагу. Адже, справді, аналіз остаточних результатів історичного дослідження, зафіксованих в опублікованій праці, є дуже цінним для розкриття багатьох питань методики його проведення (наприклад, стосовно складання остаточного плану роботи, обрання її структури тощо).

Ще повніше розкривається дослідницька лабораторія вченого в опублікованих переважно в періодичній пресі спогадах відомих радянських істориків про свій творчий шлях¹⁷. Особливо цінними були публікації в журналі «История СССР» в 1961—1965 рр. під рубрикою «Творчий досвід радянських істориків».

Отже, вивчаючи питання методики дослідницької роботи, важливо спиратися не тільки на власний, а й на колективний творчий досвід провідних радянських істориків.

Історики можуть знайти для себе багато корисного і в працях з методики дослідницької роботи вчених інших спеціальностей¹⁸, особливо стосовно питань, яких не торкались згадані вище джерелознавці (вибору теми, складання плану дослідження, його літературного оформлення і т. д.). В них наводяться окремі приклади й з творчого досвіду істориків, а також значно більше — письменників.

Порівняно мало уваги приділяють джерелознавці довідковим посібникам, які містять цінний матеріал з методики дослідницької роботи, особливо з бібліографічного пошуку¹⁹.

Як уже зазначалося вище, методика історичного дослідження знаходиться в тісному зв'язку з марксистсько-ленінською методологією

¹⁵ Див.: Пронштейн А. П. Методика исторического исследования, с. 4.

¹⁶ Голобуцкий В. А. Страницы из моих воспоминаний.— История СССР, 1966, № 3, с. 123.

¹⁷ З друку вийшли тільки окремі видання спогадів радянських істориків: Дружинин Н. М. Воспоминания и мысли историка.— М., 1967, 1969; Утченко С. Л. Глазами историка.— М., 1966.

¹⁸ Воблий К. Г. Организация работы научного работника (Методика і техніка).— К., 1969. (Книга витримала чотири видання: 1943, 1947, 1969 р.— українською мовою, 1949 р.— російською); Шульга З. П. О методике научно-исследовательской работы: Применительно к исследованиям обществоведов.— К., 1973, 1976, 1978.

¹⁹ Справочник научного работника: Архивы, документы, исследователь./Авторы-составители: Ю. М. Гросман, В. Н. Кутяк.— Львов, 1979; Иениш Е. В. Библиографический поиск в научной работе: Справочное пособие-путеводитель. Науч. ред.— д-р пед. наук И. К. Кирпичева.— М., 1982.

історії, значною мірою залежить від неї. Однак у численних працях з методології історії не завжди приділяється належна увага методиці. Так, у книзі М. Я. Варшавчика та Л. М. Спіріна дано чітку, правильну, проте занадто стислу характеристику методики історичного дослідження²⁰.

Іноді методиці приписуються окремі риси методології. Так, у нарисах академіка Є. М. Жукова до розділу «Лабораторія дослідника» включено й методологічні питання про історичний факт та історичне джерело. По суті ж, до методики належать тільки питання про мову праці історика²¹. Л. Г. Мельник в одному з розділів — «Методика історичного дослідження» — також порушує чимало теоретичних питань (про історичне мислення, факт та його інтерпретацію, про джерела й допоміжні історичні дисципліни тощо), але конкретних питань методики історичного дослідження не розкриває²². Все це пояснюється складністю й недостатньою вивченістю тематики.

Отже, перед дослідниками методики роботи історика стоять великі й складні завдання. Слід значно розширювати діапазон розробок. Якщо раніше переважна більшість праць створювалася на матеріалах вітчизняної історії періоду феодалізму, то надалі необхідно більше вводити ілюстративного матеріалу доби капіталізму, нової та нової історії, радянської епохи, особливо періоду розвинутого соціалізму. Використання ширшого кола матеріалів сприятиме посиленню доказовості досліджень, хоча, звичайно ж, у центрі уваги мають бути не певні періоди чи тематика, а прийоми та способи наукового дослідження.

Необхідно розкривати як загальні тенденції роботи історика над працею, так і особливості його підходу до аналізу матеріалу в зв'язку із специфікою теми й періоду, наявністю джерел та літератури.

У тісному зв'язку з методологією слід вивчати методичні питання, пов'язані із складанням плану і розробкою структури праці, оскільки останні безпосередньо залежать від періодизації та побудови історичного процесу.

Деякі джерелознавці дещо перебільшують значення допоміжних історичних дисциплін у роботі історика. На практиці застосовуються далеко не всі їх здобутки. Тому всілякого заохочення заслугує конкретне визначення місця допоміжних дисциплін в історичних дослідженнях і в зв'язку з цим вивчення системи цих дисциплін, взаємозв'язку між ними. Адже вони в якісному відношенні не рівнозначні, видозмінювалися в ході історичного розвитку.

Істотного прогресу в історичній науці можна досягти на основі залучення дослідниками нового фактичного матеріалу, переосмислення попередніх досягнень, застосування нових методів і прийомів наукової роботи (останнім часом особливо популярних математичного, системного та інших методів), їх раціонального поєднання. У цій справі історикам можуть подати значну допомогу також розробки в галузі методики історичного дослідження, що визначають найбільш економічні, оптимальні шляхи пошуку і використання джерел та літератури, а також принципи і критерії їх відбору, репрезентативності.

Повсякденно історик стикається з різними видами джерел: писемними, речовими (матеріальними залишками минулого), етнографічними, усними (чи фольклорними), лінгвістичними, а також фотокіно- і фонодокументами. Всі вони мають різний ступінь інформативності (найвищий, природно, писемні, тому багато праць створюється тільки

²⁰ Варшавчик М. А., Спірін Л. М. Указ. соч., с. 84—89.

²¹ Жуков Е. М. Очерки методологии истории.— М., 1980, с. 205—231.

²² Мельник Л. Г. Предмет і методологія історичної науки.— К., 1977, с. 85—114.

на основі останніх). Однак для всебічного, глибокого розкриття теми необхідно комплексно використовувати джерела всіх стосовних теми видів, а також літературу різного характеру. Останнім часом праці з історії дедалі більше ілюструються документальними знімками, рисунками, схемами, таблицями тощо. Проте не завжди ці засоби унаочнення вдало поєднуються з текстом. Слід більше уваги приділяти методиці використання різних джерел і літератури в історичному дослідженні.

Актуальним для дальшого вивчення в методичному плані є питання про підготовку рукопису історика до друку. Існує багато стандартів та інструкцій з цього приводу. З усієї їх кількості необхідно вибирати найбільш раціональні положення, що відповідають специфіці історичного дослідження в цілому, а також і різних його видів (праці з різних історичних проблем, з історіографії, джерелознавства, з допоміжних історичних дисциплін тощо).

Таким чином, для дальшої активної розробки як усієї важливої проблеми методики історичного дослідження, так і окремих її питань є широкі можливості.

Методика історичного дослідження повинна посісти гідне місце в системі історичної науки, подібно до того як і історіографія, джерелознавство та ін. А для цього необхідно дедалі активніше розгортати розробки в цій галузі.

У зв'язку з цим методика історичного дослідження, на наш погляд, повинна займати самостійну позицію і в «Класифікації наукових напрямів», безпосередньо йдучи за теоретичними питаннями історичної науки, після методології. Поєднання її тільки з джерелознавством здається нам звуженим. Це не дає можливості розкривати всі важливі компоненти цієї дисципліни.

Комуністична партія закликає кожну радянську людину самовіддано працювати на своєму місці, всебічно оволодівати професійними навичками, постійно підвищувати свою майстерність. Це стосується й істориків. Опанування методикою історичного дослідження значною мірою допоможе вченим постійно підвищувати науковий рівень своїх праць. «Зрілий соціалізм забезпечує найширші можливості для розкриття здібностей кожного громадянина,— підкреслювалося на XXVI з'їзді КПРС.— Справа за тим, щоб ці можливості реалізувати»²³. Радянські історики докладуть усіх зусиль, щоб найкраще виконати покладені на них завдання.

А. В. Санцевич

К ВОПРОСУ О ДИАЛЕКТИЧЕСКОЙ ВЗАИМОСВЯЗИ ИСТОЧНИКОВЕДЕНИЯ И МЕТОДИКИ ИСТОРИЧЕСКОГО ИССЛЕДОВАНИЯ

Резюме

В статье рассматриваются взаимосвязи между источниковедением и методикой исторического исследования, выдвигаются задачи дальнейших разработок в области последней.

²³ Матеріали XXVI з'їзду КПРС.— К., 1981, с. 257—258.

Проти буржуазної фальсифікації історії

В. М. КУРИЛО (Київ)

ІСТОРИЧНА ЗУМОВЛЕНІСТЬ ВОЗЗ'ЄДНАННЯ ПІВНІЧНОЇ БУКОВИНИ З УКРАЇНСЬКОЮ РСР

Возз'єднання українських земель в єдиній Українській Радянській соціалістичній державі — визначна подія в історії всього Союзу РСР.

В радянській історіографії є ряд праць, які в тій чи іншій мірі висвітлюють революційний рух на західноукраїнських землях, зокрема на Північній Буковині, прагнення її трудящих до возз'єднання з Радянською Україною, а також соціалістичні перетворення, розквіт економіки і культури в цьому регіоні республіки¹. Проте ці проблеми заслуговують на дальше, глибше вивчення, на розвінчання їх антинаукових трактувань та фальсифікацій з боку зарубіжних писак різних гатунків.

Північна Буковина — одвічна слов'янська земля. В 1774 р. вона була насильно включена до складу Австрійської імперії. В дальшій долі цього регіону України визначну роль відіграла Велика Жовтнева соціалістична революція, яка справила величезний вплив на весь хід суспільного розвитку. Вона, писав секретар ЦК Комуністичної партії Австрії Ф. Фюрнберг, «...вказала і народним масам Австрії шлях до миру — через революційну боротьбу за повалення власного імперіалістичного уряду»². В цей період поряд з боротьбою трудящих Буковини проти реквізицій, за поліпшення матеріального становища виступи були спрямовані проти політики відтягування австро-угорським урядом укладення демократичного мирного договору з Радянською Росією, а також проти окупації австро-німецькими військами українських земель³.

Важливе значення для піднесення революційного руху на Буковині мало повернення за Росії у цей край, як і в цілому в Австро-Угорщину, військовополонених після укладення Брестського мирного договору. Найбільш передові їх представники були не лише свідками, а й активними учасниками революційних подій того часу. У 1918 — 1919 рр. з Радянської республіки в Австро-Угорщину репатріювалося 675 тис. чол⁴. Відмічаючи їх роль в дальшому розвитку революційної боротьби, В. І. Ленін підкреслював: «Сотні тисяч військовополонених з армій, що їх імперіалісти будували виключно в своїх цілях, пересунувшись в Угорщину, в Німеччину, в Австрію, створили те, що бацили більшовизму захопили ці країни цілком»⁵.

Влітку й восени 1918 р. посилюється аграрний рух. Масове захоплення селянами поміщицьких земель мало місце, зокрема, у селах Вижицького, Вашківецького, Заставицького, Кімманського, Сторожинецького та інших повітів. Буржуазна преса того часу з тривогою зазначала, що ця боротьба ведеться «під більшовицькими лозунгами»⁶.

Поряд з аграрним значного розвитку набував і національно-визвольний рух. За прикладом трудящих України, які боротьбу за землю

¹ Ципко К. Т. Велика Жовтнева соціалістична революція і боротьба трудящих Буковини за владу Рад та возз'єднання з Радянською Україною.— Чернівці, 1958; Торжество історичної справедливості.— Львів, 1968; Нариси з історії Північної Буковини.— К., 1980.

² Фюрнберг Ф. Ридль. Влияние Великой Октябрьской социалистической революции на Австрию.— М., 1967, с. 22.

³ Пова Буковина, 1918, 25 лют.; Vorwärts, 1918, 13 Juli.

⁴ Глуговский А. Н. Из истории румынских коммунистических организаций и интернациональных частей на территории Советской России (1918—1920 гг.).— Новая и новейшая история, 1957, № 3, с. 9.

⁵ Ленін В. І. Звіт Центрального Комітету 18 березня: VIII з'їзд РКП(б) 18—23 березня 1919 р.— Повне зібр. творів, т. 38, с. 145.

⁶ Буковина, 1918, 15 трав.

пов'язували з встановленням Радянської влади, населення Буковини посилювало своє прагнення до возз'єднання з єдинокровними братами Країни Рад. Так, жандармські пости влітку доносили з Вижицького повіту, що жителі багатьох його сіл здобуть у свою власність земель, лісів та пасовиськ пов'язували з необхідністю ліквідації австрійського панування і возз'єднання з Україною⁷. Подібні вісті надходили і з Сторожинського, Чернівецького та інших повітів.

Аналізуючи тодішній стан справ у Європі, В. І. Ленін підкреслював: «Всі ознаки вказують на те, що Австрія і Італія переживають передень революції, розклад старого ладу в цих країнах іде швидкими кроками»⁸. Восени 1918 р. процес краху австро-угорської монархії прискорився. Посилився національно-визвольний рух. Чехи і словаки, хорвати і словенці та інші народи прагнули до створення національних держав. Мрією українського населення імперії було возз'єднатися з Радянською Україною.

Панівні кола Австро-Угорщини намагалися не допустити розпаду імперії й задовольнити поневолені народи автономією в рамках своєї держави⁹. За створення подібного територіально-національного самоврядування українців у рамках Австрії виступили дрібнобуржуазні партії Галичини, Буковини і так званій «Союз визволення України»¹⁰. Лідери подібних румунських партій вважали, що національне питання для румунів повинне бути вирішено шляхом об'єднання Трансільванії та Буковини в одну автономну провінцію у складі Австро-Угорщини¹¹. Отже, характерним було те, що, хоч Габсбурзька імперія стояла вже тоді на порозі краху, українські та румунські буржуазно-поміщицькі кола по-лакейському обстоювали ідею автономії в її складі.

Проте ніякі заходи, що їх вживав австро-угорський уряд у цьому напрямі, не змогли зупинити зростаючого революційного руху. На порядок денний стали не лише аграрне питання і закінчення війни, а й ліквідація австрійського окупаційного режиму. Восени 1918 р. у м. Чернівцях на мітингу колишні солдати заявили: «Ми проїняті вірою росіян у свободу. Ми хочемо організувати солдатські Ради, які є в росіян, і влаштувати суспільні справи так, як їх влаштували російські солдати в Росії»¹².

В кінці жовтня — на початку листопада 1918 р. повсталий народ в результаті здійснення буржуазно-демократичної революції фактично ліквідував у краї владу австрійської адміністрації¹³. Представники трудящих на зборах, які відбувалися, зокрема, в Чернівцях і Заставній, вимагали возз'єднання всіх українських земель в єдиній суверенній Українській державі. З листопада того року в Чернівцях зібралось знаменне Всебуковинське віче. У прийнятому на ньому рішенні вказувалося: «Віче бажає прилучення австрійської часті української землі до України»¹⁴. Активний учасник тих подій і віча С. І. Канюк писав, що народні маси хотіли приєднатися «до Києва», «до московських більшовиків»¹⁵. Це підтверджує і розвиток наступних подій.

На Північній Буковині трудящі стихійно створювали народну міліцію. Замість старої адміністрації виникають, наприклад, у Вашківському, Заставнівському, Кіцманському та інших повітах, Ради як орга-

⁷ Чернівецький обласний державний архів (далі — ЧОДА), ф. 3, оп. 1, спр. 13031, арк. 3.

⁸ Ленін В. І. Промова на I Всеросійському з'їзді в справі освіти 28 серпня 1918 р. — Повне збір. творів, т. 37, с. 72.

⁹ Бауер Отто. История Австрийской революции. — М., 1925, с. 112.

¹⁰ ЧОДА, ф. 118, оп. 4, спр. 6941, арк. 66.

¹¹ Balan T. Bucovina in războiul mondial. — Cernăuți, 1929, p. 82.

¹² Amintiri răslețe din timpul unirii 1918. — Cernăuți, 1938, p. 195.

¹³ Ibidem, p. 471.

¹⁴ Буковина, 1918, 10 листоп.

¹⁵ Більшовик України, 1928, № 21—22, с. 88.

ни народної влади¹⁶. Масовими повстаннями, внаслідок яких створювалася влада трудящих, були охоплені Кимпулунський та Сучавський повіти. Всюди відбувалася експропріація земель поміщиків, що привело фактично до ліквідації їх власності на землю. Революційне піднесення зумовило створення на початку листопада 1918 р. Комуністичної партії Буковини.

Про становище на Буковині у той час можна судити, зокрема, з повідомлень командування румунських прикордонних військ. В одному з них (від 5—6 листопада 1918 р.) говорилося, що у краї «революційний рух надзвичайно інтенсивний і є небезпека його поширення на нашу територію (королівської Румунії. — В. К.)»¹⁷. Цей рух визначали фактори соціально-класового характеру, які полягали в тому, що селянство різних національностей, становлячи значну більшість населення Буковини, хотіло отримати землю, добитися визволення від буржуазно-поміщицького гніту. Стрижнем даного руху було тяжіння буковинців до Країни Рад.

Панівні кола Буковини та дрібнобуржуазні націоналістичні партії доклали всіх зусиль до придушення революційного руху в краї. Вони розуміли, що своїх сил для цього їм не вистачить, і єдиний вихід з цього становища бачили в окупації буковинських земель іноземними військами. Вона могла покласти край виступам мас, перешкодити експропріації поміщицьких земель та встановленню влади трудящих у регіоні.

Таким чином, як тільки нависла загроза над класовими інтересами визискувачів, вони вступили в гендлярські стосунки з правителями королівської Румунії проти свого народу і «день у день з великим нетерпінням» чекали інтервенції румунської армії¹⁸.

Окупація Північної Буковини румунськими королівськими військами на початку листопада 1918 р. викликала обурення широких трудящих мас, їх готовність захищати свій край від іноземних поневолювачів, боротися за возз'єднання з Радянською Україною. Бої проти окупантів велися, зокрема, в Кіцманському, Заставнівському та інших повітах¹⁹. У січні 1919 р. спалахнуло масове повстання в Хотинському повіті, підготовлене й очолене місцевою більшовицькою організацією. В листопаді 1919 р. повстали солдати 113-го стрілецького полку румунської армії в Чернівцях²⁰, що було яскравою сторінкою в історії визвольної боротьби. Незважаючи на слабкість і недоліки в організації цих повстань, вони завдали відчутного удару по буржуазно-поміщицькому ладу королівської Румунії. Їх важливою рисою було те, що в них брали участь не лише українці, а й представники інших національностей, які проживали у краї, — молдавани, румуни, угорці, поляки й німці. Це сприяло зміцненню інтернаціональної єдності трудового народу регіону в боротьбі проти експлуататорів.

Жорстокий терор, постійна воєнна загроза над краєм, національний гніт і розгул румунського шовінізму, тяжке матеріальне становище народних мас дедалі більше посилювали їх прагнення до возз'єднання Північної Буковини з Українською СРР, з Країною Рад. Оцінюючи політичну обстановку, що склалася тоді, офіційні органи констатували, що вона визначається боротьбою трудящих за возз'єднання з Україною і Росією²¹. В зв'язку з розглядом у той час територіальних питань на Паризькій мирній конференції окупанти намагалися від іме-

¹⁶ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 1, спр. 146, арк. 2.

¹⁷ Liveanu V. 1918: Din istoria Luptelor revoluționare din Romania.— București, 1960, p. 608, 610.

¹⁸ Nistor I. Unirea Bucovinei.— București, 1928, p. 42.

¹⁹ ЧОДА, ф. 800, оп. 1, спр. 1, арк. 2—7.

²⁰ Там же, ф. 119, оп. 1, спр. 5, арк. 1.

²¹ Пархомчук С. М. Великий Жовтень і революційне піднесення в Румунії.— К., 1967, с. 160.

ні народних зборів, які вони постаралися організувати, послати на її адресу вимоги про «бажання» населення Північної Буковини приєднатися до королівської Румунії²².

Проте ця спроба провалилася. Робітники і селяни, інтелігенція й молодь краю публічно відмовлялися від прийняття румунського громадянства, плекаючи єдину надію на те, що Північна Буковина буде возз'єднана з Радянською Україною. 20 липня 1920 р. на народних зборах у Вашківцях, наприклад, присутнім було повідомлено, що деякі населені пункти краю передбачається передати Польщі й Румунії, а тому населення повинно вирішити, в якій з цих країн воно хоче жити. Присутні одноставно заявили: «Не хочемо бути ні під польською, ні під румунською владою, а хочемо приєднатися до Радянської України»²³. Такі настрої були характерні також для жителів Вижицького, Заставнівського, Кіцманського, Сторожинецького та інших повітів. У 1919 р. у Відні буковинці-емігранти створили комітет з метою пропаганди возз'єднання Північної Буковини з Радянською Україною, який мав широкі зв'язки з містами і селами краю²⁴.

Переможні дії Червоної Армії на фронтах громадянської війни, розгром білополяків і визвольний похід радянських військ у Східну Галичину влітку 1920 р. викликали піднесення революційного руху в Північній Буковині. Народні маси слідкували за успіхами Червоної Армії і чекали її приходу у свій край. Про політичний настрій в ньому можна судити із одного з листів В. П. Затонського на адресу ЦК РКП(б). «Звідусіль через фронт, — відзначалося в кореспонденції, — стали пробиратися тепер делегати від партійних осередків, від гуцульських повстанців, від буковинських сіл... Приходять з практичними запитаннями, наприклад: іти буковинцям по мобілізації в румунську армію чи переправлятися через Дністер до наших частин, виступати чи не виступати в тому чи іншому гуцульському селі»²⁵.

Комуністичні організації Буковини в той час вели велику роботу серед населення. Вони закликали молодь переправлятися через Дністер, вступати до Червоної Армії і в її лавах визволяти край від румунських загарбників²⁶. Цей заклик дістав широкий відгук серед трудящих. Як доповідали румунські агенти, «більша частина молоді призовного контингенту з придністрянських сіл в останній час перейшла в Галичину і вступила в більшовицьку армію»²⁷.

Комуністична партія Буковини готувала тоді загальне повстання проти окупантів. У серпні 1920 р. у с. Завалля Снятинського повіту на Галичині був створений повстанський комітет, на чолі якого стояв С. Ю. Гуцуляк²⁸. Такі комітети діяли в багатьох містах Буковини. В тяжких умовах румунської окупації народні маси вели боротьбу проти соціального і національного гніту, за возз'єднання з Радянською Україною. Проте Компартія краю, не маючи досвіду керівництва революційною боротьбою мас і перебуваючи у глибокому підпіллі, не завжди могла належно спрямовувати цю боротьбу. Тому вона нерідко виливалась у стихійні виступи проти окупаційного режиму.

У 1922—1925 рр. панівним класам буржуазно-поміщицької Румунії шляхом посилення терору й обіцянок провести аграрну реформу вдалося до деякої міри ослабити революційний рух у країні. На Буковині в цей період Комуністична партія внаслідок арештів членів її Центрального Комітету розпалася на окремі, не зв'язані між собою

²² Голос Буковини, 1919, 20 лип.

²³ ЧОДА, ф. 119, оп. 1, спр. 8, арк. 4; ф. 12, оп. 1, спр. 63, арк. 25.

²⁴ Там же, ф. 12, оп. 1, спр. 1540, арк. 18.

²⁵ ЦДАЖР УРСР, ф. 2, оп. 1, спр. 610, арк. 56.

²⁶ ЧОДА, ф. 12, оп. 1, спр. 101, арк. 87.

²⁷ Там же, спр. 4651, арк. 79.

²⁸ Партархів Чернівецького обкому Компартії України, ф. 3535, оп. 1, спр. 103, арк. 2—5.

групи. Виходячи з того, що подібне становище спостерігалось й на інших окупованих українських землях, V конгрес Комінтерну (1924 р.) прийняв спеціальну резолюцію, в якій вказувалося, що «українське питання є одним з найважливіших національних питань Середньої Європи, розв'язання якого диктується інтересами пролетарської революції як в Польщі, Румунії, Чехословаччині, так і в суміжних країнах». Конгрес поставив перед компартіями країн, до яких входили окуповані українські землі, завдання посилити боротьбу їх трудящих за возз'єднання з УСРР. В рішенні конгресу вказувалося, що ця боротьба може бути успішною лише за умови, якщо вони усю свою діяльність будуватимуть «на найтіснішому союзі з керованою комуністичними партіями цих країн боротьбою робітників і селян за повалення влади капіталу»²⁹. Було також визнано за доцільне забезпечити керівництво з боку Компартій Польщі, Румунії та Чехословаччини комуністичними організаціями Галичини, Буковини і Закарпаття.

У березні 1925 р. в Чернівцях було проведено конференцію, на якій обрано новий Центральний Комітет Компартії Буковини. У прийнятій постанові про її склад і організаційне будівництво чітко визначалося, що вона є авангардом буковинського пролетаріату і селянства. Головна мета КПБ — боротьба за встановлення диктатури пролетаріату та возз'єднання Буковини з Українською СРР³⁰. Новостворений Центральний Комітет та партійні організації на місцях роз'яснювали трудящим, що їх визволення від капіталістичного рабства не можливе без ліквідації соціального і національного гноблення, без возз'єднання краю з СРСР. У «Маніфесті Комуністичної партії до робітників і селян Буковини», надрукованому у квітні 1925 р. в газеті «Буковинська правда», КПБ ставила завдання разом з КПП боротися проти буржуазного ладу в Румунії, за встановлення диктатури пролетаріату й утворення робітничо-селянського уряду та возз'єднання Буковини з Радянською Україною — складовою, невід'ємною частиною Радянського Союзу³¹.

В краї вживалися заходи до виконання настанов V конгресу Комінтерну. В кінці 1926 р. Компартія Буковини ввійшла до складу Компартії Румунії як її крайова організація³². КПП, відстоюючи інтернаціональну лінію, підтримувала справедливі вимоги населення окупованих земель. У спеціальній резолюції з національного питання, прийнятій на IV з'їзді КПП (1928 р.), підкреслювалося, що рух трудящих пригноблених національностей за соціальне і національне визволення залежить від спільної боротьби з пролетаріатом і селянством Румунії як проти румунської, так і проти національної буржуазії, за повалення буржуазного ладу. КПП висунула лозунг: «Самовизначення всіх націй аж до їх відокремлення». З'їзд зобов'язав партійні організації країни підтримувати бажання трудящих Північної Буковини до возз'єднання з Радянською Україною всіма формами агітації та повсякденною роботою³³.

Постанова IV з'їзду Комуністичної партії Румунії дістала відображення у програмах легальних організацій трудящих — «Визволення» та Робітничо-селянського блоку. У програмі «Визволення», наприклад, підкреслювалося: «Жовтнева революція дала право на самовизначення всім національностям, що проживали на території колишньої Росії. Таким чином, робітники і селяни утворили соціалістичну Україну... Робітничі маси Буковини мають тісні зв'язки з робітничими масами Радянської України, їх взаємні симпатії зумовили те, що основна маса насе-

²⁹ Пятый Всемирный конгресс Коминтерна: Стеногр. отчет.— М., 1925, ч. 2, с. 126.

³⁰ ЧОДА, ф. 805, оп. 1, спр. 28, арк. 68.

³¹ Буковинська правда, 1925, квітень.

³² Партархів Чернівецького обкому Компартії України, ф. 3535, оп. 1, спр. 32, арк. 7; спр. 41, арк. 35.

³³ Documente din istoria Partidului Comunist din România 1923—1928.— Bucu-rești, 1953, p. 594.

лення Буковини прагне до возз'єднання з Радянською Україною. Тому національно-революційна організація «Визволення» і ставить як головну мету національне і соціальне визволення Буковини та її возз'єднання з Радянською Україною». Далі у програмі згаданої організації наголошувалося, що ця боротьба проти буржуазії буде проводитися єдиним фронтом з трудящими всієї Румунії³⁴.

Здійснення права національних меншостей вирішувати свою долю шляхом самовизначення вимагав також Робітничо-селянський блок. У програмі революційного розв'язання кризи 1929—1933 рр., проголошеній цим блоком, вказувалося: «Ми заявляємо, що лише шляхом скинення румунського імперіалізму і знищення імперіалістичних договорів (Версальського, Тріанонського та ін.) ми доб'ємося здійснення права на самовизначення пригнічених націй, тобто їх права самим вирішувати свою долю і створювати свою національну державу. Ми зробимо можливим возз'єднання пригнічених націй провінцій, окупованих румунським імперіалізмом, з трудовим народом, від якого вони були відірвані»³⁵.

Відповідно до цих завдань у краї й велася революційна та національно-визвольна боротьба. Українські трудящі маси разом з пригнобленим населенням всіх інших національностей, що проживали на території буржуазно-поміщицької Румунії, виступали проти антинародної політики експлуататорів, за встановлення диктатури пролетаріату. В свою чергу румунські трудящі підтримували прагнення українців до возз'єднання з Радянською Україною. Ідеями боротьби проти окупантів, за возз'єднання українського народу було пройняте відзначення пам'ятних дат і проведення масових мітингів протесту, демонстрацій. 30 травня 1925 р. у Чернівцях на вечорі, присвяченому 9-м роковинам з дня смерті видатного українського письменника, революціонера-демократа І. Франка, наприклад, промовці гостро критикували існуючий режим, заявляли, що вони самі хочуть бути господарями на своїй землі. Полум'яну промову члена ЦК Компартії Буковини І. Стасюка, яка закінчилася закликком «Геть окупантів з Буковини!», присутні зустріли бурхливою овацією. Як констатувала сигуранца, на цьому вечорі «під виглядом національного свята проводилася чисто комуністична пропаганда»³⁶.

Виступи трудящих дедалі більше набирали революційного характеру, відзначаючись масовістю, бойовитістю й організованістю. В 1928 р. у першотравневих демонстраціях в Чернівцях брали участь понад 8 тис. чол., у 1929 р. — 12 тис.³⁷ Серед лозунгів, які висувалися тоді, були: «...За право націй на самовизначення, аж до повного відокремлення; за приєднання Буковини до Радянської України; за робітничо-селянський уряд в Румунії»³⁸.

В роки світової економічної кризи посилювалися в країні виступи трудящих за поліпшення життєвих умов. Комуністи роз'яснювали народним масам, що боротьбу за економічні вимоги робітничого класу і селянства неможливо проводити без їх тісного союзу, без поєднання її з політичними виступами. Тому поряд з лозунгами боротьби за повсякденні потреби трудящих (8-годинний робочий день, збільшення заробітної плати, конфіскація поміщицьких земель і розподіл їх між бідними селянами) висувалися й політичні лозунги — проти підготовки антирадянської війни, за робітничо-селянський уряд в Румунії, за національне самовизначення насильно поневолених буржуазно-поміщиць-

³⁴ Партархів Чернівецького обкому Компартії України, ф. 3535, оп. 2, спр. 75, арк. 130.

³⁵ ЧОДА, ф. 118, оп. 5, спр. 1520, арк. 8; ф. 113, оп. 5, спр. 1791, арк. 20.

³⁶ Там же, ф. 5, оп. 1, спр. 3435, арк. 2.

³⁷ Боротьба, 1928, 13 трав.; Vorwärts, 1929, 3 Май.

³⁸ ЧОДА, ф. 118, оп. 4, спр. 5926, арк. 4—5.

кими колами народів, аж до відокремлення, за возз'єднання Буковини з Радянською Україною³⁹.

Цей напрям класової та національно-визвольної боротьби у країні, яким керували комуністичні організації, відповідав рішенням КПР та політичній ситуації. Як і IV, V з'їзд Комуністичної партії Румунії також підкреслив, що її основним лозунгом у національно-визвольному русі повинен бути «ленінський лозунг боротьби за право пригнічених націй на самовизначення, аж до відокремлення від румунської держави». З'їзд зобов'язав партійні організації бути організаторами і керівниками повсякденної боротьби мас проти будь-яких проявів національного гніту. Велика увага приділялася висвітленню розв'язання національного питання у Країні Рад, зокрема в УСРР та Молдавській АСРР⁴⁰. Виходячи з цього, в комуністичних виданнях систематично роз'яснювалися практичне здійснення національної політики пролетарської держави, розвиток народної освіти й української радянської літератури, успіхи і діяльність наукових установ, зокрема Академії наук УСРР, тощо. Ці факти на фоні занепаду народної освіти на Буковині мали велике революціонізуюче значення.

Комуністичні організації Буковини не залишали поза своєю увагою жодного акту агресивної політики окупаційних властей. Викриваючи плани румунської буржуазії по підготовці антирадянської війни, комуністи в одній із листівок закликали трудящих до боротьби за відокремлення Північної Буковини від Румунії та возз'єднання її з Радянським Союзом⁴¹. Про це йшлося також в листівках Буковинського крайкому КПР у 1932—1933 рр.⁴² Ці заклики до боротьби діставали гарячий відгук серед трудящих мас. Березнева та серпнева 1932 р. демонстрації, наприклад, у Чернівцях були спрямовані проти румунського окупаційного режиму, підготовки антирадянської війни, на відокремлення Північної Буковини від румунської держави. Центральний Комітет КПР високо оцінював ці виступи трудящих. «Незважаючи на жорстокий терор, — писалося в його органі — газеті «Scinteia», — за останній час чернівецькі робітники і селяни приміських сіл довели свою тверду рішучість боротися під керівництвом Комуністичної партії проти існуючого ладу»⁴³.

Як повідомляли окупаційні власті, пропаганда за возз'єднання з Радянською Україною інтенсивно велася у придністровських та інших селах Сторожинецького і Чернівецького повітів. Трудящі боролися за встановлення влади Рад, не визнавали румунську державу своєю батьківщиною. В с. Берегометі Сторожинецького повіту, наприклад, на запитання вчителя: «Як називається країна, в якій ми живемо?», учні відповіли: «Україна»⁴⁴.

Ще в 1931 р. під час виборів до румунського парламенту жителі с. Стара Жучка Чернівецького повіту заявляли: «Ніякі вибори тепер вже не потрібні, бо не сьогодні-завтра Буковина приєднується до Росії». У містах і селах дедалі частіше лунала вимога возз'єднання Північної Буковини з Радянською Україною. Так, в січні 1932 р. у с. Мигове Сторожинецького повіту на стінах школи червоною фарбою були написані заклики про необхідність возз'єднання «Червоної Буковини з Радянською Україною»⁴⁵. Аналогічні вимоги висувалися в багатьох се-

³⁹ Там же, оп. 5, спр. 1564, арк. 17.

⁴⁰ V съезд Коммунистической партии Румынии.— М., 1982, с. 46, 121, 125—126.

⁴¹ Боротьба трудящих Буковини за соціальне і національне визволення і возз'єднання з Українською РСР (1917—1941): Док. і матеріали.— Чернівці, 1958, с. 332.

⁴² ЧОДА, ф. 30, оп. 3, спр. 31, арк. 59.

⁴³ Scinteia, 1932, 1 Арг.

⁴⁴ ЧОДА, ф. 15, оп. 1, спр. 12935, арк. 43; ф. 13, оп. 2, спр. 18, арк. 4.

⁴⁵ Там же, ф. 118, оп. 4, спр. 6936, арк. 6; ф. 514, оп. 1, спр. 26, арк. 1.

лах Чернівецького повіту. Це прагнення буковинських українців підтримували також трудящі румунської національності⁴⁶.

Після возз'єднання Західної України з Українською РСР восени 1939 р. сподівання буковинських трудящих на визволення посилилися. Молодь з Сторожинецького, Хотинського та Чернівецького повітів масово переходила на територію СРСР. З одного лише Кіцмана перейшли радянський кордон понад 400 чол. Буковинці відверто заявляли, що йдуть на Схід до своїх братів, що скоро і територія Північної Буковини буде возз'єднана з Радянською Україною і ніяка сила не зможе протистояти їх волі до єднання з єдинокровним українським народом⁴⁷.

Окупаційні власті посилили репресії та гоніння проти поневоленого населення. Всі, хто виявляв хоч би найменшу симпатію до Союзу РСР, перебували під наглядом поліції, багатьох «ненадійних» позбавляли румунського громадянства. Проводилися масові облави й арешти. Лише в 1939 р. до судової відповідальності було притягнуто майже 1,5 тис. чол. Судові органи попереджали, що за перехід радянського кордону винні каратимуться ув'язненням з конфіскацією майна^{48–50}. Проте зупинити цей процес було неможливо. Всюди в Північній Буковині створювалися ініціативні комітети, які вимагали від властей звільнення її території, виведення військ без руйнувань житлових і господарських приміщень, а на випадок приходу Червоної Армії не чинити їй опору.

Отже, протягом усієї буржуазно-поміщицької окупації трудящі буковинці під керівництвом Компартії Румунії вели героїчну боротьбу проти соціального і національного гніту, за возз'єднання свого краю з Українською РСР. Вони були глибоко переконані в тому, що братній радянський народ допоможе їм визволитися від капіталістичного рабства, з-під ярма чужоземних окупантів.

Права населення Північної Буковини та Бессарабії відстоювали органи влади Радянської Росії і Української СРР. Ще в лютому 1919 р., коли прем'єр-міністр Румунії Братіану на Паризькій мирній конференції добивався визнання окупації Бессарабії і Північної Буковини як «законної», Тимчасовий робітничо-селянський уряд Радянської України заявив рішучий протест проти загарбницької політики румунського імперіалізму й попередив, що він «...не допустить, щоб на змученій і розореній війною Буковині встановилася влада, ненависна самому румунському народові»⁵¹. Проте цей рішучий протест не вплинув на імперіалістів Заходу. Вони продовжували вести лінію на «узаконення» окупації Північної Буковини. Тоді уряд Української СРР надіслав 2 травня 1919 р. ноту румунському урядові, в якій знову рішуче протестував проти акту насильства над волею буковинців і попереджав, що «робітничо-селянський уряд України твердо вирішив захищати всіма засобами право робітників і селян Буковини на вільне національне самовизначення»⁵².

Загарбницьку політику королівського уряду Румунії засуджували широкі кола революційної громадськості цієї країни. Вони роз'яснювали народним масам, що Бессарабія і Північна Буковина були захоплені насильно. З різкою критикою дій румунських окупантів виступила, зокрема, газета «Socialismul». У прийнятій комуністичною організацією і об'єднаною профспілковою секцією м. Бирлад 1 березня 1919 р. резолюції говорилося: «Форма, з допомогою якої було проголошено приєд-

⁴⁶ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 6, оп. 1, спр. 633, арк. 22.

⁴⁷ На оновленій землі.— Чернівці, 1941, с. 18; ЧОДА, ф. 26, оп. 1, спр. 399, арк. 1.

^{48–50} ЧОДА, ф. 118, оп. 6, спр. 170, арк. 1; Час, 1939, 5 груд.

⁵¹ Никольников Г. Л. Отношение между Украинской ССР и Румынией в 1917—1921 гг.—К., 1949, с. 16—17.

⁵² Документи внешней политики СССР.—М., 1958, т. 2, с. 152.

нання Бессарабії і Буковини..., не могла і не може бути виявом волі народу цих провінцій, а лише є виявом волі буржуазії цих місць»⁵³.

Країна Рад готувалася до визволення Бессарабії та Північної Буковини. ЦК РКП(б) і ЦК КП(б)У, уряди РСФРР і УСРР вживали для цього необхідних заходів. За вказівкою В. І. Леніна було розроблено спеціальний план операцій радянських військ, який передбачав просування їх, зокрема у Бессарабію, Галичину і Північну Буковину⁵⁴. Згідно з цим планом проводилися відповідні заходи. В телеграмі уряду УСРР від 9 травня 1919 р. командуванню Червоною Армією на Україні вказувалося, що, наступаючи на поміщицьку Румунію, «ми не тільки визволяємо українців й інших наших братів і селян Бессарабії та Буковини, а й попереджаємо небезпеку, яка загрожує Радянській владі на Україні»⁵⁵.

Однак умови громадянської війни, а потім післявоєнної розрухи не давали можливості Країні Рад у той час допомогти трудящим Північної Буковини у визволенні від румунської окупації. Головним завданням, що стояло тоді перед Радянським урядом, було забезпечити мирні умови для будівництва соціалістичного суспільства. «Ми, — підкреслював В. І. Ленін у доповіді на IX Всеросійському з'їзді Рад, — йдемо на найбільші поступки і жертви, йдемо, аби тільки зберегти мир, який був нами куплений такою дорогою ціною. Ми йдемо на найбільші поступки і жертви, але не на всякі, але не на безконечні — нехай ті представники воєнних партій і завойовних клік Фінляндії, Польщі та Румунії, які з цим граються..., це собі добре зауважать»⁵⁶.

Радянський уряд вважав і завжди підкреслював, що як бессарабсько-буковинське, так і східногалицьке питання мають міжнародне значення і є серйозною перешкодою на шляху встановлення міцного миру в Європі. Саме тому наша держава постійно виступала за їх мирне врегулювання.

З березня 1920 р. під тиском громадської думки румунський уряд офіційно повідомив про згоду почати переговори з Радянською Росією. У зв'язку з цим уряд УСРР заявив, що він зацікавлений у правильному розв'язанні не тільки питання про Бессарабію, а й про Північну Буковину⁵⁷. Протягом 1920—1922 рр. з королівською Румунією велося тривале й безрезультатне листування про скликання конференції для врегулювання спірних питань. 20 листопада 1923 р. з ініціативи нашого уряду було підписане радянсько-румунське положення про заходи по запобіганню та вирішенню конфліктів, які можуть виникнути на р. Дністер. Підписуючи цей документ, делегація Країни Рад заявила, що він не може бути доказом визнання існуючих кордонів, що Дністер розглядається її урядом як тимчасова демаркаційна лінія⁵⁸.

В неодноразових заявах урядам королівської Румунії та інших капіталістичних країн Радянський уряд відверто висловлював свою рішучість добитися визволення окупованих земель. Так, повірений у справах СРСР у Великобританії в листі на ім'я прем'єр-міністра цієї країни наполягав, щоб питання про Бессарабію, Східну Галичину і Північну Буковину було включено до порядку денного майбутньої анг-

⁵³ Documente din istoria Partidului Comunist din România 1917—1921.— Вусугеști, 1956, р. 125.

⁵⁴ Див.: Ленін В. І. Телеграма І. І. Вацетісу і С. І. Аралову.— Повне збір. творів, т. 50, с. 285.

⁵⁵ Советские Россия—Украина и Румыния: Сб. дипломат. док. и истор. материалов.— Харьков, 1921, с. 34.

⁵⁶ Ленін В. І. Про внутрішню і зовнішню політику республіки: Звіт ВЦВК і РНК 23 грудня.— IX Всеросійський з'їзд Рад 23—28 грудня 1921 р.— Повне збір. творів, т. 44, с. 284.

⁵⁷ ЦДАЖР УРСР, ф. 2, оп. 1, спр. 914, арк. 12.

⁵⁸ Документи внешней политики СССР.— М., 1962, т. 6, с. 512—516.

ло-радянської конференції. На заключному засіданні цієї конференції, яка відбулася у серпні 1924 р., делегація Країни Рад оголосила декларацію, в якій ішлося про роззброєння, про бессарабське питання, Північну Буковину і Східну Галичину та ін. У згаданому документі окупація королівською Румунією Північної Буковини розцінювалася як акт грубого насильства і водночас ставилася вимога надати її населенню право самому вирішувати свою долю⁵⁹.

На Віденській радянсько-румунській конференції (березень — квітень 1924 р.) по врегулюванню спірних питань делегація нашої країни внесла компромісну пропозицію провести плебісцит. «Тільки цим шляхом, — вказувалося в її заяві, — зможе румунський уряд звільнитися від звинувачення в тому, що він утримує Бессарабію у своїх руках так само насильно і так само проти волі населення, як він робить це з населеною переважно українським селянством Буковиною»⁶⁰. Проте делегація Румунії за вказівкою французьких імперіалістів зірвала цю конференцію. Радянський уряд і в наступні роки наполягав на необхідності врегулювання територіальних питань.

Радянські люди з захопленням стежили за героїчною боротьбою трудящих Північної Буковини, подавали їм моральну і матеріальну допомогу. В одному з листів, що надійшов від них в УСРР, говорилося: «Товариші, брати-українці! Допоможіть, чим можете, вашим пригнобленим братам, віддаленим від вас буржуазним кордоном, знищення якого ми повинні добиватися загальними зусиллями»⁶¹. У зв'язку з цим, зокрема в 1924 р., на Україні був організований збір коштів.

На нараді по буковинському питанню, яка відбулася в Москві у лютому 1926 р., спеціально наголошувалося на необхідності подання матеріальної допомоги комуністичному руху. Її рекомендувалося проводити шляхом збирання грошей, читання лекцій, а також добровільних пожертвувань буковинських політемігрантів⁶². У СРСР було також створено організації допомоги політичним в'язням королівської Румунії. В 1930 р. організації МОДРу Москви, Владимира, Іваново-Вознесенська, Сталінграда та Курська здійснювали шефство, зокрема, над в'язнями Сучавської в'язниці. «Дорогі товариші! — зазначалося в одному із звернень до політв'язнів, — організація МОДРу при Держбанку м. Києва, знаючи, з яким великим інтересом стежать політичні в'язні за соціалістичним будівництвом в Країні Рад, вважає своїм обов'язком інформувати Вас в цифрах і конкретних фактах про великі успіхи в СРСР в соціалістичному будівництві»⁶³. Важливе значення для зміцнення інтернаціональної єдності трудящих мали культурні зв'язки.

Зростаюча могутність та успіхи в зовнішній політиці Радянської держави дали можливість влітку 1940 р. ще категоричніше поставити перед румунським урядом питання про Бессарабію та північну частину Буковини. 26 червня того року через румунського посла в Москві було направлено йому відповідну ноту. «Уряд СРСР вважає, — зазначалося в ній, — що питання повернення Бессарабії органічно зв'язане з питанням про передачу Радянському Союзові тієї частини Буковини, населення якої в своїй величезній більшості пов'язане з Радянською Україною як спільністю історичної долі, так і спільністю мови і національного складу»⁶⁴. 28 червня уряд Румунії прийняв пропозицію Радянського Союзу про передачу йому Бессарабії та Північної Буковини. Таким чи-

⁵⁹ Документи внешней политики СССР.— М., 1963, т. 7, с. 110, 198, 424.

⁶⁰ Там же, с. 174.

⁶¹ ЧОДА, ф. 30, оп. 2, спр. 28, арк. 34.

⁶² ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 6, оп. 1, спр. 157, арк. 29.

⁶³ Traditii de solidaritati internationalista româno-sovietice.— București, 1968, p. 194.

⁶⁴ Возз'єднання українського народу в єдиній Українській Радянській державі (1939—1949).— 36. док. і матеріалів. К., 1949, с. 103—104.

ном, тривала боротьба Країни Рад проти незаконної окупації цих територій, а також постійні масові виступи трудящих, які населяли їх, проти соціального і національного гніту, за возз'єднання з Українською РСР в єдиній соціалістичній Батьківщині завершилися успішно. Радянсько-румунський конфлікт був вирішений мирним шляхом.

Комуністична партія Румунії, стоячи на інтернаціоналістських позиціях та виступаючи проти захоплення чужих територій, схвально зустріла дії Радянського уряду по мирному врегулюванню цього конфлікту. «Робітники і селяни Молдови, — зазначалося у зверненні Ясського обкому КПП, — шлють свій привіт бессарабським і буковинським братам, визволеним від ярма капіталістів та поміщиків, і висловлюють свою непохитну рішучість боротися проти королівської диктатури, імперіалістичної й антирадянської війни, за дружбу з СРСР, за хліб, мир, землю і свободу»⁶⁵. Центральний Комітет Компартії Румунії, звертаючись до всіх демократичних сил країни, вітав визволення трудящих Бессарабії та Північної Буковини і підкреслив, що це створило умови для політики добросусідства й дружби з Союзом РСР. У Бухаресті біля радянського дипломатичного представництва відбулася масова демонстрація. Її учасники схвалювали зовнішню політику Країни Рад і вітали визволення Бессарабії та Північної Буковини⁶⁶.

Населення Північної Буковини з величезною радістю зустріло ноту Радянського уряду від 26 червня 1940 р. Вранці 28 червня того року в містах і селах замайоріли червоні прапори. У Чернівцях, Заставні, Сокирянах, Сторожинці та інших населених пунктах були організовані робітничі дружини, які пильно охороняли підприємства та колишні поміщицькі маєтки від пограбування їх окупантами. З 29 червня по 5 липня на багатьох підприємствах міст і сіл пройшли мітинги, присвячені визволенню Північної Буковини. З привітаннями бійців-визволителів на них виступали робітники і селяни, представники прогресивної інтелігенції. На такому мітингу, наприклад у м. Кіцмань, зібралося понад 5 тис. чол. Учасники масових мітингів трудящих зверталися до Верховної Ради Союзу РСР з проханням прийняти Північну Буковину в дружну сім'ю радянських народів.

2 серпня 1940 р., виступаючи на VII сесії Верховної Ради СРСР, член повноважної делегації буковинців робітник Н. С. Михальчук заявив: «Сотні років народ Північної Буковини був штучно відокремлений від своїх єдинокровних братів-українців. Чорною хмарою душила нас кабала гнобителів. За 22 роки панування румунських загарбників наш край був доведений до небувалого виснаження... Трудящі Північної Буковини горять палким бажанням назавжди возз'єднатися з українським народом в єдиній Українській соціалістичній державі. Ми просимо включити територію Північної Буковини до складу Української Радянської Соціалістичної Республіки»⁶⁷. Того ж дня Верховна Рада СРСР прийняла закон про включення північної частини Буковини, а також Хотинського, Акерманського та Ізмайльського повітів Бессарабії до складу УРСР⁶⁸. Відтоді перед буковинцями відкрилися широкі перспективи прискороного економічного і культурного розвитку на основі прогресивного ладу — соціалізму, ленінської національної політики Комуністичної партії.

Таким чином, Велика Жовтнева соціалістична революція відіграла вирішальну роль в історичній долі всього українського народу, і зокрема трудящих Північної Буковини. Як підкреслювалося у постанові ЦК

⁶⁵ Международная поддержка борьбы трудящихся Бессарабии за воссоединение с Советской Родиной (1918—1940 гг.).— Кишинев, 1970, с. 355, 360.

⁶⁶ История Румынии. 1918—1940.— М., 1971, с. 263.

⁶⁷ Рад. Буковина, 1940, 6 серп.

⁶⁸ Возз'єднання українського народу в єдиній Українській Радянській державі (1939—1949), с. 112.

КПРС, перемога Великого Жовтня «...дала змогу всім пригнобленим народам, народам, які борються, побачити і свою грядущу перемогу»⁶⁹. Під її впливом населення цього краю посилювало революційну боротьбу за визволення від соціального та національного гніту, за возз'єднання з Радянською Україною в єдиній соціалістичній державі — СРСР. Завдяки його братерській допомозі робітники і селяни Північної Буковини скинули ненависне чужоземне ярмо, встановили у краї Радянську владу і стали на шлях соціалістичного будівництва. Успіхи, яких досягла нині Радянська Буковина в розвитку економіки і культури, є торжеством ленінської національної політики КПРС, перемогою ідей пролетарського інтернаціоналізму та дружби між народами.

В. М. Курило

ИСТОРИЧЕСКАЯ ОБУСЛОВЛЕННОСТЬ ВОССОЕДИНЕНИЯ
СЕВЕРНОЙ БУКОВИНЫ С УКРАИНСКОЙ ССР

Р е з ю м е

В статье исследуются влияние Великого Октября на развитие революционного движения на Буковине, борьба трудящихся края за установление там Советской власти и его воссоединение с социалистической Отчизной, моральная и материальная поддержка этой борьбы советским народом.

⁶⁹ Про 60-у річницю Великої Жовтневої соціалістичної революції: Постанова ЦК КПРС від 31 січня 1977 року.— К., 1977, с. 4.

Питання розвитку радянського суспільства періоду зрілого соціалізму

ДІЯЛЬНІСТЬ ПАРТОРГАНІЗАЦІЙ УКРАЇНИ ПО РОЗВИТКУ
МІЖРЕСПУБЛІКАНСЬКИХ ЕКОНОМІЧНИХ ЗВ'ЯЗКІВ
(1971—1975 рр.)

В. Я. АРТЕМОВА (Київ)

Визначальну роль у розвитку національних відносин між радянськими республіками на сучасному етапі, як і раніше, відіграє економіка. Вона посилено розвивається як єдиний загальносоюзний народно-господарський комплекс, який утворився на базі динамічного, спрямованого загальнодержавним планом економічного зростання всіх республік і є матеріальною основою дружби народів СРСР.

Утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік стало великим кроком у розвитку соціалізму, дало величезні вигоди і переваги народам нашої країни, республікам, об'єднаним в єдиний союз. Як відзначав Генеральний секретар ЦК КПРС товариш Ю. В. Андропов, ці можливості ще далеко не вичерпані. «Сучасні продуктивні сили потребують інтеграції..., — підкреслював він, — тісного і вмілого поєднання зусиль різних регіонів і республік в одній і тій же країні. Найбільш розумне використання природних і трудових ресурсів, кліматичних особливостей кожної республіки, найбільш раціональне включення цього потенціалу в загальносоюзний — ось що дасть найбільшу вигоду кожному регіонові, кожній нації і народності, так само як і всій державі»¹.

На сучасному етапі зроблено великий крок у розвитку народного господарства країни, всіх союзних і автономних республік. Економічне співробітництво між братніми радянськими народами набуло якісно нового змісту, більш різноманітними стали форми відносин між націями та народностями. Дедалі тісніше переплітаються інтереси республік, плідотворнішими стають взаємодопомога, взаємозв'язки, що спрямовують в єдине русло творчі зусилля націй і народностей Радянського Союзу. Критерій оцінки економічного співробітництва радянських народів — взаємна користь і об'єднання зусиль рівноправних народів у виконанні науково обгрунтованої програми дальшого економічного і соціального розвитку країни.

Комуністична партія постійно спрямовує свою діяльність на дальше поглиблення і розширення економічних зв'язків між братніми республіками, що є важливим фактором розвитку єдиного народногосподарського комплексу країни, економічного зростання радянських республік, підвищення життєвого рівня народів. Велику увагу партія приділяє вдосконаленню зв'язків між республіками і економічними районами країни на основі спеціалізації та кооперування виробництва. Будівництво матеріально-технічної бази комунізму вимагає найбільш раціонального розміщення виробництва і планомірної розробки природних багатств. Від правильного розміщення продуктивних сил в значній мірі залежить і дальший розвиток єдиного народногосподарського комплексу

¹ Андропов Ю. В. Шістьдесят років СРСР.— К., 1982, с. 11.

су Радянського Союзу, його складових частин. Питома вага, роль і місце кожної радянської республіки в єдиному народногосподарському комплексі визначаються не тільки обсягом виробництва і наявністю виробничих фондів, але й природними і трудовими ресурсами, спеціалізацією народного господарства, відповідною часткою у випуску окремих видів продукції.

Бурхливий економічний розвиток усіх союзних республік, постійне збільшення їх вкладу в загальносоюзну економіку тісно зв'язані з розширенням і поглибленням міжреспубліканських господарських зв'язків. Спираючись на загальносоюзний розподіл праці, кожна республіка продовжує в плановому порядку спеціалізувати своє виробництво в тих напрямках, які відповідають її природним і економічним умовам, специфіці виробництва та іншим місцевим особливостям.

Найважливішою формою співробітництва між братніми республіками є обмін матеріальними цінностями, різними видами сировини, устаткуванням, продукцією промисловості і сільського господарства.

Значне місце в міжреспубліканському обміні займає Українська РСР. Могутній економічний потенціал, швидке зростання усіх основних галузей народного господарства, широкий комплекс різноманітних природних ресурсів, а також інтенсивний процес спеціалізації і кооперування виробництва — все це служить матеріальною основою для широкої участі республіки в загальносоюзному розподілі праці і міжреспубліканських економічних зв'язках. Усі області, міста і райони України мають тісні господарські зв'язки з областями, містами, районами братніх республік. Комуністична партія приділяє постійну увагу дальшому розвитку і зміцненню економічних зв'язків республіки з усіма економічними районами країни.

Українська РСР являє собою високорозвинуту індустріальну республіку з високомеханізованим сільським господарством. Промисловість республіки нараховує понад 150 галузей. Розвиваючись динамічно в єдиному народногосподарському комплексі країни, республіка дає близько однієї п'ятої промислової і сільськогосподарської продукції Радянського Союзу. А питома вага окремих її видів у загальносоюзному виробництві має такий вигляд: видобуток вугілля — 27%, залізної руди — 52, виробництво сталі — 35, металургійного устаткування — 45, магістральних тепловозів — понад 95, тракторів — 24, сівалок — 37, зерна — 21, м'яса і молока — 23, цукру — понад 50 процентів².

В цих успіхах — велика частка праці всіх братніх народів. «Ми глибоко усвідомлюємо, — зазначав член Політбюро ЦК КПРС, перший секретар ЦК Компартії України товариш В. В. Щербицький, — що в історичних звершеннях Радянської України уречевлена не тільки натхненна праця її народу, але й творча сила ленінської дружби, єдності і братерства всіх націй і народностей країни»³.

Питаннями міжреспубліканських зв'язків постійно займаються партійні, господарські, профспілкові і комсомольські організації республіки. Вони спрямовують діяльність трудових колективів на виконання замовлень в строк, турбуються за якість продукції. Особливу увагу партійні організації приділяють виконанню народногосподарських планів, організації чіткої, ритмічної роботи в усіх галузях єдиного економічного механізму країни.

Українська РСР виступає в загальносоюзному поділі праці, насамперед, як найважливіший район електроенергетики, металургійної, паливної промисловості, машинобудування, водночас вона є однією з найбільших житниць країни. Характерною особливістю розвитку економіч-

² Щербицький В. В. Радянська Україна. — К., 1982, с. 42.

³ Щербицький В. В. Під прапором Жовтня — до нових звершень. — Комуніст України, 1978, № 1, с. 24.

ного обміну України з іншими республіками є випередження темпів зростання ввозу продукції з інших республік у порівнянні з вивозом.

Провідне місце в економіці України займає електроенергетика. На території республіки працює значна кількість теплових електростанцій, у тому числі такі великі, як Криворізька, Запорізька і Вуглегірська ДРЕС, Зміївська, Придніпровська, Бурштинська, Ворошиловградська та інші електростанції. Завершено будівництво каскаду гідроелектростанцій на Дніпрі. Стали до ладу діючих Чорнобильська ім. В. І. Леніна і Ровенська атомні електростанції (АЕС). Енергосистема України входить в єдину енергетичну систему СРСР, великі лінії електропередач зв'язують її з об'єднаними системами європейських країн — членів РЕВ.

Розв'язати важливу паливно-енергетичну проблему можна було тільки об'єднаними зусиллями всіх союзних республік. Величезну допомогу Україні в розвитку енергетики надавали трудящі всіх братніх республік. Так, для будівництва Київської ГЕС електромотори і складні верстати надходили з Москви, будівельні машини і бурильне устаткування — з Ленінграда, багато іншої різної техніки і устаткування — з Челябінська, Пермі, Горького, Оренбурга, Куйбишева, Волгограда, Новосибірська та інших міст Російської Федерації⁴.

Істотна роль у розвитку народного господарства СРСР та України належить вугільній промисловості республіки, яка забезпечує паливом не тільки себе, але й сусідні Білорусію, Молдавію і частину областей Російської Федерації. Партійні організації галузі приділяють повсякденну увагу підвищенню продуктивності праці, ідеологічному забезпеченню розв'язання завдань, які стоять перед шахтарями — вдосконалення форм соціалістичного змагання, підвищення його дієвості, поширення досвіду передових колективів.

На Україні хімічна і нафтохімічна промисловість виробляє нині близько 17% усієї хімічної продукції Радянського Союзу⁵. Від гігантських турбін і прокатних станів до найдрібніших приладів — такою є продукція машинобудування УРСР. Питома вага підприємств республіки в загальносоюзному виробництві машин, устаткування, приладів та іншої техніки становить понад 20%⁶.

Загальносоюзне значення, наприклад, має продукція Новокраматорського машинобудівного заводу ім. В. І. Леніна, який виробляє унікальні машини і агрегати, що використовуються на новобудовах. Його продукція відповідає рівню кращих вітчизняних і світових зразків. Прокатні стани і роторні комплекси, екскаватори і ковальські преси з маркою «НКМЗ» можна зустріти в Сибіру і на Далекому Сході, на Кавказі і в Середній Азії, в Естонії і на Уралі. Палаці з'їздів у Москві, Ленінграді, Баку будувались з допомогою Новокраматорського машинобудівного заводу. На багатьох шахтах країни працюють шахтоідійомні машини з маркою «НКМЗ»⁷⁻⁸.

Майже в усіх республіках працюють машини і механізми виробництва українських підприємств. Кожний п'ятий трактор, випущений в країні, має марку ХТЗ. Заслуженою популярністю серед механізаторів користується нова високопродуктивна машина харківських тракторобудівників Т-150. Випуск цієї машини — велика заслуга ЦК Компартії України, партійних, державних і господарських органів республіки, які приділили значну увагу організації виробництва нових енергонасичених тракторів Т-150. Ці питання, зокрема, були в центрі уваги Харківського

⁴ Ємельянов О. Економічне співробітництво РРФСР і Української РСР.— Економіка Радянської України, 1982, № 12, с. 42.

⁵ Масол В. У співробітництві братніх республік — до спільної мети.— Економіка Радянської України, 1982, № 12, с. 15.

⁶ Радянська Україна. Соціально-економічний довідник.— К., 1980, с. 105.

⁷⁻⁸ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 261, спр. 1433, арк. 51; спр. 1907, арк. 67.

обкому партії, який контролював хід виконання завдань по створенню цієї машини. На пленумах, бюро обкому партії, на зборах обласного партійного активу Харківщини розглядався хід його виконання⁹.

Завдяки самовідданій праці комуністів, робітників, інженерно-технічного персоналу, братній допомозі майже 500 підприємств країни завдання партії та уряду по виробництву нових тракторів Т-150 і Т-150-К було виконано. Народне господарство країни, а значить, союзні республіки, одержало понад план значну кількість нових високопродуктивних машин.

За підсумками соціалістичного змагання за 1975 р. і успішне завершення дев'ятої п'ятирічки колектив Харківського тракторобудівного об'єднання нагороджено Пам'ятним знаком «За трудову доблесть в дев'ятій п'ятирічці» та перехідним Червоним прапором ЦК КПРС, Ради Міністрів СРСР, ВЦРПС і ЦК ВЛКСМ¹⁰.

Єдиним підприємством в країні, що виробляє великовантажні автотранспортувачі, є Львівський завод автотранспортувачів (кожен автотранспортувач заміняє 25—30 робітників). У дев'ятій п'ятирічці на ньому розроблялась і втілювалась у виробництво більш досконала модель автотранспортувачів, випуск якої сприяв вирішенню одного з найважливіших питань механізації важких вантажно-розвантажувальних робіт в усій країні. У підготовці виробництва нових машин заводові подавали велику допомогу братні народи нашої країни. Із 1500 одиниць оснащення 900 виготовлялись на семи заводах братніх республік. Особливо багато їх виготовляли Горьковський, Брянський, Уральський автозаводи, Ярославський моторний завод. Значну допомогу львів'янам у реконструкції підприємства подав Єреванський завод автотранспортувачів. Хід підготовки виробництва нових машин партійна організація заводу тримала в полі зору, розглядала його на засіданнях парткому, партбюро, на зборах партгоспактиву¹¹.

Внаслідок великої роботи, проведеної партійними організаціями, львів'яни достроково виготовили автотранспортувачі для Москви, Бреста, Волгограда, Мінська та інших міст нашої країни. Уже в перший рік дев'ятої п'ятирічки, наприклад, для найважливіших новобудов країни було виготовлено понад план 180 автотранспортувачів¹². «З особливим ентузіазмом, — писав у заводській багатотиражці начальник відділу збуту А. Плащенко, — ми відвантажувемо наші машини, а також запасні частини та іншу заводську продукцію у московському напрямку»¹³. Тільки протягом дев'ятої п'ятирічки Москва і Московська область одержали від львів'ян 2233 автотранспортувачі різних моделей. Всі машини відправлено достроково¹⁴.

З Української РСР у всі союзні республіки йде верстатобудівна продукція. Республіка дає країні важкі токарні, радіально-свердлильні, револьверні, шліфувальні верстати, верстати-автомати, преси і багато іншої верстатобудівної продукції. Немає такої республіки, куди б не постачав київський завод верстатів-автоматів ім. Горького свою продукцію.

В організованому, планомірному здійсненні міжгосподарських зв'язків Української РСР з іншими республіками виключне значення мала діяльність партійних організацій республіки, які постійно спрямовували зусилля виробничих колективів на забезпечення стійких господарських зв'язків між галузями і підприємствами, на вдосконалення

⁹ Там же, спр. 2166, арк. 5—7, 58; XXV з'їзд Комуністичної партії України. Стен. звіт.— К., 1976, с. 133.

¹⁰ XXV з'їзд Комуністичної партії України, с. 131—132.

¹¹ Партархів Львівського обкому Компартії України, ф. 1695, оп. 1, спр. 178, арк. 12, 58, 62, 71, 211.

¹² Там же, арк. 7.

¹³ За технічний прогрес, 1975, 29 квіт.

¹⁴ Там же.

організації кооперованих поставок як у межах окремих економічних районів і республік, так і в загальносоюзному масштабі.

В центрі уваги парторганізацій Львівщини, наприклад, були питання освоєння і впровадження нових моделей автобусів. Вони неодноразово розглядалися на бюро Львівського обкому партії та на зборах партійного активу заводу. Львів'яни з честю виконали завдання п'ятирічки — в кінці 1975 р. на Львівському автобусному заводі було налагоджено виробництво найновіших комфортабельних автобусів ЛАЗ-697Н і «Україна». Країна одержала 52 тис. автобусів, у тому числі 420 понад план. Вперше у вітчизняному автобусобудуванні на заводі було освоєно виробництво автоматичних гідромеханічних передач¹⁵. Це результат самовідданої праці комуністів, комсомольців, всього колективу Львівського автобусного заводу, а також великої практичної допомоги понад 580 підприємств країни, особливо Лікінського, Павловського, Бобруйського автобусних заводів, московського заводу «Каучук», Ярославського автомобільного, ленінградського «Автоарматура», владимирського «Автоприлад», Ризького електролампового заводу та багатьох інших¹⁶.

На будовах Прибалтики, Білорусії, Закавказзя і Середньої Азії, Уралу і Сибіру, Крайньої Півночі та Далекого Сходу можна зустріти сьогодні безвідмовні машини — екскаватори різних марок, які вироблені руками киян. Кожний четвертий екскаватор, що вироблявся в країні в дев'ятій п'ятирічці, — київського заводу «Червоний екскаватор»¹⁷. У створенні нових моделей екскаваторів киянам постійно подавали допомогу друзі з Російської Федерації, Білорусії, Грузії, Прибалтики та інших республік¹⁸.

У системі міжреспубліканського економічного обміну провідна роль належить Російській Федерації, на яку припадає близько 3/4 всього міжреспубліканського вантажообороту. Інтенсивно розвиваються економічні зв'язки між Українською РСР і Центральним економічним районом, зокрема з Москвою. На цей район припадає понад третина всього міжреспубліканського ввозу і вивозу вантажів України. Крім того, значна частина вага вантажообороту припадає на Ленінград, Поволжя і Урал¹⁹.

Українська РСР поставляє в Російську Федерацію прокат чорних металів, залізну і марганцеву руди, кам'яне вугілля, тепловози, трактори, сільськогосподарські машини, екскаватори, вантажні і легкові автомобілі, устаткування, мінеральні добрива, цемент, сільськогосподарську продукцію. Наприклад, надпотужні силові трансформатори Запорізького трансформаторного виробничого об'єднання добре зарекомендували себе на Ленінградській і Курській атомних станціях. З Макіївки і Жданова йде прокат на БАМ, з Донецька і Слов'янська — бетономішалки, прохідницькі комбайни. Парові і гідравлічні турбіни Харківського заводу ім. С. М. Кірова працюють на великих теплових і гідравлічних електростанціях країни. На Череповецькому, Західносибірському і Карагандинському металургійних заводах встановлено прокатне сталеплавильне і коксове устаткування, виготовлене машинобудівниками Новокраматорська, Жданова, Слов'янська²⁰. У своєчасне виконання плано-

¹⁵ Партархів Львівського обкому Компартії України, ф. 3, оп. 22, спр. 10, арк. 108.

¹⁶ Там же, спр. 77, арк. 8; ф. 2638, оп. 1, спр. 257, арк. 9, 10, 11.

¹⁷ Партархів Київського обкому Компартії України, ф. 770, оп. 9, спр. 65, арк. 134.

¹⁸ Там же, спр. 64, арк. 6.

¹⁹ Лихолат А. В., Панибудьласка В. Ф. В единой семье народов. Дружба и сотрудничество народов СССР в условиях развитого социализма.— М., 1979, с. 120.

²⁰ Великая сила интернационального единства.— К., 1979, с. 114.

вих поставок в інші республіки значний вклад вносять партійні організації промислових підприємств республіки. Вони мобілізують трудові колективи на підвищення ефективності виробництва, якості продукції.

Російська Федерація постачала Українській РСР різноманітну промислову продукцію. З центральних районів РРФСР (Москва, Іваново, Владимир) та інших надходили машини для легкої промисловості, верстати, прилади, продукція хімічної промисловості, а з Північно-Західного району (Ленінград, Архангельськ, Мурманськ) — продукція машинобудування, апатитовий концентрат, лісоматеріали, риба та інше, з Поволжя — нафта, нафтопродукти, з Уралу — гірнична сировина, прокат металів (тих марок, які на Україні не виробляються), автомашини та ін., з Північно-Кавказького району по газопроводу — природний газ. Значну роль для розвитку економіки Української РСР відіграє продукція лісової та лісообробної промисловості. Майже три чверті лісоматеріалів у республіку завозять з Російської Федерації²¹.

Між РРФСР і УРСР здійснюється широкий взаємообмін сучасною сільськогосподарською технікою і устаткуванням, мінеральними добривами, будівельними матеріалами. Так, на Україну з Ростова надходять зернозбиральні комбайни «Нива» і культиватори для обробки ґрунту, з Липецька — просапні трактори, з Рязані — картоплезбиральні комбайни, з Москви, Горького, Саранська, Митищ—вантажні автомобілі, з Саратовської і Волгоградської областей — високопродуктивні дощувальні установки «Волжанка», з Краснодарського краю — «Кубань» (для зрошення посушливих земель Півдня України)²².

З України надходить сільськогосподарська техніка на поля Російської Федерації — харківські трактори і кіровоградські сівалки, одеські плуги і дніпропетровські бурякозбиральні комбайни, херсонські кукурудозбиральні комбайни і львівські підготовувачі, оприскувачі та багато іншої техніки.

Співробітництво двох республік яскраво проявилось в здійсненні програми перетворення Нечорнозем'я на зону інтенсивного сільського господарства. На адресу областей Нечорнозем'я з України відправляються сільськогосподарські машини і устаткування, автомобілі, трактори, будівельні матеріали, механізми.

На другому місці за обсягами міжреспубліканського обміну з Україною стоїть Білоруська РСР. На неї припадає 5,2% загального ввозу продукції в УРСР і 4,7% вивозу продукції з УРСР. Білоруська РСР постачає Україні деревину, пиломатеріали, папір, картон, вантажні автомобілі, трактори, телевізори, радіоприймачі, нафтові вантажі, тканини, взуття, трикотаж, хімічне волокно, мінеральні добрива та інше. Радянська Білорусія після РРФСР є основний постачальник Україні продукції деревообробної промисловості. З БРСР до України надходить понад третина всього ввозу будівельного скла, для виробництва якого вона одержує пісок з Чернігівської та Харківської областей.

ЦК КПБ, партійні організації приділяли значну увагу якості продукції, вироблюваної на підприємствах республіки. Проводячи лінію на дальше зростання технічного прогресу. Центральний Комітет КПБ поставив завдання перед парторганізаціями добиватися того, щоб усі основні види продукції, яка виробляється в Білоруській РСР, відповідали кращим досягненням вітчизняної і зарубіжної науки й техніки.

Постійно обмінюються обидві республіки продукцією верстатобудування. На Україні велику популярність набули білоруські металорізні верстати високого класу мінських заводів ім. Жовтневої революції і заводу автоматичних ліній, оршанського заводу «Червоний борець»,

²¹ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 262, спр. 266, арк. 133; Союз равных. Довідник, с. 75—76; Рад. Україна, 1977, 12 жовт.

²² Емельянов О. Назв. ст., с. 42—43.

електронно-обчислювальні машини серії «Минск», великовантажні автомобілі «МАЗ» і «БелАЗ», трактори «Беларусь» та інші.

За останні десятиріччя значно збільшився ввіз з Білоруської РСР на Україну телевізорів, годинників наручних, фотоапаратів, трикотажних товарів, панчішно-шкарпеткових виробів, радіоприймачів, радіол, побутових холодильників. Швидкий розвиток нафтопереробної промисловості в післявоєнні роки в Білоруській РСР значно збільшив поставки з України нафтапаратури. Тільки в 1975 р. обсяг вивозу цієї продукції виріс у 5,5 раза проти 1965 р., насосів—у 2,5 раза, холодильних установок — у 8 разів.

Україна постачає Білоруській РСР вугілля, метал, продукцію машинобудування, верстати, легкові автомобілі, автобуси, трактори ХТЗ, різні сільськогосподарські машини та механізми. До кінця дев'ятої п'ятирічки річна номенклатура поставок України в Білорусію зросла до ста найменувань важливих видів продукції²³.

Тісне економічне співробітництво підтримується між Радянською Україною та Молдавською РСР. У міжреспубліканському ввозі в УРСР доля Молдавії з року в рік неухильно зростає. На Україну з Молдавії надходить електроенергія, значна кількість спеціальних насосів для хімічної промисловості, деревообробне і ливарне устаткування, трактори для обробки садів, виноградників і цукрових плантацій, шерсть, пральні машини, холодильники, шовкові тканини, швейні та трикотажні вироби, шкіряне взуття та ін.²⁴

Розширюються і міцніють економічні зв'язки України з Казахстаном і середньоазіатськими республіками. В Українську РСР з Казахстану надходять кольорові метали, в основному цинк і свинець, деякі види прокату чорних металів, мідний концентрат, нафта, прокатне устаткування, різні насоси, трубопровідна арматура, екскаватори, продукція підприємств легкої промисловості — бавовна, шерсть, бавовняні і шерстяні тканини, панчішно-шкарпеткові, трикотажні та швейні вироби. Зростає вивіз з України до Казахстану електродвигунів малої потужності, окремих видів кабеля, прокатного устаткування, насосів, трубопровідної арматури, металорізальних верстатів, ковальсько-пресового і ливарного устаткування, бульдозерів, автобусів, сільськогосподарської техніки. У 1971—1975 роках у зв'язку з поширенням будівництвом Казахстан став великим споживачем віконного та вітринного скла, яке надсилають українські підприємства²⁵.

Узбецька РСР є найголовнішим постачальником бавовни і бавовняної пряжі для промисловості УРСР. Обсяг поставок цієї сировини з року в рік зростає. Збільшився обсяг поставок продукції узбецьких машинобудівників. Тільки в роки дев'ятої п'ятирічки кількість узбецьких компресорів, що надійшла на Україну, збільшилась у п'ять разів, холодильних установок і хімічного устаткування — у два, екскаваторів — півтора, бронекабеля — у п'ять з половиною раза. В свою чергу Українська РСР постачає Узбекистану різні металорізальні верстати, ковальсько-пресове, хімічне, компресорне, електротехнічне устаткування, прокат чорних металів, труби, мінеральні добрива, товари культурно-побутового призначення²⁶.

Сучасна індустрія Таджикистану представлена в загальносоюзному поділі праці такими великими підприємствами, як «Таджиккабель», «Трактородеталь», «Таджиктекстильмаш» (випускає високопродуктивні верстати). Таджикистан постачає в інші республіки не тільки сільсь-

²³ ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 262, спр. 266, арк. 133; Рад. Україна, 1977, 27 жовт.; Економіка Радянської України, 1977, № 12, с. 9.

²⁴ Нерушимая дружба украинского и молдавского народов в период социализма.—К., 1980, с. 294; Економіка Радянської України, 1977, № 12, с. 9.

²⁵ Економічні основи розвитку і зближення соціалістичних націй.—К., 1975, с. 137; Рад. Україна, 1977, 11 лист.

²⁶ Рад. Україна, 1977, 23 лист.

гогосподарські продукти, а й промислові вироби (електрокабель, гідроапаратуру для зернових комбайнів, трансформатори нових типів, чавунну арматуру для нафтової промисловості та інше). Так, надпотужними силовими трансформаторами Запорізького трансформаторного виробничого об'єднання обладнана Нурекська ГЕС, у спорудженні якої брали участь 50 націй і народностей нашої країни. Устаткування для цього унікального гіганта поставляло понад 200 заводів, фабрик, об'єднань, у тому числі і Української РСР. Бавовняний комбінат в Тернопільській області переважно обладнаний машинами, виготовленими в Таджикистані. Тут переробляють таджицьку бавовну²⁷.

Всебічні господарські зв'язки України з Таджикистаном. Надсилаючи до УРСР металорізальні верстати, трубопровідну арматуру і будівельне скло, бавовну-сирець, швейні вироби, шкірсировину, масло, Таджикистан одержує з України 300-тонні підйомні крани і потужні трансформатори, продукцію чорної металургії, машинобудування, підйомно-транспортне устаткування, технологічне обладнання для текстильної промисловості та електродвигуни, нафтоапаратуру, телевізори, хімічне, ковальсько-пресове і ливарне устаткування.

Активізувались економічні зв'язки України з Туркменією. За 1960—1975 роки обсяг ввозу продукції з Туркменії в нашу республіку зріс в 13,4 раза, в тому числі металорізальних верстатів — у 19 разів. У структурі туркменських поставок товарів Україні значне місце належить бавовняним, шерстяним, шовковим, трикотажним і швейним виробам, різноманітній шкірсировині. Туркменія вивозить на Україну вентилятори, відцентрові нафтові насоси, технологічне устаткування для підприємств харчової промисловості, електротехнічні вироби, кабель, сірку, бром, йод, будівельні матеріали. Україна, в свою чергу, постачає Туркменії продукцію чорної металургії, машинобудування, сільськогосподарські машини, мінеральні добрива, взуття та ін.²⁸

Тісні економічні зв'язки підтримує Українська РСР і з Киргизією. Їх характер багато в чому схожий з господарськими зв'язками України з іншими середньоазіатськими республіками.

Зросла питома вага прибалтійських республік у міжреспубліканських економічних зв'язках України. Так, у 1975 р. на Україну припадало 29% загального вивозу промислової продукції Латвійської РСР, 16—Литовської, 12 — Естонської²⁹. В основному це продукція машинобудування, мінеральні добрива (Естонія) і товари народного споживання. А на Україну з Литви надходить продукція електротехнічної промисловості, металорізальні верстати, будівельні матеріали, сировина для легкої промисловості, багатий асортимент тканин — трикотажні та швейні вироби, шкіряні товари, взуття.

Радянська Латвія, наприклад, надсилає на Україну електротехнічну продукцію, дизелі та дизель-генератори, автобуси, обсяг поставок яких за останні роки значно зріс. В Українській РСР добре зарекомендувала себе продукція ордена Леніна виробничого об'єднання ВЕФ ім. Леніна: там виробляють відомі всій країні і в багатьох державах світу автоматичні телефонні станції, телефонну апаратуру, радіоприймачі. Ризький вагонобудівний завод — головний постачальник електрифікованих магістральних вагонів і дизельних поїздів, які надійно працюють на широких магістралях України, а також скрізь, де прокладені електрифіковані залізничні лінії. Промисловість Латвійської РСР одержує з України донецьке вугілля, дашавський газ³⁰.

²⁷ Набиев Р. Н. Советский Таджикистан.— М., 1982, с. 23; Великая сила интернационального единства, с. 113, 120, 122.

²⁸ Великая сила интернационального единства, с. 121; Рад. Україна, 1977, 23 лист.

²⁹ Розквіт і зближення націй на сучасному етапі.— К., 1975, с. 50.

³⁰ Восс А. Э. Советская Латвия.— М., 1982, с. 28, 30, 121; Рад. Україна, 1977, 3 груд.

Радянська Україна постачає в прибалтійські республіки паливно-енергетичні ресурси, труби, прокат, кокс, чорні метали, продукцію хімічної промисловості, верстати, ковальсько-пресове, ливарне та хімічне устаткування, шляхово-будівельні машини, автотранспортні засоби, сільськогосподарську техніку і ін.³¹

Значне місце в економічному обміні Української РСР посідає Радянська Грузія. Україна одержує з братньої республіки магістральні електропровози, судна і катери, прокат чорних металів, труби, електродвигуни, металорізальні верстати, вантажні автомобілі, марганець, гірничо-мінеральну сировину, чай, цитрусові та ін. З Української РСР до Грузії надходять чорні і кольорові метали, машини і устаткування, мінеральні добрива, лісоматеріали та ін. Так, Руставський металургійний завод — сучасне підприємство з високим рівнем механізації і автоматизації — працює на базі карагандинського, донецького, ткибульського і тқварчельського вугілля і залізної руди Дашкесана (Азербайджанська РСР)³².

З Вірменської РСР Україна одержує різні електродвигуни, кабель, ковальсько-пресове устаткування, вантажні автомобілі, глибинні насоси, компресори, холодильні установки, трубопровідну арматуру, широкий асортимент товарів легкої промисловості. Українська РСР забезпечує Вірменію прокатом чорних металів, кам'яним вугіллям, технологічним устаткуванням для промисловості, екскаваторами, бульдозерами, комбайнами, тракторами та іншими сільськогосподарськими машинами.

З Азербайджану на Україну надходять нафтопродукти, устаткування, сталеві труби, синтетичний каучук, електродвигуни, насоси, бавовна, швейні вироби. За кількістю продукції, яку Азербайджан одержував з інших республік і економічних районів, Україна посідала друге місце. Вона забезпечує потреби Азербайджану в кам'яному вугіллі, чорних металах, чавуні, сталевих і чавунних трубах, автомобілях, сільськогосподарських машинах і запасних частинах до них, цукрі³³.

Таким чином, у досліджуваний період розширювались економічні зв'язки Української РСР з братніми союзними республіками. Ці зв'язки відбивають суспільний поділ праці, який склався і дозволяє максимально використати багаті природні ресурси України, як і інших союзних республік, для підняття економічного потенціалу Радянського Союзу, дальшого підвищення життєвого рівня всього радянського народу.

Система міжреспубліканських господарських зв'язків, які склались і розвиваються в СРСР, свідчать про єдність інтересів всіх братніх соціалістичних республік у складі Союзу РСР. Ця єдність дає можливість досягнути прискореного розвитку продуктивних сил суспільства, загального прогресу країни, реалізувати економічний інтерес кожної радянської республіки. А це, в свою чергу, веде до пропорційного розвитку її народного господарства, досягнення високих темпів економічного зростання як умови неухильного зростання життєвого рівня трудящих. Досвід соціалістичного господарювання повністю підтверджує слова В. І. Леніна про те, що «тільки соціалізм дасть можливість широко розповсюдити і по-справжньому підпорядкувати суспільне виробництво і розподіл продуктів за науковими міркуваннями, відносно того, як зробити життя всіх трудящих найлегшим, таким, яке давало б їм можливість добробуту»³⁴.

Тісні міжреспубліканські економічні зв'язки сприяють збільшенню зусиль кожної республіки для успішного здійснення планів комуністичного будівництва. Широкі міжреспубліканські економічні зв'язки Укра-

³¹ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 262, спр. 266, арк. 133.

³² Шеварднадзе Э. А. Советская Грузия.— М., 1982, с. 29, 30, 31.

³³ Алиев Г. А. Советский Азербайджан.— М., 1982, с. 76; Великая сила интернационального единства, с. 125.

³⁴ Ленин В. И. Промова на I Всеросійському з'їзді Рад Народного господарства 26 травня 1918 р.— Повне збір. творів, т. 36, с. 359.

їнської РСР з іншими республіками — це практичне втілення інтернаціоналізації економічного життя в республіці та країні в цілому.

Постійне і неухильне зростання інтенсивності міжреспубліканського обміну матеріальними цінностями є переконливим свідченням дальшого поглиблення інтернаціоналізації господарського життя союзних республік, докорінних переваг планової соціалістичної економіки у справі взаємного задоволення потреб кожної з них, зростання ефективності народного господарства країни в цілому і успішного вирішення завдань комуністичного будівництва. А створення матеріально-технічної бази комунізму веде до більш тісного єднання радянських народів. Інтенсивнішим стає обмін матеріальними і духовними багатствами між націями.

Розвиток економічного співробітництва Української РСР з іншими союзними республіками є яскравим підтвердженням послідовного здійснення КПРС ленінської національної політики, спрямованої на всебічний розквіт усіх націй і народностей країни, на дальше зміцнення їх єдності і дружби.

ПАРТІЙНЕ КЕРІВНИЦТВО ІДЕЙНО-ПОЛІТИЧНИМ ВИХОВАННЯМ МОЛОДИХ РОБІТНИКІВ ПРОМИСЛОВИХ ПІДПРИЄМСТВ УКРАЇНИ (1971—1975 рр.)

М. І. БУР'ЯНОВА (Київ)

На всіх етапах боротьби за побудову нового суспільства Комуністична партія виявляла і виявляє постійне піклування про ідейно-політичне виховання трудящих. Як підкреслював у промові на червневому (1983 р.) Пленумі ЦК КПРС Генеральний секретар Центрального Комітету Комуністичної партії товариш Ю. В. Андропов, «всю нашу ідеологію, виховну, пропагандистську роботу необхідно рішуче піднести на рівень тих великих і складних завдань, які розв'язує партія в процесі вдосконалення розвинутого соціалізму»¹. Особливу увагу приділяє партія вихованню молоді, зокрема робітничої — складової частини робітничого класу, який в умовах розвинутого соціалізму став найчисленнішим класом і провідною силою нової історичної, соціальної і інтернаціональної спільності людей — радянського народу. Його провідну силу в революційному оновленні світу, в побудові соціалізму і комунізму неодноразово підкреслював В. І. Ленін. «Тільки цей клас, — писав Володимир Ілліч, — може допомогти трудящим масам об'єднатися, згуртуватися і остаточно відстояти, остаточно закріпити комуністичне суспільство, остаточно його побудувати»².

У роки дев'ятої п'ятирічки, в зв'язку з зростанням абсолютної численності молоді в складі населення СРСР, відбувався процес «омолодіння» робітничого класу*. На початку п'ятирічки серед працюючих в різних галузях промисловості України молоді виробничники становили 54%, а в таких важливих професіях, як монтажник, хімік, верстатник та інших — більше двох третин³.

Постійне зростання питомої ваги юнаків і дівчат в рядах робітничого класу, масштаби і складності завдань комуністичного будівництва,

¹ Матеріали Пленуму Центрального Комітету КПРС. 14—15 червня 1983 року.— К., 1983, с. 5.

² Ленін В. І. Завдання спілок молоді.— Повне збір. творів, т. 41, с. 295.

* У дану групу включено робітників від 16 до 30 років.

³ XXI з'їзд ЛКСМ України: Докум. і матер.— К., 1970, с. 65; Рад. Україна, 1973, 31 серп.

бурхливий розвиток науково-технічного прогресу, загострення ідеологічної боротьби на міжнародній арені поставили в число першочергових завдань необхідність дальшого посилення класового, ідейно-політичного виховання робітничої молоді, залучення її до активної участі в розв'язанні завдань дев'ятої п'ятирічки.

Керуючись рішеннями XXIV з'їзду КПРС, наступними документами партії з питань ідеологічної роботи, використовуючи набутий досвід, партійні організації України спрямовували свою роботу на формування у молодих робітників комуністичного світогляду, високих ідейно-політичних якостей. В цій справі використовувався багатий арсенал форм, методів і засобів ідейного впливу: система комсомольської політосвіти, економічного навчання, всі засоби масової інформації і пропаганди.

В період між XXIV та XXV з'їздами КПРС партійні організації України нагромадили значний досвід роботи по підвищенню ефективності марксистсько-ленінської освіти, посиленню її ролі в ідейно-політичному, трудовому і моральному вихованні робітничої молоді. Особлива увага приділялася актуалізації змісту політичного навчання, зміцненню його зв'язку з життям, дальшому розвитку у слухачів гуртків і семінарів навичок самостійної роботи. Величезне значення для кращого розуміння молоддю проблем сучасності, активізації її участі у виконанні завдань дев'ятої п'ятирічки мало вивчення матеріалів XXIV з'їзду КПРС, XXIV з'їзду Компартії України, матеріалів наступних пленумів ЦК КПРС і ЦК Компартії України, документів, присвячених 50-річчю утворення Союзу РСР, 30-річчю Перемоги радянського народу в Великій Вітчизняній війні, XVII з'їзду ВЛКСМ і XXII з'їзду ЛКСМ України.

Стан політичного навчання молоді, наприклад, детально аналізувався на бюро Харківського обкому Компартії України 30 липня 1971 р. В рішенні вказувалося на необхідність посилити партійну турботу про ідейне виховання молоді, а комсомольським органам — підвищити відповідальність за політичне навчання комсомольців і неспілкової молоді⁴. Виконуючи рішення обкому Компартії України, партійні комітети промислових підприємств Харкова особливу увагу звернули на комплектування гуртків і семінарів системи комсомольської політосвіти, враховуючи освітній і культурний рівень молоді, її інтереси і бажання навчатись в тому чи іншому гуртку.

В практику партійного керівництва політичним навчанням молоді ввійшло обговорення і затвердження на засіданнях парткомів промислових підприємств пропагандистів мережі комсомольської політосвіти, що сприяло поліпшенню їх якісного складу. Якщо серед комсомольських пропагандистів області в 1970/71 навчальному році комуністи становили 82,5%, з вищою освітою — 85,6%, то в 1975/76 навчальному році відповідно — 91,6% і 89,2%⁵.

Значний вплив на рівень політичного навчання молоді мала патріотична ініціатива «Знання, ідейну переконаність, організаторський талант пропагандиста — на службу п'ятиріччю», з якою звернулись до керівників системи партійного навчання і мережі комсомольської політосвіти країни через журнал «Политическое самообразование» пропагандисти московського електромеханічного заводу ім. Володимира Ілліча⁶. В 1975 р. в цьому русі тільки на Харківщині взяло участь 3,5 тис. пропагандистів.

Робота партійних комітетів по наданню допомоги і здійсненню контролю за організацією політичного навчання молодих виробничників сприяла тому, що з кожним роком збільшувалась кількість молоді,

⁴ Партархів Харківського обкому Компартії України, ф. 2, оп. 150, спр. 41, арк. 28.

⁵ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 7, оп. 20, спр. 1363, арк. 34; Ленінська зміна (орган Харківського обкому ЛКСМ України), 1971, 19 черв.

⁶ Политическое самообразование, 1973, № 2, с. 29—31.

яка оволодівала марксистсько-ленінською освітою. Якщо на Харківському тракторному заводі ім. Серго Орджонікідзе в 1970/71 навчальному році в системі комсомольської політосвіти навчалося 1 294 юнаків і дівчат, то в 1975/76 навчальному році в 73 комсомольських гуртках і семінарах — понад 2 тис. молодих виробничників⁷. Зростання кількості слухачів в системі комсомольської політосвіти було характерним для всіх промислових підприємств Харківщини.

У роки дев'ятої п'ятирічки відбулися якісні зміни в структурі комсомольської політичної освіти. Починаючи з 1973/74 навчального року, відповідно до рекомендацій ЦК ВЛКСМ, було ліквідовано поділ на початкову, середню і вищу ланки в мережі комсомольської освіти. Молоді виробничники, що не мали середньої освіти, залучалися до навчання в школи робітничої молоді, а ті, які її мали, підвищували свій ідейний рівень в тематичних гуртках: «Біографія В. І. Леніна», «Наш Ленінський комсомол», «Молоді про партію», «Основи політичних знань», «Основи наукового атеїзму» та ін.

Юнаки і дівчата з вищою освітою поглиблювали свої знання з питань марксизму-ленінізму в теоретичних семінарах. В 1974/75 навчальному році в УРСР у гуртках і семінарах навчалося 1,5 млн. молодих виробничників, більше 363 тис. — в системі партосвіти⁸. В результаті уваги, контролю з боку партійних організацій до політичної освіти молоді, кількість слухачів в комсомольських гуртках і семінарах постійно зростала, поліпшувався склад пропагандистів. Так, в Запорізькій області в 1970/71 навчальному році в системі комсомольської освіти навчалося понад 45 тис. працюючої молоді, в 1972/73 навчальному році — понад 55 тис. Якщо в 1970/71 навчальному році комуністів серед пропагандистів було 91%, з вищою і незакінченою вищою освітою — 87%, то в 1974/75 навчальному році відповідно — 92,7% і 93,1%⁹.

Ефективною формою засвоєння юнаками і дівчатами праць В. І. Леніна, історії партії, партійних документів в тісному зв'язку з практикою комуністичного будівництва стали Ленінські уроки, які проводилися на базі політгуртків і семінарів системи комсомольської освіти. Вони виховували у молодих робітників почуття відповідальності за продовження естафети революційних, бойових і трудових традицій старших поколінь, надавали їм можливість з класових позицій визначати своє місце в створенні нового суспільства, проявляти свою політичну зрілість і соціальну активність через конкретні практичні дії.

Ленінські уроки «В. І. Ленін про підвищення продуктивності праці як вирішальну умову побудови нового суспільства» і «Твій особистий внесок в п'ятирічку», що проводились в 1972 р. при допомозі і контролі з боку партійних організацій на промислових підприємствах Орджонікідзевського району м. Харкова, сприяли тому, що тут виникло змагання за честь носити звання «Кращий комсомолец — робітник». Основними критеріями при підбитті підсумків було виконання змінних завдань, навчання в комсомольських гуртках і семінарах, в школах робітничої молоді, вузах, громадська робота. Цим змаганням в районі було охоплено 65% всіх працюючих молодих робітників. 20 тис. юнаків і дівчат району брали участь у русі «П'ятирічці — ударну працю, майстерність і пошук молодих», п'ята частина їх на кінець 1972 р. була удостоєна звання «Ударник комуністичної праці»¹⁰.

Під час проведення Ленінських уроків виникали патріотичні почини, що значно сприяли інтернаціональному вихованню робітничої моло-

⁷ Партархів Харківського обкому Компартії України, ф. 69, оп. 43, спр. 7, арк. 6; Темп (орган парткому, дирекції, завкому профспілки і комітету ЛКСМ України Харківського двічі ордена Леніна і ордена Трудового Червоного Прапора тракторного заводу ім. Серго Орджонікідзе), 1975, 8 жовт.

⁸ Комсомол України в дев'ятій п'ятирічці.— К., 1976, с. 314—315.

⁹ Комсомолец Запоріжжя (орган Запорізького обкому ЛКСМ України), 1971, 3 лип.; 1973, 9 черв.; 1975, 24 лют., 17 черв., 18 груд.

¹⁰ Ленінська зміна, 1973, 17 лют.

ді. Коли влітку 1973 р. бригадир Ульяновського автомобільного заводу ім. В. І. Леніна Зоя Коротіна звернулася до молоді Львівського автобусного заводу із закликом змагатися побригадно, першим на нього відгукнулися дівчата з бригади Марії Кацюби. Партійний комітет і комітет комсомолу заводу організували обговорення цього питання в ході Ленінського уроку, в змагання включилися інші колективи. В прийняттю на зборах комсомольського активу заводу зверненні до ульяновських автомобілебудівників говорилося: «Ми — учасники Ленінського уроку звертаємося до вас — молодого покоління батьківщини вождя із закликом розгорнути масовий рух молоді за дострокову зустріч 50-річчя з дня присвоєння комсомолу імені В. І. Леніна. Натхненні рішеннями XXIV з'їзду КПРС, ми прагнемо кожен трудовий день п'ятирічки наповнити ударною працею, прагнемо бути в числі перших, щоб досягнути її виробничих рубежів. Ми закликаємо вас слідувати прикладу бригад Зої Коротіної і Марії Кацюби з тим, щоб змагання двох бригад виросло в широке соціалістичне змагання молоді наших підприємств»¹¹.

Ленінські уроки стали важливими елементами Ленінського заліку — складової частини всієї системи комуністичного виховання молоді. В досліджувані роки в Ленінському заліку «Рішення XXIV з'їзду КПРС — в життя!» взяло участь близько 7 млн. юнаків і дівчат республіки. Під час його проведення було створено понад 20 тис. гуртків по вивченню біографії В. І. Леніна, 1,5 тис. семінарів з актуальних проблем ленінізму, в яких навчалось понад 800 тис. чол., більше як 2 млн. молоді вивчали ленінську теоретичну спадщину самостійно¹².

В Запорізькій області успішно склали Ленінський залік «Рішення XXIV з'їзду КПРС — в життя!» 260 тис. юнаків і дівчат¹³. В громадсько-політичній атестації під час Ленінського заліку взяло участь 95% юнаків і дівчат Запорізького титано-магнієвого комбінату. Підсумки заліку обговорювались на засіданнях бюро цехових партійних організацій, парткому комбінату. Згідно плану проведення Ленінського заліку в усіх цехах комбінату були створені спеціальні комісії, до складу яких входили партійні і комсомольські працівники, ветерани партії і комсомолу, передовики підприємства. Комісії подавали постійну допомогу і здійснювали контроль за підготовкою і проведенням Ленінського заліку, проводили громадсько-політичну атестацію його учасників. Так, молоді робітники цеху № 18 вивчили праці В. І. Леніна «Держава і революція», «Завдання спілок молоді», «Великий почин» та інші, підвищили творчу активність в русі «П'ятиріччя — ударну працю, майстерність і пошук молодих», брали участь в поході «Дорогами батьків» по місцях боїв за визволення рідного міста від німецько-фашистських загарбників, займалися спортом. В ході заліку в комсомольський фонд економії молоді виробничники внесли 140 тис. крб., а 8 комсомольсько-молодіжних колективів і 207 юнаків і дівчат уже в липні 1974 р. працювали в рахунок 1975 р.¹⁴

В Донецькій області в залікові «Рішення XXIV з'їзду КПРС — в життя!» взяло участь 723 тис. чол., з них 99,6% склали його успішно. Ленінський залік активізував участь молоді в суспільно-політичному житті. 84,6% його учасників виконували постійні доручення, за 8 місяців його проведення обласна комсомольська організація виросла на 61 185 членів ВЛКСМ. 3442 кращих комсомольців прийнято кандидатами в члени КПРС. Трудова ініціатива молоді області вилилась в со-

¹¹ Львовская правда (орган Львівського обкома и горкома КП України, обласного и городского Совета депутатов трудящихся), 1974, 12 июля.

¹² ЛКСМ України в шифрах і фактах.— К., 1982, с. 51, 71.

¹³ Комсомолец Запоріжжя, 1976, 24 лют.

¹⁴ Партархів Запорізького обкому Компартії України, ф. 5590, оп. 7, спр. 5, арк. 6, 9, 10; оп. 9, спр. 8, арк. 39, 40; спр. 14, арк. 6; спр. 24, арк. 3; Нова техніка (орган парткому, комітету профспілки та управління Запорізького ордена Червоного Прапора титано-магнієвого комбінату — підприємства комуністичної праці), 1971, 8 груд.; 1972, 20 трав. та ін.

ціалістичне змагання під девізом «П'ятиріччі — комсомольський зустрічний!», в якому взяло участь 4424 комсомольсько-молодіжних колективи 200 тис. юнаків і дівчат¹⁵.

Партійні і комсомольські організації республіки приділяли значну увагу дальшому вдосконаленню економічної підготовки молоді. В системі комсомольської політичної освіти в 1971/72 навчальному році було введено дворічну програму «Основи економічних знань». В 1974/75 навчальному році її вивчало 443 105 молодих виробничників республіки. Для тих, хто пройшов дворічну програму і мав бажання продовжувати економічне навчання, в тому ж році були організовані спеціальні гуртки «Соціалізм і праця», в них уже в перший рік створення навчалось в республіці 18 051 чоловік. Всіма формами економічної освіти в 1974/75 навчальному році було охоплено 1 136 377 юнаків і дівчат (27,3% від загальної кількості працюючої молоді республіки)¹⁶.

Певний досвід керівництва економічною освітою молодих робітників набули партійні організації промислових підприємств Львівської області. Керуючись настановами ХХІV з'їзду КПРС і ХХІV з'їзду Компартії України, постановою ЦК КПРС «Про досвід роботи партійних організацій і колективів передових підприємств промисловості Львівської області по розробці і впровадженню комплексної системи управління якістю продукції» (серпень 1975 р.)¹⁷, парткоми і комітети комсомолу промислових підприємств в економічній освіті молоді приділили увагу впровадженню у виробництво досягнень науково-технічного прогресу і передового досвіду; підвищенню продуктивності праці і поліпшенню якості продукції; підвищенню надійності радянських виробів та ефективності виробництва.

На львівському виробничо-технічному об'єднанні (ВТО) «Електрон» навчання молодих робітників в гуртках «Основи соціалістичної економіки», «Основи управління якістю», в університетах технічного прогресу, в школах передового досвіду сприяло народженню ініціативи працювати в дні передз'їздівської вахти (назустріч ХХV з'їзду КПРС) з максимальною віддачею сил. Широку підтримку в об'єднанні, а потім в області отримав почин комсомольців цеху № 8 «Вітчизняній продукції — рівень міжнародних стандартів».

Боротьба за якість продукції стала масовою серед молодих львів'ян. Комітети комсомолу області, при активній підтримці і допомозі партійних організацій, наполегливо займалися вихованням молоді в дусі комуністичного ставлення до праці, створювали на підприємствах, в районах, місті штаби і пости якості, поширювали досвід молодих виробничників ВТО «Електрон» по створенню наскрізних бригад відмінної якості, проводили огляди, конкурси. За період 1974/75 рр. в області кількість штабів і постів якості виросла з 17 тис. до 35 тис., а число наскрізних бригад відмінної якості — з 81 до 209.

4,2 тис. молодих виробничників області в останньому році дев'ятої п'ятирічки працювали з особистим контрольным знаком якості, понад 3 тис. молодих ударників праці взяли зобов'язання на честь ХХV з'їзду КПРС працювати без рекламаций. В ході Всесоюзного огляду науково-технічної творчості молоддю області було подано 11 тис. рацпропозицій, економічний ефект від впровадження яких становив 6 млн. карбованців. Кожна третя пропозиція молодих робітників в 1975 р. спрямовувалася на поліпшення якості продукції, вдосконалення технологічних процесів¹⁸.

¹⁵ Партархів Донського обкому Компартії України, ф. 424, оп. 14, спр. 67, арк. 55, 56, 60.

¹⁶ ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 32, спр. 788, арк. 142, 143.

¹⁷ Правда, 1975, 15 авг.

¹⁸ ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 7, оп. 20, спр. 1530, арк. 82, 85; Ленінська молодь (орган Львівського обкому ЛКСМ України), 1975, 20 трав., 31 груд.

Почин молоді Львівщини знайшов широку підтримку в багатьох молодіжних трудових колективах республіки, зокрема Дніпропетровської, Запорізької, Київської, Харківської областей.

У досліджуваній період партійні організації України приділяли значну увагу добору, розстановці і вихованню пропагандистів для системи комсомольської політичної освіти. За роки дев'ятої п'ятирічки зросло кількість пропагандистів молодіжних гуртків і семінарів. Якщо в 1971/72 навчальному році політичне навчання і виховання підрастаючого покоління здійснювали понад 47 тис. комсомольських пропагандистів республіки, то в 1975/76 — понад 55 тис. У 1971/72 навчальному році серед них членів КПРС і кандидатів у члени КПРС було 74,2%, з вищою і незакінченою вищою освітою — 79,9%, а в 1975/76 рр. відповідно — 91,6% і 86,5%¹⁹.

Партійні організації практикували проведення науково-практичних і методичних конференцій з питань пропагандистської роботи. В багатьох областях республіки у 1971—1975 рр. відбулися конференції на теми: «В. І. Ленін і комуністичне виховання молоді», «Методика і практика комсомольсько-політичної освіти», «Ленінські принципи ефективності політичного навчання молоді», «Роль пропагандиста в формуванні марксистсько-ленінського світогляду молоді»²⁰.

Увага партійних організацій до постійного і систематичного підвищення ідейно-теоретичного і методичного рівня комсомольських пропагандистів сприяла тому, що заняття в більшості молодіжних гуртків і семінарів проходили змістовно, цікаво, викликали у слухачів бажання читати першоджерела, застосовувати набуті знання на практиці. Проте, в окремих молодіжних гуртках і семінарах заняття проходили формально, нецікаво, відірвано від життя. Так, в 1973/74 навчальному році близько 30% комсомольських пропагандистів Донецької області не застосовували під час занять з молоддю методу практичних завдань, 59% не використовували наочних посібників. Пленум Донецького обкому Компартії України від 8 липня 1974 р. вказав на необхідність посилення уваги партійних організацій області до добору і виховання пропагандистських кадрів, їх теоретичної і методичної підготовки²¹.

В ідейно-політичному вихованні молоді важливу роль відіграє лекційна пропаганда, яку в основному проводили лекторські групи, що функціонували при ЦК ЛКСМ України, обкомах, міськкомках, райкомах і комітетах комсомолу великих промислових підприємств. У досліджуваній період налічувалося 1669 груп, які об'єднували понад 35 тис. лекторів, серед них 21,5 тис. комуністів, 706 докторів і кандидатів наук, 18,4 тис. спеціалістів народного господарства і діячів культури, близько 6 тис. комсомольських працівників. Для молоді було прочитано більше 20 тис. циклів лекцій, працювало 6 тис. постійно діючих молодіжних лекторіїв²².

В центрі уваги лекторських груп комітетів комсомолу, а також товариства «Знання» Української РСР, установ культури та інших громадських організації постійно були питання пропаганди марксистсько-ленінської теорії, політики КПРС, виховання молоді на прикладі життя і діяльності В. І. Леніна, революційних, бойових і трудових традицій партії і радянського народу, Ленінського комсомолу. Про провідне місце в лекційній роботі суспільно-політичної тематики свідчать та-

¹⁹ XXI з'їзд ЛКСМ України, с. 67; ЛКСМ України в цифрах і фактах, с. 77; ЛКСМ України в цифрах і фактах.— К., 1977, с. 56.

²⁰ ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 32, спр. 253, арк. 14; ф. 7, оп. 18, спр. 466, арк. 58.

²¹ Партархів Донецького обкому Компартії України, ф. 79, оп. 24, спр. 20, арк. 211; ф. 326, оп. 98, спр. 44, арк. 103.

²² Авангард трудового колективу. З досвіду роботи партійних організацій України в період між XXIV і XXV з'їздами КПРС.— К., 1976, с. 239; Снітчук М. Бойовий резерв партії.— К., 1976, с. 55.

кі дані: з 535 323 лекцій, прочитаних в 1975 р. лекторськими групами комітетів комсомолу, 153 048 були присвячені саме цій тематиці (28,6% від загальної кількості прочитаних лекцій)²³.

У роки дев'ятої п'ятирічки в республіці, як і в усій країні, широко розповсюдження набирали стабільні форми лекційної пропаганди: тематичні лекторії, цикли лекцій, суспільно-політичні читання.

Заслугує уваги досвід лекційної роботи серед молоді Донецької області. Тут в 1975 р. було прочитано понад 60 тис. лекцій в молодіжних аудиторіях. Особлива увага приділялася пропаганді науково-технічних знань. В 57 молодіжних лекторіях її проводили 1075 молодих спеціалістів з вищою освітою. В практику лекційної роботи області міцно ввійшло проведення циклів лекцій, лекторіїв. Так, в м. Жданові для молодих робітників було організовано понад 30 циклів лекцій, серед них: «Розвиток КПРС теорії і практики комуністичного будівництва», «Комуністичне ставлення до праці— характерна риса радянського способу життя», «Праця і молодь», «Ідеологічна боротьба і молодь» та ін²⁴.

Успішне здійснення економічних і соціально-політичних завдань дев'ятої п'ятирічки залежало від комплексного використання всіх засобів ідеологічного впливу на трудові колективи. Партиїні організації республіки приділяли значну увагу різним формам агітаційно-масової роботи.

Велике значення має робота партійних організацій по вихованню юнаків і дівчат на традиціях робітничого класу. Центром виховання молоді на цих традиціях є виробничий колектив, де «...формуються, — як підкреслив XXIV з'їзд партії, — нові, соціалістичні якості трудящих, складаються відносини дружби і товариської взаємодопомоги»²⁵. Багато виробничих колективів стали справжньою школою виховання молоді, яка впливається в ряди робітничого класу. На червневому (1971 р.) пленумі ЦК Компартії України відзначався досвід роботи партійної організації дніпропетровського ордена Леніна металургійного заводу ім. Петровського. На заводі успішно діє «Заводський кодекс петровця», в якому відображено славу історію, багаті традиції робітничого класу і прагнення молодого покоління вписати нову сторінку в літопис революційної Петровки²⁶.

У 1972 р. на київському виробничому об'єднанні «Завод «Арсенал» ім. В. І. Леніна» встановили «Дні молодого робітника», обрали раду молодих робітників, до складу якої ввійшли кращі виробничники, представники громадських організацій. Ця рада проводила значну виховну роботу, організувала в заводському музеї зустрічі з героями боротьби за Радянську владу, ветеранами праці, кращими людьми підприємства. Тут ввійшли в практику святкові обряди: посвячення в арсенальці, вручення паспорта, прийом в комсомол. Цікаво, що з усіх посвячених в арсенальці (ритуал тут виник у 1964 р.) ніхто не звільнився з роботи без поважних причин і ніхто не порушив громадського порядку ні на заводі, ні за його межами²⁷.

Ідейно і емоційно проводились посвячення в робітничий клас на київських заводах «Ленінська кузня», «Укркабель», заводі верстатів-автоматів ім. Горького та ін.

²³ ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 7, оп. 20, спр. 1528, арк. 1, 2.

²⁴ Партархів Донецького обкому Компартії України, ф. 19, оп. 29, спр. 6, арк. 63.

²⁵ Матеріали XXIV з'їзду КПРС.— К., 1971, с. 92.

²⁶ Ватченко О. Ф. За ленінський стиль роботи з кадрами.— Комуніст України, 1972, № 7, с. 29.

²⁷ Арсеналець (орган партійного комітету, комітету комсомолу, дирекції та комітету профспілки ордена Леніна, ордена Жовтневої революції і ордена Трудового Червоного Прапора УРСР виробничого об'єднання «Завод «Арсенал»), 1973, 11 черв.; Рождено практикой: Из опыта работы парторганизаций в производственных объединениях Украины.— К., 1981, с. 71.

Серед важливих питань ідейно-політичного виховання молоді велика роль відводиться наставництву. В ньому яскраво виявляються спадкоємність поколінь, ідейна зрілість, соціальна активність найкращих представників робітничого класу. Серед наставників юної зміни — ветерани, передовики виробництва, ударники комуністичної праці, які за покликом душі щедро розкривають перед юнаками і дівчатами секрети своєї майстерності, залучають молодих до творчої праці, виховують у них почуття високого обов'язку, робітничої честі і відповідальності.

На початку 1975 р. з молоддю в республіці працювало понад 170 тис. наставників, серед них — 313 Героїв Радянського Союзу, понад 1300 Героїв Соціалістичної Праці, тисячі передовиків і новаторів виробництва, удостоєні високих урядових нагород. Кожен другий наставник — член КПРС²⁸. Рух наставництва активно поширювався в робітничих колективах Дніпропетровської, Донецької, Київської, Харківської, Ворошиловградської, Запорізької, Львівської та інших областей республіки. Так, з 11730 наставників молоді в Київській області у промисловості працювало 4223 чоловік. На більшості підприємств були створені Ради наставників, а також обласна Рада наставників. Разом з комітетами комсомолу під керівництвом парткомів вони залучали молодь до соціалістичного змагання під девізом: «Кожному молодому робітникові — продуктивність праці наставника»²⁹.

Значну роль у вихованні молодих робітників відіграє їх участь в роботі відкритих партійно-комсомольських зборів, які проходять в усіх виробничих підрозділах підприємства. Ідейна спрямованість, актуальність питань, що виносилися на порядок денний зборів, викликали у робітничої молоді бажання виступити з патріотичними ініціативами, починами, брати безпосередню участь в управлінні справами свого колективу. Особливе значення в ідейно-політичному вихованні належало зборам, де обговорювалися документи з'їздів партії і комсомолу, Всесоюзним комсомольським зборам, які стали яскравим виявом непорушної єдності і монолітного згуртування молодого покоління навколо КПРС, її ЦК, вірності радянської молоді ідеалам комунізму.

В практику зборів ввійшло прийняття трудових рапортів молоді, вшанування переможців соціалістичного змагання. Це сприяло вихованню в робітничої молоді почуття поваги до «Інтернаціоналу», Державного Гімна і Червоного Прапора СРСР, державних нагород, символів і ритуалів Ленінського комсомолу.

В досліджувані роки партійні організації промислових підприємств республіки серед різних форм ідейно-політичного виховання молодих робітників чільне місце відводили походам по місцях революційної, бойової і трудової слави партії і радянського народу. У VII етапі Всесоюзного походу, присвяченому 30-річчю Перемоги і 50-річчю присвоєння комсомолу імені В. І. Леніна, взяло участь понад 5,7 млн. юнаків і дівчат республіки³⁰. Масовою формою участі молодих робітників в походах по місцях революційної, бойової і трудової слави стала їх участь в патріотичному русі, що виник з ініціативи комсомольців Москви: у рік 30-річчя Перемоги працювати за себе і за тих, хто в боротьбі з німецьким фашизмом віддав своє життя. Поєднуючи працю і пошукову роботу, юнаки і дівчата республіки зарахували в свої ряди понад 15 тис. воїнів-героїв Великої Вітчизняної війни. 10 тис. молодих виробничників, близько 2 тис. комсомольсько-молодіжних колективів республіки рапортували у вересні 1975 р. про завершення п'ятирічки. Серед 40 тис. кращих представників радянської молоді, яка за свою ударну працю удостоїлася права сфотографуватися біля святині ра-

²⁸ Нариси історії Комуністичної партії України.— К., 1977, с. 702.

²⁹ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 7, оп. 20, спр. 1574, арк. 38—39.

³⁰ Комсомол України в дев'ятій п'ятирічці, с. 315.

дяньського народу — Прапора Перемоги, було 5 тис. юнаків і дівчат України. За успіхи у виконанні рішень XXIV з'їзду КПРС Українській республіканській, Харківській обласній комсомольським організаціям присуджені перехідні Червоні прапори ЦК ВЛКСМ³¹.

Роботі партійних і комсомольських організацій промислових підприємств по пропаганді марксистсько-ленінської теорії, історії і політики КПРС, ідей радянського патріотизму і пролетарського інтернаціоналізму сприяла також діяльність молодіжних суспільно-політичних клубів, що створювалися при будинках культури, клубах, бібліотеках, молодіжних гуртожитках. Так, на «Азовсталі» користувалися популярністю у молоді клуби «Солдат Батьківщини», «Мрії назустріч», «Ромашка», на Київському авіаційному заводі — «Кругозор», «Ми — інтернаціоналісти», «Патріот», на Дніпродзержинському хімкомбінаті — «Факел»³²

У Львівській області ефективною формою класового загартування молоді, виховання її в душі непримиренності до будь-яких проявів буржуазної ідеології та націоналістичних пережитків стали молодіжні суспільно-політичні клуби ім. Ярослава Галана, створені в 1973 р. Про популярність цих клубів серед молоді Львівщини свідчить той факт, що в травні 1975 р. їх в області діяло понад 350, втричі більше, ніж в 1973 р.

Таким чином, досвід, нагромаджений партійними організаціями промислових підприємств республіки в роки дев'ятої п'ятирічки свідчить про те, що ідейно-політичне виховання молодих робітників проводилось на базі марксистсько-ленінської теорії, в тісному зв'язку з практикою і завданнями комуністичного будівництва. Воно сприяло тому, що молоді робітники застосовували набуті знання на практиці, ясніше уявляли собі і виконували на ділі свій громадянський обов'язок.

³¹ Робітнича газета, 1975, 25 лют.; XXII з'їзд ЛКСМ України, с. 66; Булкіна В. П., Штепа О. Ф. Трудові звершення комсомолу України.— УІЖ, 1976, № 2, с. 52.

³² За металл (орган парткома, завкома профсоюзу металургів и управління ордена Трудового Красного Знамени заводу «Азовсталь» им. Серго Орджоникидзе), 1971, 26 июня; Партархив Київського обкому Компартії України, ф. 779, оп. 10, спр. 13, арк. 74; ПА ІП при ЦК Компартії України, ф. 7, оп. 20, спр. 1137, арк. 25.

3 історії дружби народів

ПОШИРЕННЯ В КАЗАХСТАНІ ПАТРІОТИЧНИХ ПОЧИНІВ ТА ІНІЦІАТИВ ТРУДОВИХ КОЛЕКТИВІВ УКРАЇНИ НА СУЧАСНОМУ ЕТАПІ

М. Ж. АБДІРОВ (Алма-Ата)

Реальне втілення у життя за роки Радянської влади ленінських ідей дружби та співробітництва народів Союзу РСР — величезне завоювання трудящих нашої багатонаціональної Вітчизни, які під керівництвом Комуністичної партії невпинно крокують по шляху будівництва нового суспільства. «На власному досвіді, — зазначається у постанові ЦК КПРС «Про 60-у річницю утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік», — народи Країни Рад переконалися: згуртування в єдиному союзі примножує їх сили, прискорює соціально-економічний розвиток... У спільній боротьбі за новий, справедливий світ

виникли велике братерство людей праці, чуття єдиної родини, склалася непорушна ленінська дружба народів — невичерпні джерела будівничої творчості мас»¹.

Матеріальну основу дружби народів нашої країни становить єдиний народногосподарський комплекс СРСР. Економіка кожної республіки нині відіграє важливу роль у суспільному поділі праці, здійснює вагомий вклад у національне багатство держави. Спільними зусиллями трудящих усіх союзних республік вирішуються на сучасному етапі великі народногосподарські завдання по освоєнню районів Сибіру, Далекого Сходу та Півночі, підйому Нечорнозем'я тощо. Наприклад, у спорудженні Кременчуцької ГЕС брали участь 820 підприємств з 12 республік, а в будівництві Карагандинського металургійного заводу в Казахстані — 300 підприємств з 11 республік².

В умовах зрілого соціалізму ще міцнішими і різноплановими стали зв'язки між братніми республіками, окремими галузями промисловості, виробничими колективами. Так, металургійне обладнання для Казахстану надходить в основному з Української РСР, зокрема Донецько-Придніпровського району, звідки відгружається 45% вироблюваної продукції³. Народне господарство Казахської РСР взаємодіє з 96 галузями економіки різних районів країни⁴. Республіка поряд з Російською Федерацією та Україною є великою житницею Союзу РСР.

Успішне розв'язання національного питання в нашій країні сприяло розквіту кожної союзної республіки і, зокрема тих, що були раніше відсталими в економічному відношенні. Так, за 60 років існування СРСР промислове виробництво в Казахстані збільшилося у 938 раз. За тиждень в ньому виготовляється стільки продукції, скільки за весь 1937 р., а за рік — у п'ятеро більше, ніж за усі довоєнні п'ятирічки, разом узяті⁵.

В ці успіхи вкладено працю, енергію та розум, творче натхнення представників понад 100 націй і народностей, які проживають у Казахській РСР, у тому числі й українців. За даними перепису населення 1979 р., українців в республіці проживає 898 тис. чол., що становить 6% загальної кількості її населення⁶. Кожний одинадцятий комуніст в республіканській партійній організації — українець.

Перетворення Казахстану на один з великих економічних районів країни покладає на комуністів республіки підвищену відповідальність за максимальне використання його матеріального та духовного потенціалу в загальних інтересах, висуває нові вимоги до стилю й методів роботи, здійснення енергійного і компетентного керівництва народним господарством.

У зв'язку з цим надзвичайно важливого значення набуває даліше вдосконалення організації соціалістичного змагання в загальнодержавному масштабі, зокрема, використання в цьому такого могутнього інтернаціонального фактора, як обмін передовим досвідом новаторів, краєвих трудових колективів, партійних організацій країни. Ще В. І. Ленін всебічно розкрив сутність виробничого досвіду і його роль у господарському будівництві, підкресливши, що сила прикладу тільки з побудовою соціалістичного суспільства може справити свій масовий

¹ Про 60-у річницю утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік: Постанова ЦК КПРС від 19 лютого 1982 року. — К., 1982, с. 6.

² Вопросы истории КПСС, 1982, № 1, с. 11.

³ Найзагарин Т. А. Сотрудничество Казахстана с братскими республиками в условиях развитого социализма. — Алма-Ата, 1977, с. 104.

⁴ Светлой дорогой дружбы и братства. — Алма-Ата, 1982, с. 52—53.

⁵ Кунаев Д. А. Великая сила дружбы и братства. — Коммунист, 1982, № 10, с. 24—25.

⁶ Див.: Народное хозяйство СССР. 1922—1982: Юбилейный стат. ежегодник. — М., 1982, с. 35.

вплив⁷. Тому він як найважливіше державне завдання висував необхідність широкого вивчення і поширення передового досвіду, використання сили прикладу для навчання спочатку більшості, а потім і всіх трудящих працювати так, як трудяться ударники і новатори виробництва.

Грунтуючись на цих та інших ідеях В. І. Леніна, постійно розвиваючи їх, КППРС у своїй діяльності надає великого значення поширенню передового досвіду. На це спрямовують комуністів і всіх трудящих країни рішення з'їздів партії та багатьох пленумів її ЦК. Важливе місце відведено цій проблемі й у постанові ЦК КППРС і Ради Міністрів СРСР від 12 липня 1979 р. «Про вдосконалення планування і посилення впливу господарського механізму на підвищення ефективності виробництва і якості роботи», згідно з яким тепер вводяться заплановані завдання по втіленню передового досвіду в галузі технології, НОП, виробництва та управління⁸.

Значний досвід мобілізації трудящих на боротьбу за підвищення ефективності праці та якості продукції накопичили парторганізації усіх братніх республік, які постійно дбають про його примноження шляхом взаємного обміну та співробітництва. Зокрема, щедро діляться своїми надбаннями у цій справі комуністи і трудящі Української РСР. Широко відомим став схвалений ЦК КППРС досвід роботи АН УРСР, Дніпропетровської, Запорізької, Львівської, Харківської обласних парторганізацій. Відомий у Казахстані й досвід багатьох міських, районних, первинних партійних організацій, трудових колективів, передовиків виробництва України. Значному поширенню патріотичних починів та ініціатив великою мірою сприяє насамперед соціалістичне змагання, яке нині охоплює практично усі виробничі колективи, райони, області і міста СРСР. Так, усі 25 областей, 33 міста, 250 міських і сільських районів, колективи 4305 підприємств, організацій, колгоспів і радгоспів Радянської України змагаються з 29 областями, 53 містами, 328 міськими та сільськими районами, 4851 трудовим колективом багатьох союзних республік⁹.

З часу свого народження Радянський Казахстан відчував підтримку і допомогу всіх народів нашої країни, у тому числі й українського, з яким трудящих республіки зв'язує давня і міцна дружба. Особливо вона зміцнилася і набула дальшого свого розвитку у роки перших п'ятирічок, коли народи Країни Рад вирішували складні завдання соціалістичного будівництва.

У 1931 р. шахтарі Караганди звернулися за допомогою у справі налагодження механізованого видобутку вугілля до колег з Донбасу. На I Всеукраїнському Установчому з'їзді робітників вугільної промисловості, де обговорювалося це питання, були визначені конкретні заходи шефської допомоги трудящим Караганди. Вже 7 листопада 1931 р. українські гірники відправили перший загальнодонбасівський ешелон у рахунок допомоги Казахстану. З ним прибуло 480 добровольців, які стали ядром формування перших кваліфікованих загонів шахтарів з числа місцевого населення. Ними тільки в 1931—1932 рр. було навчено основам гірничої справи понад 3,8 тис. чол., у тому числі більше як 2,8 тис. казахів¹⁰. Керуючим першим вугільним трестом у Караганді став виходець з Донбасу К. Й. Горбачов, ім'ям якого названо одну з найбільших шахт об'єднання «Карагандавугілля». Казахський народ ніколи не забуде братерської безкорисливої допомоги трудящих України у створенні й розвитку багатогалузевої індустрії в республіці.

⁷ Див.: Ленін В. І. Чергові завдання Радянської влади.— Повне зібр. творів, т. 36, с. 180.

⁸ Див.: КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК.— М., 1981, т. 13, с. 416.

⁹ Вопросы истории КПСС, 1982, № 1, с. 12.

¹⁰ Партийная жизнь Казахстана, 1982, № 5, с. 10.

В грізні роки Великої Вітчизняної війни до Казахської РСР було евакуйовано 52 промислових підприємства, багато тисяч населення з УРСР. Разом з іншими трудівниками тилу в республіці своєю самовідданою працею вони наближали день перемоги над ненависним фашизмом. Навіки в літопис того часу вписано ім'я бригадира першої у Радянському Союзі жіночої тракторної бригади П. М. Ангеліної, яка вже тоді довела, що сувора казахстанська цілина може давати високі і стабільні врожаї¹¹.

Понад 5 тис. гірників та шахтобудівників Донбасу подали велику допомогу трудящим Карагандинського вугільного басейну у перебудові роботи на военний лад. Відомий новатор О. Г. Стаханов у 1941—1942 рр. очолював в Казахстані шахту № 31, а головним її механіком працював донецький шахтар С. С. Макаров, який у тяжких умовах воєнного часу винайшов перший вугільний комбайн. А загалом до кінця війни вихідці з Донбасу займали в Казахській РСР посади керуючих і головних інженерів у трьох трестах (з 5), працювали начальниками 22-х і головними інженерами 16 шахт (з 37), головними механіками 17 підприємств та начальниками 20 дільниць¹². Багато з них назавжди пов'язали свою долю з Казахстаном, який став для них другою батьківщиною.

У свою чергу трудящі Казахської РСР подали братерську допомогу Українській РСР у післявоєнному відродженні народного господарства. Зокрема, у Донбас йшли ешелони з обладнанням і матеріалами для шахт, направлялися кадри гірників. І в тому, що вже наприкінці 1949 р. Донецький вугільний басейн перевершив довоєнний рівень видобутку «чорного золота», є чимала заслуга шахтарів Караганди. Значний вклад зробили трудящі Казахстану й у відбудову сільського господарства України, направивши 500 тракторів та багато іншої техніки для полів і ферм. Справді героїчний подвиг здійснили у 1944 р. чабани Д. Бакпанов, К. Дуйсенбаєв, Г. Жангіров, А. П. Сєрьогін, Б. Улібаєв*, які, виконуючи відповідну постанову Раднаркому Казахської РСР, організували перегін 12 тис. голів великої рогатої худоби з північних районів республіки у Ворошиловградську та Сталінську області, подолавши при цьому 3 тис. важких кілометрів шляху¹³.

Дружба і братерська взаємодопомога народів Казахстану і України, загартовані в роки довоєнних п'ятирічок, у горнилі Великої Вітчизняної війни, у післявоєнній відбудові економіки та мирному будівництві, ще більше зміцніли на сучасному етапі розвитку нашої країни. Це особливо виявилось під час розгортання соціалістичного змагання на честь 50-річчя утворення Союзу РСР.

У ході підготовки до відзначення цієї славної дати з особливою силою виявився інтернаціональний характер трудового суперництва трудящих всіх союзних республік, зокрема Української та Казахської РСР. Прагнучи гідно зустріти піввіковий ювілей СРСР, виробничі колективи та окремі їх представники, райони і міста, цілі області з обох республік заключили договори на соціалістичне змагання, під час якого народжувалися цінні патріотичні ініціативи, відбувався широкий обмін передовим досвідом праці та господарювання. При цьому республіканські та місцеві партійні організації дбали про те, щоб кожне корисне для виробництва починання було розвинуте далі і знайшло своє поширення серед працівників різних галузей народного господарства країни.

Патріотична ініціатива бригадира машиністів екскаватора Соколівсько-Сарбайського гірничо-збагачувального комбінату, Героя Соці-

¹¹ Вопросы истории, 1972, № 2, с. 206.

¹² Козыбаев М. К. Казахстан — арсенал фронта.— Алма-Ата, 1970, с. 296.

* Б. Улібаєв загинув під час перегону, підірвавшись на фашистській міні.

¹³ Балакаев Т. Б. Колхозное крестьянство Казахстана в годы Великой Отечественной войны 1941—1945 гг.— Алма-Ата, 1971, с. 269—271.

алістичної Праці, делегата XXIV з'їзду КПРС Є. П. Антошкіна, спрямована на боротьбу за дострокове виконання завдань дев'ятої п'ятирічки на основі особистих планів підвищення продуктивності праці, у 1971 р. була підхоплена не тільки трудящими Казахстану, а й усієї країни. Одними з перших її поширили гірники Криворізького Північного гірничо-збагачувального комбінату, зокрема колектив рудника «Першотравневий», де працювала бригада машиністів екскаватора Героя Соціалістичної Праці В. О. Євсюкова¹⁴. Користь від соціалістичного змагання, що розгорнулося не тільки між бригадами, очолюваними знатними передовиками, а й між трудовими колективами обох рудників, була значною: на основі особистих планів піднесення продуктивності праці та обміну передовим досвідом значно перевиконувалися виробничі завдання.

Велику роль у справі нарощування народногосподарського потенціалу обох республік і, зокрема, металургійної промисловості на початку дев'ятої п'ятирічки відіграли трудове суперництво і тісне співробітництво знатних сталеварів Героя Соціалістичної Праці А. Дарибаєва з Теміртау та Є. П. Проскуріна із Запоріжжя. З метою підвищення погодинної продуктивності основного обладнання ними проводилися спільні плавки дружби, які ознаменувалися рекордами по скороченню часу виплавки металу та по збільшенню його зняття з квадратного метра поду мартенівської печі. Після однієї з них, у січні 1973 р. А. Дарибаєв виступив у газеті «Соціалістичний Казахстан», розповів про змагання з українським товаришем і закликав усіх трудящих республіки почати масовий рух за досягнення високої продуктивності машин, обладнання та агрегатів. ЦК Компартії Казахстану схвалив цю патріотичну ініціативу, вказавши на те, що вона має важливе значення для зростання ефективності виробництва¹⁵.

Шахтарі Караганди, розвиваючи трудові традиції довоєнних п'ятирічок, у ювілейному, 1972 році вступили в соціалістичне змагання з передовими колективами гірників країни, у тому числі УРСР. Цьому сприяв заклик О. Г. Стаханова (на той час помічника головного інженера шахти № 2/43 комбінату «Торезантрацит»), який у своєму листі-зверненні до колег по праці писав: «Будемо вірні своїм добрим традиціям й тепер, в рік 50-річчя утворення СРСР. Давайте змагатися, друзі, давайте знаходити і сповна використовувати всі резерви виробництва, боротися за економію сировини, електроенергії, берегти робочу хвилину. Підніmemo продуктивність праці на кожній дільниці, щоб досягнення передовиків стали правилом, нормою для усіх шахтарів!»¹⁶.

Відгукнувшись на цей заклик, карагандинські гірники шахти «Стахановська», де в роки війни працював Олексій Григорович, заключили договір на соціалістичне змагання з колективом шахти № 2/43 комбінату «Торезантрацит». У ювілейному році працівники вугільної промисловості з Донбасу і Караганди двічі проводили вахти дружби, демонструючи зразки високопродуктивної праці, взаємозбагачувалися досвідом, добивалися нових успіхів. Під час однієї з зустрічей казахстанських і українських гірників О. Г. Стаханов вручив молодому прохіднику шахти «Стахановська» Є. Таушкіну відбійний молоток, що символізував дружбу шахтарів двох республік, своєрідну естафету їх славних справ¹⁷.

Широку підтримку в Казахській РСР одержав й почин донецьких гірників щодо змагання за видобуток з однієї лави по 500 тис. т вугілля на рік. Переважно завдяки цьому патріотичному руху шахтарі Карагандинського вугільного басейну достроково виконали дев'яту п'я-

¹⁴ Казахстанская правда, 1972, 1 апр.

¹⁵ Индустриальная Караганда, 1971, 4 июля; Металлург Темиртау, 1971, 27 авг.; Правда, 1971, 11 окт.; Социалистик Казакстан, 1972, 9, 29 янв.

¹⁶ Казахстанская правда, 1972, 1 мая.

¹⁷ Рабочее рукопожатие.— Донецк, 1978, с. 54.

тирїчку і соціалістичні зобов'язання, добилися найвищої продуктивності праці в галузі¹⁸.

Ще одна ініціатива трудящих України була поширена в Казахстані у той ювілейний рік. Почин комсомольсько-молодіжної ферми радгоспу «XV років Жовтня» Переяслав-Хмельницького району Київської області по збільшенню виробництва і заготівлі молока у зимовий період 1972—1973 рр., схвалений ЦК КПРС, був підхоплений трудівниками багатьох колгоспів та радгоспів Казахської РСР, які взяли на себе підвищені соціалістичні зобов'язання. Ділом відповідаючи на патріотичний заклик передовиків сільськогосподарського виробництва України, працівники полів і ферм Кокчетавської, Павлодарської та Ціліноградської областей добивалися хороших успіхів по збільшенню виробництва усіх видів продукції, в тому числі молока¹⁹.

Поліпшенню справи обміну досвідом, ознайомлення з досягненнями обох народів сприяли різні тематичні виставки, публікації в пресі, приїзди одне до одного представників колективів, що змагалися, делегацій учених та творчих працівників. Так, напередодні святкування 50-річчя утворення Союзу РСР в Казахстані побувала делегація товариства «Знання» Української РСР, до якої входили академік АН УРСР А. Д. Скаба, член-кореспондент АН УРСР К. М. Ситник, доктор економічних наук, професор Ю. М. Пахомов, доктор філологічних наук І. Р. Семенчук та інші. Вони взяли активну участь в проведенні днів Радянської України в Казахській РСР, розповівши про економічні, культурні та наукові досягнення трудящих республіки, про їх боротьбу за виконання рішень XXIV з'їзду КПРС і XXIV з'їзду Компартії України²⁰.

За традицією, яка склалася в нашій країні, під час святкування ювілею Союзу РСР були підведені не лише підсумки величких досягнень, а й звернено увагу на необхідність вирішення питань інтенсифікації суспільного виробництва, концентрації сил і засобів на вирішальних ділянках комуністичного будівництва. Одним з відповідальних напрямів боротьби за підвищення ефективності економіки стало завдання прискорення науково-технічного прогресу.

Важливою економічною і соціальною проблемою є ліквідація ручної, малокваліфікованої та важкої фізичної праці. Вирішенню її покликано сприяти здійснення комплексних програм скорочення ручної праці, всебічне використання засобів «малої механізації» тощо. На це й був спрямований схвалений ЦК КПРС рух «Ручну працю — на плечі машин», що розгорнувся в країні за ініціативою трудових колективів Запорізької області.

В Казахській РСР цей почин одним з перших був підхоплений комсомольцями карагандинської шахти ім. 50-річчя Жовтневої революції. Їх підтримали молодіжні колективи шахт ім. Костенка, «Михайлівська», заводів машинобудівного та опалювального обладнання Актюбинської, Східно-Казахстанської та інших областей. На підприємствах за допомогою партійних організацій під час розгортання соціалістичного змагання під девізом «Ручну працю — на плечі механізмів!» створювалися штаби «малої механізації», групи і бригади її впровадження, виявлялися «вузькі» місця виробництва. У роки дев'ятої п'ятирічки в цьому патріотичному русі в республіці взяли участь 300 тис. молодих робітників, які впровадили близько 92 тис. одиниць «малої механізації», що дало змогу вивільнити умовно понад 100 тис. чол.²¹ А в наступній п'ятирічці в результаті застосування понад 140

¹⁸ XIV съезд Коммунистической партии Казахстана: Стеногр. отчет.— Алма-Ата, 1976, с. 97.

¹⁹ Казахстанская правда, 1972, 10, 22 нояб., 16 дек.

²⁰ Там же, 1972, 13 дек.

²¹ Партийная жизнь Казахстана, 1976, № 1, с. 13.

тис. раціоналізаторських новинок по механізації ручної та фізично важкої праці було умовно вивільнено 111 тис. робітників²².

Виконуючи рішення XXV з'їзду КПРС, трудові колективи Казахстану під керівництвом партійних організацій посилили роботу у напрямі широкого вивчення і поширення досвіду передових підприємств країни, що добилися високих показників у справі піднесення ефективності виробництва та поліпшення якості виробів.

Повчальний досвід розробки та впровадження комплексної системи управління якістю продукції накопичили парторганізації і колективи ряду передових підприємств промисловості Львівської області, які творчо використавши досягнуте на інших заводах і фабриках країни, значно збагатили практику вдосконалення виробництва. Суть львівського досвіду — у сукупності технічних, економічних, соціальних та організаційних заходів, що дають змогу активно впливати на всі етапи формування якості виробів. Він був схвалений ЦК КПРС і рекомендований для широкого впровадження у промисловості²³.

Працівники фабрик і заводів Казахської РСР приділили значну увагу вивченню досвіду львівських виробничників. Питання підвищення технічного рівня, надійності і довговічності виробів перебували в полі зору ЦК Компартії Казахстану, партійних комітетів, первинних парторганізацій. Вони регулярно обговорювалися на бюро і пленумах, зборах партійно-господарського активу, партійних і робітничих зборах, науково-практичних конференціях. Делегації ряду підприємств республіки побували у Львівській області, де на місцях ознайомилися з цінним досвідом.

Під час масового впровадження львівської системи на підприємствах республіки її принципи одержали свій дальший творчий розвиток. Хороший приклад щодо цього продемонстрували парторганізації та виробничі колективи заводів «Актюбрентген», Алма-Атинського електротехнічного, Чимкентської швейної фабрики, де перехід до системного забезпечення якості продукції проводився комплексно і планомірно з впровадженням ряду принципових елементів, які посилювали вплив на піднесення ефективності виробництва і якості праці. Так, на заводі «Актюбрентген» комплексна система управління якістю продукції (КСУЯП) ґрунтувалася на впровадженні бригадної форми організації праці, орієнтації бригад на кінцеві результати роботи, створенні умов зацікавленості у підвищенні кваліфікації тощо. Результати діяльності партійної організації і дирекції цього підприємства по впровадженню досвіду львів'ян були схвалені пленумом Актюбинського обкому партії, обговорені на обласному семінарі²⁴. За прикладом актюбинських апаратчиків КСУЯП було впроваджено на 18 підприємствах області. На багатьох з них були організовані бюро, лабораторії та відділи управління і контролю за якістю продукції, в цехах і на дільницях велися журнали «Кожній хвилині — робітничий рахунок», під керівництвом партійних, комсомольських та профспілкових організацій розгорнулося змагання за здобуття звання «Відмінник якості», за право працювати з особистим клеймом тощо.

В столиці Казахської РСР розробка нового напрямку управління якістю продукції здійснювалася під керівництвом спеціальної ради, що була створена при Алма-Атинському міському партії. За участю Казахського центру стандартизації та метрології нею розроблялася міська система УЯП. Така цілеспрямована робота по впровадженню комплексних систем сприяла досягненню високих техніко-економічних показників. На заводі важкого машинобудування питома вага продук-

²² Комсомол Казахстана в цифрах и фактах.— Алма-Ата, 1982, с. 29.

²³ Див.: КПСС в резолюциях...— М., 1978, т. 12, с. 35—39.

²⁴ Путь к коммунизму, 1980, 29 февр.; 1981, 6 окт.

ції з державним Знаком якості досягла 71,5, а в цілому по місту — 11%²⁵. Всього у десятій п'ятирічці плани поліпшення якості праці і продукції були розроблені більше ніж на 300 підприємствах.

Отже, досвід львів'ян значно сприяв вирішенню питань підвищення ефективності виробництва і поліпшення якості виробів у Казахській РСР. Тільки за роки десятої п'ятирічки понад 2 тис. найменувань продукції промислових підприємств удостоєно державного Знака якості, більше ніж удвоє збільшився випуск виробів вищої категорії якості²⁶.

У дружній сім'ї радянських народів трудящі Казахстану вели активну боротьбу за успішне завершення завдань десятої п'ятирічки. У постанові ЦК КПРС «Про соціалістичне змагання за гідну зустріч XXVI з'їзду КПРС» особливо було відзначено ініціативу робітників і службовців Дніпропетровської області, які зобов'язалися виробляти всю надпланову продукцію за рахунок економії матеріальних і трудових ресурсів²⁷. Почин дніпропетровців одержав найактивнішу підтримку робітничого класу Казахської РСР, для якого господарське ставлення до загальнонародного добра, вміння використовувати його розумно і ощадливо стали найголовнішими турботами. Саме на це й спрямовувалися ініціативи трудових колективів, масово-політична робота партійних організацій республіки.

Одним з перших почин трудящих Дніпропетровська підтримав колектив Алма-Атинського верстатобудівного заводу «XX років Жовтня», який на честь з'їзду партії взяв зобов'язання весь приріст обсягу виробництва одержати без збільшення числа працюючих. Партійна організація та адміністрація заводу приділили основну увагу впровадженню бригадної форми організації і стимулювання праці, завдяки чому вдалося вивільнити 57 чол., майже на третину скоротити втрати робочого часу, зменшити плінність кадрів.

Переможці соціалістичного змагання робітників масових професій легкої промисловості Казахстану закликали усіх працівників підприємств республіки, що виробляли товари широкого вжитку, за прикладом дніпропетровців, привести в дію всі резерви виробництва для збільшення випуску продукції і гідно зустріти XXVI з'їзд КПРС. Вони зобов'язалися до дня відкриття найвищого форуму партії завершити виконання особистих завдань чотирьох місяців і відпрацювати усі дні під час роботи з'їзду на зекономлених сировині та матеріалах. Ця ініціатива була схвалена ЦК Компартії Казахстану і одержала широку підтримку працівників легкої промисловості республіки²⁸.

Ділом відповідаючи на рішення XXVI з'їзду КПРС і XV з'їзду Компартії Казахстану, трудові колективи республіки активно включилися в соціалістичне змагання під девізом «Працювати ефективно і якісно!». Партійні організації розвивали його у тісному зв'язку з проведеньням заходів по вдосконаленню господарського механізму, спрямовували трудові колективи на вмиле і ефективне використання наявних ресурсів — праці, основних фондів, палива і сировини, продукції полів і ферм. Надійною опорою у цій боротьбі був передовий досвід, почини та ініціативи трудящих Москви, Ленінграда, України, інших союзних республік.

Працівники сільського господарства Казахстану активно підтримали схвалений ЦК КПРС почин трудівників села Черкаської області по збільшенню виробництва і продажу державі продуктів тваринництва в одинадцятій п'ятирічці²⁹. За прикладом черкашан трудові колективи

²⁵ Вечерня Алма-Ата, 1982, 23 апр.

²⁶ Див.: XV съезд Коммунистической партии Казахстана: Стеногр. отчет.— Алма-Ата, 1981, с. 23.

²⁷ Правда, 1980, 27 июля.

²⁸ Казахстанская правда, 1980, 14 авг.

²⁹ Правда, 1981, 6 мая.

господарств Панфіловського району Талди-Курганської області та Федорівського району Кустанайської області зобов'язалися значно збільшити виробництво і продаж державі молока та м'яса. ЦК Компартії Казахстану, підтримавши ініціативу працівників цих районів, зобов'язав партійні й господарські органи поширити її серед трудових колективів села³⁰.

В Павлодарській області слідом за талди-курганцями і кустанайцями цей почин підтримали трудівники радгоспів «Екібастузький» Екібастузького і «Жалтирський» Майського, колгоспу «ім. 30-річчя Казахської РСР» Успенського та племзаводу «Пісчанський» Качирського районів. Їх зобов'язання були схвалені Павлодарським обкомом партії³¹. На республіканській нараді працівників вівчарства, яка відбулася в червні 1981 р., було прийнято заклик до всіх тваринників розгорнути соціалістичне змагання по дальшому розвитку цієї важливої сільськогосподарської галузі³². За прикладом черкашан у рух за всебічне збільшення продукції тваринництва включилися колективи багатьох господарств, районів, усіх областей республіки.

Активну підтримку на будовах та заводах Казахстану знайшов схвалений ЦК КПРС почин трудящих Харківської області по розгортанню у 1982 р. соціалістичного змагання за дострокове введення і освоєння потужностей на підприємствах сільськогосподарського машинобудування³³. Ця галузь є однією з провідних у республіці, багато видів її продукції випускається на хорошому технічному рівні і користується великим попитом сільських господарств. Тому ініціатива харків'ян викликала великий інтерес і одержала поширення в Актюбінській, Павлодарській, Цілиноградській, Чимкентській та ряді інших областей. Так, колективи тресту «Павлодарпромстрой», його субпідрядних організацій і тракторного заводу ім. В. І. Леніна зобов'язалися завершити будівництво об'єктів сільськогосподарського машинобудування і ввести їх до ладу діючих до 60-річчя утворення Союзу РСР. Бюро Павлодарського обкому партії схвалило цю ініціативу й зобов'язало партійні комітети, первинні організації розгорнути широку організаційну і політичну роботу серед колективів, що беруть участь у спорудженні та реконструкції підприємств цієї галузі промисловості³⁴. На VI Пленумі ЦК Компартії Казахстану, який обговорив підсумки травневого (1982 р.) Пленуму ЦК КПРС, перед партійними організаціями будов і підприємств сільгоспмашинобудування були висунуті великі і відповідальні завдання по виконанню Продовольчої програми. Немає сумніву, що у їх вирішенні почин харків'ян принесе велику користь³⁵.

У ювілейному, 1982 р. в Казахській РСР, як і по всій країні, широко розгорнулося соціалістичне змагання під девізом «60-річчю утворення СРСР — 60 ударних тижнів!», ініціаторами якого виступили трудящі Алма-Атинської області. Один з таких тижнів був присвячений Радянській Україні, під час якого трудящі Казахстану стали на трудову вахту, ознаменували її новими трудовими досягненнями.

Продовжувало розгортатися трудове суперництво виробничих колективів обох республік, зокрема, Запорізького та Усть-Кам'яногорського титано-магнієвих комбінатів, які проводили «плавки дружби», обмінювалися досвідом, новинками техніки. Регулярно, двічі на рік вони підбивали підсумки соціалістичного змагання, визначали переможців³⁶. Усть-кам'яногорці виступили у Східно-Казахстанській області

³⁰ Казахстанская правда, 1981, 21 мая.

³¹ Звезда Прииртышья, 1981, 30 мая.

³² Казахстанская правда, 1981, 9, 10 июня.

³³ Правда, 1982, 4 мая.

³⁴ Звезда Прииртышья, 1982, 26 мая.

³⁵ Казахстанская правда, 1982, 24 июня.

³⁶ Социалистик Казакстан, 1982, 25 авг.

з почином «15 братнім республікам — 15 тижнів ударної праці!». За рішенням парткому комбінату кожного місяця на території підприємства піднімався прапор і встановлювався герб тієї республіки, на честь якої металурги несли ударну вахту. Одній з перших така вахта була присвячена Українській РСР. Ця ініціатива одержала значне поширення і підтримку багатьох колективів області³⁷.

Виступаючи в Алма-Аті в серпні 1980 р. на урочистому засіданні, присвяченому 60-річчю утворення Казахської РСР та Комуністичної партії Казахстану, член Політбюро ЦК КПРС, перший секретар ЦК Компартії України товариш В. В. Щербицький підкреслив: «Україну і Казахстан відділяють тисячі кілометрів. Проте для дружби й братерства немає відстаней, ми завжди йшли і будемо йти поруч, пліч-о-пліч по шляху, вказаному великим Леніним»³⁸.

Зустрівши славний ювілей Радянської держави новими здобутками, трудящі України та Казахстану в братерській сім'ї народів Союзу РСР дедалі більше зміцнюють економічні й культурні зв'язки, вдосконалюють форми обміну передовим досвідом, розвивають соціалістичне змагання за виконання історичних рішень XXVI з'їзду партії, пленумів її ЦК, XXVI з'їзду Компартій України і XV з'їзду Компартії Казахстану.

³⁷ Казахстанская правда, 1981, 20 нояб.

³⁸ Великая сила братского единения.— Алма-Ата, 1980, с. 123.

БІЛЬШОВИКИ УКРАЇНИ В БОРОТЬБІ ЗА ІНТЕРНАЦІОНАЛЬНЕ ЗГУРТУВАННЯ ТРУДЯЩИХ (1914 — БЕРЕЗЕНЬ 1917 рр.)

Ф. І. А К І М О В (О д е с а)

Історія боротьби більшовицької партії за інтернаціональну єдність трудящих у роки першої світової війни має певний науково-теоретичний інтерес. Учені-історіографи Радянської України добилися значних успіхів у висвітленні ряду важливих питань, що стосуються тих чи інших аспектів досліджуваної теми. Ці проблеми розглянуто як у фундаментальних, синтетичних працях, так і окремих дослідженнях П. Л. Варгатюка, І. Ф. Кураса, В. Ф. Солдатенка, П. М. Шморгуна, І. Д. Назаренка, І. І. Компанійця, М. Ф. Сидорчука, А. В. Лихолата та інших істориків¹. Звичайно, не всі питання однаковою мірою проаналізовані вченими-супільствознавцями. На наш погляд, досліджувана тема, особливо долютневий період в історії боротьби більшовицьких організацій за інтернаціональне згуртування трудящих, вимагають дальшої творчої розробки. Тому автор даного повідомлення прагне, використавши останні досягнення української радянської історіографії, більш детально висвітлити розглядувану проблему.

¹ Сидорчук М. Т. Більшовики України в період першої світової війни і Лютневої революції (1914 — лютий 1917).— Львів, 1966; Компанієць І. І. Ленін та інтернаціональна єдність українських і російських трудящих в трьох революціях.— К., 1970; Більшовицькі організації України в боротьбі за гегемонію пролетаріату в трьох революціях.— К., 1976; Нариси історії Комуністичної партії України.— К., 1977; Шморгун П. М. В. І. Ленін і більшовицькі організації України.— К., 1977; Назаренко І. Д. Під ленінським прапором.— К., 1978; Курас І. Ф. Торжество пролетарського інтернаціоналізму і крах мелкобуржуазних партій на Україні.— К., 1978; Варгатюк П. Л., Курас І. Ф., Солдатенко В. Ф. В. І. Ленін и большевистские организации Украины в Октябрьской революции.— К., 1980; Очерки истории киевских городской и областной партийных организаций.— К., 1981 та ін.

Аналіз діяльності більшовицьких організацій України в роки першої світової війни дає можливість виділити три її основні напрями: теоретична, тобто розповсюдження й вивчення важливих партійних документів, в яких викладено головні принципи роботи РСДРП, що стосуються питань війни, миру й революційної боротьби пролетаріату, обгрунтування послідовної інтернаціоналістської позиції з цих проблем, непримиренне ставлення до буржуазної ідеології, опортунізму, ревізюнізму й, зокрема, великодержавного шовінізму, буржуазного й дрібнобуржуазного націоналізму; практична (організаційна) діяльність по відновленню й зміцненню місцевих партійних організацій та ідейно-виховна — по пропаганді ленінської теорії і тактики боротьби РСДРП за мир, проти імперіалістичної війни, за здійснення пролетарської революції, формування класової, інтернаціоналістської свідомості у робітників, селянства, інших прошарків населення; організаційна робота партії більшовиків по залученню народних мас до активної революційної боротьби, виконання пролетаріатом, усіма трудящими України свого інтернаціонального обов'язку.

Конкретно розглянемо зміст і особливості вищезгаданих трьох основних напрямів діяльності РСДРП протягом 1914 — березня 1917 рр.

Аналізуючи перший з них, слід, насамперед, відзначити, що до початку імперіалістичної війни більшовицька партія вже була озброєна науковою теорією з національного питання, а також програмою боротьби за інтернаціональну єдність пролетаріату, певним досвідом практичної роботи в цій галузі². В умовах війни, коли самодержавний лад, буржуазія спрямували всі свої зусилля на те, щоб отруїти свідомість трудящих націоналізмом, великодержавним шовінізмом, обдурити, роз'єднати і перебити пролетарів усіх країн, а опортуністичні партії II Інтернаціоналу, зрадивши інтереси пролетаріату, народних мас, перетворилися в активних пособників буржуазії, завдання «відстояти своє класове згуртування, свій інтернаціоналізм, свої соціалістичні переконання проти розгулу шовінізму...»³ стало першочерговим. В. І. Ленін, партія більшовиків зосередили основні свої сили на його вирішенні.

Проблема інтернаціонального згуртування трудящих, пролетаріату особливо гостро постала перед більшовиками України. Існування у складі населення регіону більш значного, ніж у Росії, заgonу селянства, дрібної і середньої буржуазії — соціальної бази опортунізму, створило певні передумови для поширення там соціал-шовінізму. Населення України, особливо міське, було досить строкатим за національною ознакою. У 1917 р. 76,4% його становили українці, 10,5 — росіяни, 7,5% — євреї, 1,3% — поляки, 2,2 — німці, 0,3 — білоруси, 1,8 — інші. В містах проживало 32,3% українців, 33,6% — росіян, 25,2% — євреїв⁴. Найбільш однорідним було сільське населення, представлене переважно представниками корінної національності.

Серед пролетаріату України, який до 1917 р. налічував у своїх лавах 3612 тис. чол. (серед них — понад 890 тис. чол. фабрично-заводських робітників⁵), українців було майже 70%. Зокрема, серед сільського пролетаріату — 90%, у цукровій промисловості — більш як 80%, на залізничному транспорті — 70%, у важкій промисловості Донбасу й Криворіжжя — від 1/3 до 1/2 від загального числа працюючих⁶.

² Див.: Курас І. Ф. Указ. соч., с. 19—117.

³ Ленін В. І. Війна і російська соціал-демократія.— Повне збір. творів, т. 26, с. 15.

⁴ Лихолат А. В. Здійснення ленінської національної політики на Україні. 1917—1920.— К., 1967, с. 31.

⁵ Рубач М. А. Пролетаріат України напередодні соціалістичної революції.— УІЖ, 1963, № 5, с. 29.

⁶ Курас І. Ф. Указ. соч., с. 24.

На Південно-Західному фронті, який охоплював значну частину території України, було дислоковано велику кількість військ (загалом — 3,1 млн. солдатів). Серед них робітників було менше, ніж на Західному й Північному фронтах. Переважали вихідці із селян, дрібної й середньої буржуазії. Строкатим був і їх національний склад: 46% становили росіяни, 30% — українці, 4,7% — поляки, 2,3% — білоруси, 2,5% — молдавани, 2% — чуваші, 1,1% — татари, 1,1% — словаки⁷.

Необхідність інтернаціонального згуртування трудящих визначалася насамперед існуванням на Україні ряду буржуазних та дрібнобуржуазних націоналістичних партій (ТУП — Товариство українських поступовців, УСДРП — Українська соціал-демократична робітничка партія, Поалей-Ціон, Бунд та ін.), діяльність яких була спрямована на розпалювання націоналістично-шовіністичних настроїв серед робітників, усіх трудящих. Вони зрадили інтереси народних мас, перейшли на бік імперіалістичної буржуазії. Частина з них на чолі з С. Петлюрою, В. Вінниченком зайняла оборонську позицію й закликала українців «сприяти успішному виконанню російською армією виключно важливого завдання, яке припало на її долю»⁸. Інші (Д. Донцов, А. Жук, В. Дорошенко, М. Басок-Меленевський, С. Скоропис-Йолтуховський, П. Бендзя та ін., есери Залізняка, Ю. Бачинський) виступили на підтримку німецьких та австро-угорських загарбників. У серпні 1914 р. вони створили у Львові «Союз визволення України» (СВУ), який згідно із власною програмою виступав за відторгнення України від Росії й створення під протекторатом Австро-Угорщини «самостійної» української держави. Об'єднавшись, націоналісти розгорнули свою діяльність, спрямовану на підлив братерської дружби та єдності між трудящими⁹.

Принципової різниці між цими шовіністичними, націоналістичними угрупованнями не існувало. «Для нас, — писав В. І. Ленін, — і франкофіли, і германофіли, однаково = патріоти, буржуа чи їх лакеї, а не соціалісти»¹⁰.

Обстановка, що склалася на Україні, вимагала вжиття негайних і рішучих заходів. В. І. Ленін приділив особливу увагу теоретичному обґрунтуванню завдань боротьби більшовицької партії за інтернаціональне згуртування пролетаріату, проти будь-яких виявів націоналізму й шовінізму. Володимир Ілліч враховував як національні особливості регіону, так і специфічні умови його розвитку. На прикладі України і її західної частини — Галичини він у своїх працях розкрив загарбницький характер війни як з боку царської Росії, так і Австро-Угорщини й Німеччини. В. І. Ленін гнівно таврував злочинну політику самодержавства щодо українського народу, обґрунтував й вказав шляхи вирішення національного питання. Він особливо наголошував при цьому, що лише «при єдиній дії пролетарів великоруських і українських вільна Україна можлива, без такої єдності про неї не може бути й мови»¹¹.

Володимир Ілліч рішуче виступав проти будь-яких виявів російського великодержавного шовінізму та впливу українських соціал-шовіністів. Останніх він охарактеризував таким чином: «Ніхто не винен в тому, якщо він родився рабом; але раб, який не тільки цурається прагнень до своєї свободи, але виправдує і прикрашує своє рабство (наприклад, називає задушення Польщі, України і т. д. «захистом віт-

⁷ Велика Жовтнева соціалістична революція — корінний поворот в історії українського народу. — К., 1960, с. 10.

⁸ Украинская жизнь, 1914, № 7, с. 5.

⁹ Курас И. Ф. Указ. соч., с. 99—103; Сидорчук М. Т. Назв. праця, с. 124—126.

¹⁰ Ленін В. І. Лист О. Г. Шляпникову. — Повне збір. творів, т. 49, с. 60.

¹¹ Ленін В. І. Критичні замітки з національного питання. — Повне збір. творів, т. 24, с. 125.

чизни» великоросів), такий раб є холоуї і хам, що викликає законне почуття обурення, презирства й огиди... Не діло демократів (не кажучи вже про соціалістів) допомагати Романову-Бобринському-Пурішкевичу душили Україну...»¹². Послідовно захищаючи соціальні й національні інтереси трудящих України, відстоюючи їх право на самовизначення, В. І. Ленін піддав нищівній критиці чорносотенну, колоніальну політику самодержавства, вів наполегливу боротьбу проти українського буржуазного й, особливо, дрібнобуржуазного націоналізму, типовими представниками якого були Л. Юркевич, Д. Донцов та інші. Коли керівники СВУ, спекулюючи на ленінських лозунгах поразки «свого» уряду і перетворення імперіалістичної війни в громадянську, запропонували наприкінці 1914 р. більшовикам співробітничати з ними, В. І. Ленін з обуренням відкинув цю пропозицію. «Ви явно помиляєтесь, — відповідав він Баску-Меленевському, — ми стоїмо на точці зору інтернаціонально-революційної соціал-демократії, а Ви — на точці зору національно-буржуазній. Ми працюємо за зближення *робітників* різних ...країн, а Ви, очевидно, зближаєтесь з буржуазією і урядом «своєї» нації. Нам не по дорозі»¹³.

В той же час В. І. Ленін з особливою увагою ставився, підтримував ті групи та представників УСДРП, які усвідомлювали непевність свого становища й поступово переходили на интернаціоналістські позиції. Коли одна з таких груп, до складу якої входили П. Дятлов, О. Лола (В. Степанюк) та інші, виступила з гострою критикою українських націонал-шовіністів (як русофілів, так і германофілів) і підтримала лозунг поразки імперіалістичних держав у першій світовій війні, В. І. Ленін із задоволенням констатував: «...Ми раді відзначити, що саме в цей тяжкий момент згадана група українських діячів найбільше усвідомлює близькість із «Соціал-Демократом»¹⁴.

Для поширення ленінських ідей особливого значення в нових умовах боротьби набуло відновлення зв'язків з місцевими партійними організаціями. Незважаючи на великі труднощі, ці контакти вдалося встановити завдяки Російському бюро РСДРП, більшовицькій фракції у IV Державній Думі, а також Петербурзькому та Московському комітетам РСДРП¹⁵. Значну роль у роз'ясненні ленінських ідей, теорії й тактики діяльності партії в той період, виробленні правильної интернаціоналістської позиції відіграли більшовики Г. І. Петровський і М. К. Муранов, які протягом перших місяців з початку війни провели певну роботу в парторганізаціях Катеринослава, Кременчука та Харкова. Їх діяльність високо оцінив В. І. Ленін. Після арешту революціонерів їх справу продовжили досвідчені партійні працівники С. Лапін, К. Лаврушин, Ю. Лутовінов, С. Гопнер, І. Гаєвський, М. Копилов, М. Арсеничев, С. Буздальн, Я. Базанов, Е. Квірінг, В. Шмідт та інші.

Вони підтримували постійні зв'язки з В. І. Леніним, ЦК партії, Петербурзьким та Московським комітетами РСДРП, розповсюджували програмні ленінські праці та інші важливі документи¹⁶. Особливо значну роль у цій справі відіграла газета «Соціал-демократ», на сторінках якої вони й були надруковані. Члени місцевих партійних організацій ознайомилися з працями В. І. Леніна, в яких знайшли своє висвітлення найважливіші теоретичні питання. Ці праці обговорювалися, вивчалися на партзборах, нарадах, конференціях. Завдяки цьому більшовицькі організації виробили й зайняли чітку ленінську інтер-

¹² Ленін В. І. Про національну гордість великоросів.—Повне збір. творів, т. 26, с. 99, 100.

¹³ Ленін В. І. Лист Баскові.—Повне збір. творів, т. 49, с. 47.

¹⁴ Ленін В. І. Примітка «Від редакції» до статті «Україна і війна».—Повне збір. творів, т. 26, с. 121.

¹⁵ Див. детальніше: Шморгун П. М. В. І. Ленін і більшовицькі організації України, с. 204—205.

¹⁶ Там же, с. 206—207.

націоналістську позицію з проблем війни, миру та революції. Вже в листопаді 1914 р. Г. І. Петровський одержав ряд резолюцій місцевих парторганізацій про їх ставлення до імперіалістичної війни, які збігалися з висновками, зробленими Центральним Комітетом¹⁷. Так, більшовики Катеринослава у своїй резолюції, зокрема, писали: «Єдино правильним розумінням міжнародної солідарності є революційна боротьба пролетаріату кожної країни проти своєї буржуазії та буржуазного уряду»¹⁸. Харківська міська конференція РСДРП, яка відбулася в листопаді 1915 р., у своїй постанові відзначила: «Вважати заповітом... для міжнародного пролетаріату інтернаціональну пролетарську класову боротьбу проти інтернаціонального імперіалістичного прагнення буржуазії»¹⁹. На сторінках газети «Голос социал-демократа» — органу Харківського комітету партії — було опубліковано текст «Інтернаціоналу» та резолюцій Бернської конференції — програму інтернаціонального згуртування пролетаріату, всіх трудящих²⁰. Більшовики Донбасу надрукували ленінські «Кілька тез»²¹.

Загальну лінію Центрального Комітету в цілому, як згадував М. Майоров, підтримав і Київський комітет РСДРП²².

Широку підтримку й схвалення на Україні одержав ленінський заклик створити III Інтернаціонал, а також практичні заходи, розроблені ЦК РСДРП, для згуртування міжнародного пролетаріату. Більшовики Харкова в резолюції «Про Інтернаціонал», схваленій учасниками міської конференції (листопад 1915 р.), підкреслили, що «падіння II Інтернаціоналу ні в якому випадку не можна розглядати як крах інтернаціоналістських принципів пролетаріату». Вони висловилися за якнайшвидше створення III Інтернаціоналу²³. Аналогічну позицію зайняли більшовики Катеринослава²⁴.

Разом з тим постійні репресії, які виривали з партійних рядів найбільш досвідчених, добре підготовлених, загартованих у класових боях бійців, висунення нових, недосвідчених працівників для ведення нелегальної роботи — ці фактори зумовили й окремі помилки, які було допущено в питаннях революційної тактики. Так, у Києві більшовики деякий час підтримували лозунги миру за будь-яку ціну, установчих зборів, відродження Інтернаціоналу²⁵, у Харкові — установчих зборів, миру без анексії²⁶, Одесі — мир без анексії та контрибуцій, роззброєння армії й відродження Інтернаціоналу²⁷. В. І. Ленін терпляче роз'яснював хибність їх поглядів: «Пропаганда миру в теперешній час, яка не супроводиться закликком мас до революційних дій, може тільки сіяти ілюзії, розбещувати пролетаріат...»²⁸. Лозунг «установчих зборів» є помилковим і неправильним, оскільки питання полягає в тому, хто їх скликає²⁹. Це ж стосується й лозунга «відродження Інтернаціоналу». Лозунгом повинно бути створення нового, очищеного від опортунізму

¹⁷ Див.: Ленін В. І. Що довів суд над РСДР фракцією.— Повне збір. творів, т. 26, с. 161.

¹⁸ Большевики Украины в период между первой и второй буржуазно-демократическими революциями в России (июнь 1907 г.— февраль 1917 г.). Сб. док. и матер.— К., 1960, с. 567.

¹⁹ Там же, с. 597.

²⁰ Там же, с. 579—581.

²¹ Там же, с. 616.

²² Майоров М. З. З історії революційної боротьби на Україні.— К., 1928, с. 17.

²³ Большевики Украины в период..., с. 599.

²⁴ Там же, с. 635—636.

²⁵ ЦДАЖР СРСР, ф. ДП-9, 1915, спр. 5, ч. 32, арк. 57, 71, 73; ЦДА УРСР, ф. 274, оп. 1, спр. 3466, арк. 13.

²⁶ Большевики Украины в период..., с. 567, 610.

²⁷ ЦДА УРСР, ф. 385, оп. 1, спр. 3075, арк. 360.

²⁸ Ленін В. І. Конференція закордонних секцій РСДРП.— Повне збір. творів, т. 26, с. 156.

²⁹ Див.: Ленін В. І. Кілька тез.— Повне збір. творів, т. 27, с. 45.

III Інтернаціоналу³⁰. «...Роззброєння», як мазунг тактики, є опортунізм»³¹, — підкреслив В. І. Ленін.

Таким чином, діяльність В. І. Леніна, ЦК РСДРП, очолюваних ними партійних організацій України, дала можливість виробити послідовну інтернаціоналістську позицію з питань війни, миру й революції. В роки першої світової війни більшовики розгорнули значну організаційну роботу з метою зміцнення місцевих організацій РСДРП. Тим більше, що уряд за всяку ціну намагався перешкодити, нейтралізувати їх вплив у масах. У результаті мобілізації до лав армії, жорстоких репресій та арештів на місцях залишилася незначна кількість членів партії. Але великий авторитет і вплив, глибокі корені в народі, правильна, послідовна політика, яку вони проводили в життя, допомога з боку центральних організацій, особисто В. І. Леніна — все це сприяло швидкому відновленню й зміцненню більшовицьких організацій України. Напередодні Лютневої революції в більш як 50 місцях діяло 150 груп, гуртків, у складі яких налічувалося майже 1800 чол.³² Найбільш значними з них були Катеринославська, Луганська, Мокіївська, Київська, Харківська, які мали розгалужену мережу первинних організацій в районах, на підприємствах. Вони працювали в селах, на бойових кораблях Чорноморського флоту, у військових частинах Південно-Західного і Румунського фронту, Київського та Одеського військових округів.

Організаційна діяльність більшовиків України була спрямована на згуртування під інтернаціональним прапором революційної соціал-демократії свідомих робітників, селян, солдатів, демократичної інтелігенції. Велике значення для вирішення цього завдання мали партзбори, конференції, які відбулися в Катеринославі (жовтень 1914 р., листопад 1916 р.), Харкові (листопад 1915 р.), Донбасі (червень і жовтень 1916 р.) та інших місцях. Їх учасники ухвалили резолюції, в яких мова йшла про «об'єднання... робітників навколо організованих гуртків і груп»³³. Це завдання мало першочергове значення. Аналогічні рішення приймали більшовики Києва, Катеринослава, Харкова.

Організаційне згуртування пролетаріату здійснювалося на принципах пролетарського інтернаціоналізму, рішучого організаційного розмежування із соціал-шовінізмом. Типовим у цьому плані є рішення конференції катеринославських більшовиків. Вони зазначили, що працювати слід тільки «у союзі з елементами, які не зрадили нашому старому прапору, залишилися вірними партійним постановам, не розбещеними проповідями соціал-патріотів, що збилися зі шляху»³⁴. В той же час більшовики України проводили в життя досить гнучку політику тимчасових угод, контактів з лівими елементами, деякими представниками дрібнобуржуазних партій, «з тими організаціями та групами, які перебувають на точці зору класової боротьби, міжнародної солідарності робітничого класу»³⁵. Не заперечуючи подібного роду угод та контактів, за певних умов та обставин підтримуючи їх, більшовики в той же час послідовно відстоювали класові інтереси пролетаріату, не відмовлялися від ідейної боротьби проти соціал-шовінізму, націоналізму, використовували їх для завоювання на свій бік інтернаціоналістськи настроєних членів згаданих вище буржуазних і дрібнобуржуазних партій. Деякі з них (наприклад, В. П. Затонський, Я. Д. Зевін, Б. І. Магідов, М. М. Попов, О. Ф. Радченко, Г. І. Чуднов-

³⁰ Ленін В. І. Становище і завдання соціалістичного інтернаціоналу.— Повне збір. творів, т. 26, с. 36; Соціалізм і війна.— Там же, с. 322.

³¹ Ленін В. І. Лист О. М. Коллонтай.— Повне збір. творів, т. 49, с. 101.

³² Варгатюк П. Л. Більшовицькі організації України в Лютневій революції.— УІЖ, 1967, № 2, с. 39.

³³ Большевики України в период..., с. 633.

³⁴ Там же, с. 635.

³⁵ Там же, с. 599.

ський, О. М. Шварцман та інші) активно включилися в революційну діяльність, згодом стали відомими діячами більшовицької партії.

У своїй боротьбі проти соціал-шовінізму, дрібнобуржуазних українських націоналістів, за згуртування пролетаріату на інтернаціоналістській платформі більшовики України активно використовували можливості легальних організацій: професійних спілок, робітничих кооперативів, клубів і т. ін. «Для використання існуючих легальних організацій необхідно залучити до них усіх членів партії»³⁶, — зазначалося в резолюції «Про Інтернаціонал», прийнятій учасниками Харківської міської конференції РСДРП. У ході цієї боротьби у Харкові більшовики завоювали на свій бік профспілки конторських службовців, друкарів, студентів-медиків, лікарняні каси великих промислових підприємств міста, клуб «Робітничий дім», кооперативи «Об'єднання», «Споживач», харківські латиські громадські збори³⁷, у Катеринославі — профспілки прикажчиків, лікарняні страхові каси великих підприємств³⁸, у Києві — профспілки друкарів, металістів, ювелірів, центральне бюро профспілок та робітничий науково-художній клуб³⁹.

У той же час більшовики України відмовилися від участі в таких легальних організаціях, як військово-промислові комітети (ВПК), за допомогою яких буржуазія, соціал-шовіністи намагалися залучити пролетаріат на свій бік. Харківський комітет РСДРП підкреслив у своєму рішенні, що участь робітників у роботі ВПК та йому подібних «не відповідає цілям і прийомам робітничого руху». Вони свідомо готують ґрунт «для затьмарення свідомості робітничого класу й для зміцнення ідеї мілітаризму та шовінізму». Участь в них є неможливою «з точки зору міжнародних принципів пролетаріату»⁴⁰. Кампанію по виборах до ВПК більшовики України активно й успішно використали для викриття імперіалістичної, загарбницької, антинародної політики самодержавства, буржуазії, для пропаганди ленінської програми партії з питань війни, миру, революції, для інтернаціонального згуртування трудящих.

У боротьбі за здійснення цих цілей особливу роль відіграла ідейно-виховна робота, яку провели місцеві більшовицькі організації. Вони широко використали методи усної пропаганди і агітації, які дістали масове поширення у гуртках, на нелегальних і легальних зборах, мітингах, з'їздах та конференціях профспілкових та культурно-освітніх організацій, а також робітничих кооперативів (у вигляді групових і індивідуальних бесід, колективного читання газет і т. ін.)⁴¹. З липня 1914 р. по лютий 1917 р. більшовики України надрукували понад 50 листівок загальним тиражем майже 100 тис. примірників. Виходили й газети: у Катеринославі — «Пролетарий» та «Южная правда», в Харкові — «Голос социал-демократа», в Донбасі — «Правда труда»⁴². Їх активно розповсюджували на фабриках та заводах, в установах, учбових закладах, у селах, на залізничних станціях, на збірних мобілізаційних пунктах, у військових частинах, на фронті й у тилу⁴³.

³⁶ Там же.

³⁷ Сидорчук М. Т. Назв. праця, сс. 82, 87, 88, 89.

³⁸ Там же, сс. 80, 85—86, 90, 92—93.

³⁹ Очерки истории киевских городской и областной партийных организаций, с. 129—130.

⁴⁰ Большевики Украины в период..., с. 583, 597—598.

⁴¹ Див.: Рабочее движение на Украине в период первой мировой империалистической войны. Июль 1914 г.—февраль 1917 г.—Сб. док. и матер.—К., 1966, сс. 12, 18, 20, 79—80, 85—86 та ін.; Сидорчук М. Т. Назв. праця, с. 104—109.

⁴² Нариси історії Комуністичної партії України, с. 159; Большевики Украины в период..., сс. 579, 592, 606, 615, 665.

⁴³ Рабочее движение на Украине..., сс. 24, 27, 30—35, 46—47, 83—84 та ін.; ЦДАЖР СРСР, ф. 102, д-во ОВ, 1916, оп. 246, спр. 5, ч. 88, арк. 1, 8, 25; ЦДА УРСР, ф. 313, оп. 2, спр. 9328, спр. 6, 7, 24, 29; Харківський обласний державний архів, ф. 3, оп. 267, спр. 5762, арк. 1, 6, 28, 31.

У своїй агітаційно-пропагандистській роботі більшовики України приділяли значну увагу роз'ясненню широким масам трудящих справжнього характеру й цілей війни, викриттю колоніальної політики царизму, брехливих, демагогічних лозунгів, які висувалися буржуазною пропагандою, про «народну єдність», «громадянський мир», «загальний політичний порив»⁴⁴. Особливо гостро вони критикували соціал-шовіністів, в яких, як писали в передовій статті газети «Южная правда» більшовики Катеринослава, у зв'язку з перебігом подій у світі «націоналізм з'їв соціалізм»⁴⁵. На протипагу шовіністичній пропаганді більшовики роз'яснювали трудящим, що для пролетаріату «людство поділяється не за національностями, а за класами». Їх справжній ворог не на фронті, а всередині країни. Тому слід повернути зброю «проти нашого справжнього ворога — уряду»⁴⁶. Розглянувши тезу про єдність і нерозривний зв'язок, який існує між національними й інтернаціональними завданнями боротьби пролетаріату за свої права, а також шляхи до миру та визволення з-під соціального ярма, більшовики Харкова у своїй листівці писали: «Революційна боротьба ...лише посилюватиме революційні тенденції серед німецького пролетаріату... Нині в революції наш національний порятунок..., в революції наш міжнародний порятунок. Тільки вона може створити основу для відродження міжнародної солідарності робітників»⁴⁷.

У своїй пропагандистській діяльності більшовики України значну увагу приділяли викриттю українських буржуазних і дрібнобуржуазних націоналістів — членів таких організацій, як ТУП, УСДРП, СВУ. Всупереч їх спробам посіяти ворожнечу й ненависть між росіянами й українцями, підірвати віковичну дружбу та єдність двох братніх народів більшовики закликали робітників «приєднати свій голос до могутнього хору голосів пролетарів Росії», об'єднатися та створити «непохитний союз російського пролетаріату»⁴⁸.

Більшовики України, втілюючи в життя свою послідовну, інтернаціоналістську політику, готували й організовували масштабні «інтернаціональні та революційно-масові» виступи трудящих проти війни, самодержавного ладу: демонстрації, мітинги, збройні виступи. Велике мобілізуюче значення мав лозунг «трьох китів»: демократична республіка (за умови повного рівноправ'я й самовизначення націй), конфіскація поміщицьких садіб та земель і передача їх у користування селянству, 8-годинний робочий день.

Для ведення революційної агітації більшовики України використовували майже кожний можливий випадок: початок імперіалістичної війни, масові мобілізаційні кампанії, проведені урядом, черговий призов до рядів царської армії, поразки на фронті, арешти більшовиків — депутатів Державної думи й т. ін. Важливе значення мала й організація масових революційних виступів солідарності: на підтримку боротьби російського та міжнародного пролетаріату, на відзначення таких пам'ятних подій в їх історії, як Перше травня, Міжнародний жіночий день, річниця кривавої неділі, ленського розстрілу, суду над більшовиками — депутатами Державної думи й т. ін. Друкувалися спеціальні листівки, відозви, в багатьох місцях проходили збори, масовки, мітинги, організовувалися страйки, демонстрації та маніфестації, брагання на фронті. Власті намагалися перешкодити цьому, за всяку ціну зірвати революційні виступи народних мас: знищували друкарні, конфіскували більшовицькі видання, забороняли демонстрації, застосовували силу під час їх розгону, заарештовували, жорстоко карали й

⁴⁴ Большевики Украины в период..., сс. 562, 563, 564, 575, 576, 598—599, 616.

⁴⁵ Там же, с. 592.

⁴⁶ Там же, сс. 554—555, 562—563, 584—585, 598—599 та ін.

⁴⁷ Там же, с. 647.

⁴⁸ Там же, с. 556, 591, 629.

переслідували революціонерів. Однак, незважаючи на масові репресії та заборони, з кожним новим днем постійно зростала кількість організованих виступів трудящих. У 1915 р. на Україні відбулося 113, а в 1916 р. — 218 страйків. Число їх учасників збільшилося з 48 до 193 тис. чол.⁴⁹ У 4 рази зросла кількість політичних виступів⁵⁰. Свою вірність інтернаціональному прапорю пролетаріат України довів, здійснивши бойкот військово-промислових комітетів. Розмах революційних виступів проти війни та самодержавства, перемога тактики бойкоту ВПК переконливо свідчили про дедалі зростаючий вплив ленінських ідей, прогресуючий характер процесу класового й інтернаціонального згуртування пролетарів. В той же час соціал-шовіністи втратили свій авторитет у масах. Слова Мартова і Дана про те, що «в Росії наші справи погані... все живе піде до ленінців»⁵¹, мають безпосереднє відношення до України.

Революційна боротьба пролетаріату, його інтернаціональні почуття мали значний вплив на формування класової свідомості селянських і солдатських мас. Протягом серпня 1914 — грудня 1916 рр. на Україні відбулося понад 160 селянських⁵² і понад 80 солдатських заворушень, у тому числі 50 випадків масової відмови солдатів армії йти на позиції або в наступ*, а також братання — найбільш яскравий вияв інтернаціональної свідомості трудящих.

Повною невдачею завершилися всі спроби буржуазних та дрібнобуржуазних націоналістів підірвати братерську єдність двох народів — українського й російського. Навіть після того, як 27 000 військовополонених солдатів-українців протягом року «оброблялися» пропагандистами — представниками націоналістичних і дрібнобуржуазних партій, майже всі вони «розгнівалися» від однієї думки «про відокремлення від Росії». «Факт знаменний!. Умови для галицької пропаганди — архісприятливі. І все ж близькість до великоросів брала гору!»⁵³, — писав В. І. Ленін у листі до І. Арманд (січень 1917 р.). Сприятливими були умови для націоналістичної пропаганди і в Галичині. Однак трудящі цього регіону розгорнули боротьбу проти австрійського гноблення, відмовилися воювати проти російських військ, зустрічали їх як рідних братів, разом з ними боролися за мир, соціальне визволення⁵⁴.

Найбільш яскраво інтернаціональна єдність трудящих виявилася під час Лютневої революції. У січні — лютому 1917 р. робітники, а з ними селянство й солдатські маси всіх національностей за прикладом своїх братів — російського пролетаріату разом піднялися на справедливу боротьбу, знищили самодержавний лад, здійснили буржуазно-демократичну революцію, тобто виконали свій інтернаціональний обов'язок. Перемога Лютневої революції на Україні — переконливе свідчення великої сили інтернаціональної єдності трудящих, торжества народної демократії.

⁴⁹ Нариси історії Комуністичної партії України, с. 163.

⁵⁰ Див. детальніше: Щербина Й. Т. Робітничий клас України та його революційна боротьба у 1914—1917 роках. — К., 1963, с. 337—368.

⁵¹ Історія Коммунистической партии Советского Союза. — М., 1966, Т. 2, с. 562.

⁵² Історія Української РСР. У 8-ми томах, 10-н книгах, т. 4. — К., 1978, с. 359.

* Підраховано автором даного повідомлення за: УІЖ, 1975, № 7, с. 66.

⁵³ Ленін В. І. Лист І. Ф. Арманд. — Повне збір. творів, т. 49, с. 361, 362.

⁵⁴ Див.: Компанієць І. І. Ленін та інтернаціональна єдність українських і російських трудящих в трьох революціях. — К., 1970, с. 75—83.

Питання історичного краєзнавства

РОВНО — 700 РОКІВ

В. І. ЛУЦЕНКО (Ровно)

Історичний ювілей міста завжди є радісною й знаменною подією для тих, хто живе і працює в ньому, своїми славними ділами звеличує його сьогодні, зміцнює фундамент для розквіту у майбутньому.

У вересні 1983 р. трудящі Ровно — важливого промислового та культурного центру Радянської України — урочисто відзначили 700-річчя рідного міста. В обставовці високого трудового піднесення, політичної активності зустріли ровенчани своє свято. Кожний день підготовки до ювілею був сповнений ударною працею сотень трудових колективів, які успішно долають рубежі третього року одинадцятиї п'ятирічки, наполегливо втілюють в життя історичні накреслення XXVI з'їзду КПРС, рішення травневого та листопадового (1982 р.) Пленумів ЦК КПРС. Ровенчани гаряче підтримують і схвалюють положення і висновки, що містяться у доповіді Генерального секретаря ЦК КПРС товариша Ю. В. Андропова «Шістдесят років СРСР», у статті «Вчення Карла Маркса і деякі питання соціалістичного будівництва в СРСР». У ній, зокрема, підкреслено: «...хоч би якими багатогранними були завдання, що стоять перед радянською економікою, всі вони в підсумку зливаються в одне — забезпечити зростання добробуту трудящих, створити матеріальні умови для дальшого розквіту їх духовного, культурного життя, громадської активності»¹.

У дружній сім'ї народів-братів Країни Рад, під керівництвом партії, її ленінського Центрального Комітету трудящі Ровно роблять гідний вклад у зміцнення економічної і оборонної могутності нашої країни, добиваються дальших успіхів у соціально-економічному розвитку міста, оновленні всього поліського краю.

Підготовка до 700-річчя Ровно, що тривала кілька років, на своєму завершальному етапі проходила під знаком боротьби за виконання п'ятирічки в цілому, підвищення ефективності праці на кожному робочому місці, за раціональне використання сировини й матеріалів, зміцнення трудової і виконавчої дисципліни, за перетворення Ровно у місто зразкового громадського порядку та високої культури.

Фактично історія його злету, зростання бере свій початок з вересня 1939 р., коли Радянська Армія-визволителька принесла на західноукраїнські землі свободу, радість творення, мир і щастя. Саме під зорею Радянської влади, за допомогою всіх народів нашої країни розквітло й оновилося радянське соціалістичне Ровно. Член Політбюро ЦК КПРС, перший секретар ЦК Компартії України В. В. Щербицький підкреслив: **«Український народ глибоко усвідомлює, що надійною запорукою його нинішніх і майбутніх успіхів є тісний союз з великим російським народом, усіма братніми націями і народностями країни, наша непорушна інтернаціональна єдність і взаємодопомога»**².

Ровенчани шанують багатовікову історію свого міста, історію героїчної боротьби трудящих проти соціального й національного гніту. Вперше про Ровно згадується у так званих «рочниках» — записях найважливіших подій, які велись, головним чином, у костельох і монастирях. У 1283 р. неподалік від міста відбулася битва між загонами

¹ Андропов Ю. В. Вчення Карла Маркса і деякі питання соціалістичного будівництва в СРСР. К., 1983, с. 12.

² Щербицький В. В. Про завдання партійних організацій республіки, які випливають з доповіді Генерального секретаря ЦК КПРС товариша Ю. В. Андропова «Шістдесят років СРСР». — Рад. Україна, 1983, 26 берез.

краківського князя Лешка Чорного й литовського — Вієна³. В той час, у XIII ст., Ровно входило до складу Галицько-Вселинського князівства — одного з найбільших і наймогутніших князівств періоду феодальної роздробленості Русі. Пізніше, у XIV ст., воно перебувало під владою князів, а згодом — польських феодалів, які нещадно грабували та пригнобляли народні маси. Луцький магнат Дичка, нащадки останнього — землевласник Семен Несвіцький та його дружина Марія Ровенська, які певний час володіли містом, обкладали численними податками мешканців — ремісників, купецтво. Однак жителі Ровно добилися від уряду привілею користуватися Магдебурзьким правом, що частково поліпшило їх становище, сприяло економічному зростанню міста. Згодом Ровно потрапило у залежність від князів Острозьких — великих магнатів. Експлуатація та зубожіння народних мас були доведені до краю. Міщан та ремісників розорювали нескінченні магнатські чвари, війни, які були типовим явищем у житті Речі Посполитої. Соціальна нерівність посилювалася національно-релігійним гнобленням корінного українського населення. В місті господарювали єзуїти, які ревно насаджували серед місцевих жителів католицизм, а після 1596 р. — уніатство.

Кривавий слід залишили на ровенській землі і численні напади турецьких і татарських феодалів. Від їх грабіжницьких нападів страждали насамперед прості люди, які були беззахисними перед жорстоким ворогом. Володарі міста — пани Острозькі — відсиджувалися за високими мурами Ровенського замку й не турбувалися про безпеку своїх підданих.

Трудячі не мирилися з таким становищем. Ровенчани були учасниками селянсько-козацьких повстань кінця XVI — початку XVII ст., взяли активну участь у визвольній війні українського народу 1648—1654 рр. проти польсько-шляхетського панування, за возз'єднання з Росією. Восени 1648 р. у місті вибухнуло повстання бідноти. Разом із селянами околиць вона знищувала багатіїв, ділила панське майно. Влада фактично перейшла до рук народного самоврядування. Після возз'єднання України з Росією у 1654 р. Ровно, як і більша частина Правобережжя, залишилось під владою шляхетської Польщі.

З 1723 р. в місті господарювали польські магнати Любомирські. Вони насаджували свої порядки й закони. Переслідувалися українська культура, мова, звичаї, впроваджувалися ненависні народу католицизм та уніатство. Та трудячі не здавалися, продовжували свою боротьбу. Погляди ровенчан, їх заповітні мрії було звернуто до Росії. Під час Північної війни вони допомагали воїнам Петра I громити шведів⁴. Мешканці Ровно брали участь у гайдамацькому русі, славнозвісній Коліївщині.

У 1793 р. сталася знаменна подія в житті українського та російського народів. Правобережна Україна, до складу якої входило місто Ровно, возз'єдналася з Росією.

Місто стало повітовим центром Волинського намісництва, а з 1797 р. — Волинської губернії. Возз'єднання Правобережжя України з Росією мало величезний вплив на всі сфери життя краю. Це можна проілюструвати на прикладі Ровно. Вже у 1797 р., згідно з переписом, там мешкало понад 2600 жителів. Місто стає торгово-ремісничим осередком Волині.

В середині XIX ст. (1861 р.) у Ровно вже проживало 6402 мешканці. Там діяли суконна та тютюнова фабрики, шкіряний завод, маслоробня. Велике значення для розвитку міста мало будівництво у 1857 р. шосе Київ — Брест, а в 70-х і 90-х роках залізниці Київ —

³ Див.: Історія міст і сіл Української РСР. Ровенська область. К., 1973, с. 73—106.

⁴ Там же, с. 75.

Брест і Київ — Луїнець. За даними всеросійського перепису 1897 р., населення Ровно становило 24753 чол., у місті налічувалося 23 дрібних промислових підприємства.

У XIX ст. було досягнуто певних успіхів у галузі освіти й культури. В 1805 р. відкрилося двокласне училище, а згодом — гімназія, яка стала значним культурно-освітнім осередком Волині. Деякий час в її стінах працював відомий буржуазно-ліберальний історик і письменник М. І. Костомаров. Але в цих навчальних закладах навчалися насамперед діти заможних міщан. За переписом 1897 р., у Ровно 46% населення було неписьменним⁵.

Ровно і далі залишалося невеликим провінційним містечком, про яке видатний російський письменник В. Г. Короленко, що прожив у ньому кілька років, навчався там у гімназії, писав: «...Розкинулося внизу над запліснявілими ставками, і до нього доводиться спускатися по похилому шосе, загородженому традиційною «заставою...». Сірі паркани, пустирі з купами всякого мотлоху потроху чергуються з підслупуватими, осілими хатками»⁶.

На початку XX ст. у Росії значно активізувався робітничий рух. Для зростання політичної свідомості ровенських пролетарів, як і усєї країни, велике значення мало розповсюдження марксистської літератури, серед якої були праці К. Маркса, Ф. Енгельса, В. І. Леніна, газета «Искра». Цей канал пропаганди використовувала місцева група РСДРП, яка була сформована в 1904 р. й підтримувала зв'язок з московською організацією РСДРП. «Утворення ленінської партії було закономірним результатом суспільного розвитку, стало поворотним пунктом визвольної боротьби російського і міжнародного пролетаріату»⁷, — підкреслюється в Постанові ЦК КПРС «Про 80-річчя Другого з'їзду РСДРП».

Важливим етапом у розвитку революційної свідомості широких верств трудящих — робітників, службовців, інтелігенції міста — стали події першої російської революції 1905—1907 рр. У листівках тих часів містився заклик: «Геть самодержавство! Геть війну!»

Робітники міста організували революційні мітинги на знак солідарності з повсталим пролетаріатом Москви. Залізничники станції Ровно в грудні 1905 р. провели 9-денний страйк. Незважаючи на жорстоке придушення властями цього страйку, революційна боротьба тривала. У день першої річниці «Кривавої неділі» ровенська група РСДРП надрукувала листівку, в якій висловила свій протест проти звірств кривавого режиму і закликала народні маси до організованих виступів під прапором РСДРП⁸.

Роки реакції, що настали після революції 1905—1907 рр., не зламали ровенських більшовиків. Місто стає своєрідним транспортним пунктом, через який з-за кордону надходила більшовицька література, зокрема, газета «Пролетарий».

З надією сприйняли трудящі Ровно звістку про Лютневу буржуазно-демократичну революцію та повалення царизму. Повсюдно відбувалися демонстрації та мітинги, почали функціонувати солдатські комітети, Ради робітничих і солдатських депутатів. Наляканий революційними виступами мас, буржуазний уряд викликав війська. На фронт було відправлено розквартирований у місті полк, в якому значним впливом користувались більшовики.

Звістка про перемогу Великого Жовтня у Петрограді радістю наповнила серця трудящих. У Ровно було створено революційний комітет Південно-Західного фронту, який очолив більшовик Г. В. Разживін. Проте місцеві меншовики та есери всіляко протидіяли йому,

⁵ Там же, с. 77.

⁶ Короленко В. Г. Собр. соч. в десяти томах. М., 1954, т. 2, с. 7, 8.

⁷ Про 80-річчя Другого з'їзду РСДРП. Постанова ЦК КПРС.— Під прапором ленінізму, 1982, № 8, с. 2.

⁸ Історія міст і сіл УРСР. Ровенська область, с. 78—79.

намагалися зірвати рішення, прийняті на засіданнях РК. Однак усі їх спроби були марними. IV з'їзд Особливої армії, більшість делегатів якого становили більшовики, підтримав Радянську владу. За допомогою революційних частин, надісланих з Луцька, 15 грудня 1917 р. з міста було вигнано війська Центральної ради і проголошено Радянську владу. З цього часу і до вересня 1920 обстанівка у Ровно лишалася напруженою. 1 січня 1918 р. у місті створений один з перших на Україні червоногвардійський загін під командуванням славного сина грузинського народу В. С. Кіквідзе. До його складу влилися сотні добровольців-ровенчан. Однак вдержати владу у місті їм не вдалося. 20 лютого 1918 р. Ровно було захоплено австро-німецькими загарбниками, які установили режим жорстокого терору та репресій. Проте вони не змогли залякати трудящих. Під керівництвом більшовиків останні продовжували вести боротьбу проти окупантів. Підпільникам довелося боротися проти петлюрівців, які вдерлись у місто і безжалюно знищували мирне населення.

24 травня 1919 р. ровенчани з радістю зустрічали своїх визволителів — бійців Новгород-Сіверської бригади першої Української радянської дивізії. З великим ентузіазмом місцеві жителі повернулися до мирного соціалістичного будівництва. В місті почав діяти ревком, члени якого багато зробили для втілення в життя політичних та соціально-економічних заходів Радянської влади. Але 14 серпня Ровно було захоплене військами буржуазної Польщі. Незважаючи на жорстокий терор, який встановили загарбники, трудящі не припиняли підпільної боротьби. У липні 1920 р. Ровно визволили частини Першої кінної армії. У запеклих боях за місто загинуло багато бійців та командирів, серед яких був легендарний Олеко Дундич.

У визволеному Ровно розгорнули свою роботу радянські, партійні, комсомольські й профспілкові організації. Делегати з'їзду ревкомів та комнезамів Ровенського повіту (15 серпня 1920 р.) надіслали вітальну телеграму вождю світового пролетаріату В. І. Леніну. У серпні того ж року відбувся перший суботник трудящих, які дбали про благоустрій рідного міста⁹.

Проте 19 вересня 1920 р. в Ровно вдерлися війська буржуазної Польщі. Пролетаріат рішуче виступив проти загарбників, за воз'єднання західноукраїнських земель в єдиній Українській Радянській соціалістичній республіці. Трудящих очолив повітовий комітет Комуністичної партії Західної України. З 1933 р. у Ровно перебував окружний комітет КПЗУ, діяло 6 партосередків.

З нагоди 18-их роковин Великої Жовтневої соціалістичної революції міськком партії, створений у 1934 р., звернувся до місцевого населення із закликами — «Геть польську окупацію на Західній Україні», «Хай живе єдиний народний фронт польських і українських робітників». Кошти, зібрані трудівниками міста, йшли у фонд допомоги антифашистам Іспанії, які у 1936—1939 рр. мужньо захищали свою республіку¹⁰.

Членів КПЗУ жорстоко переслідував уряд Пілсудського. Було заарештовано значну кількість комуністів та комсомольців. Так, у травні 1931 р. окружний суд Ровно засудив на різні строки ув'язнення групу членів КПЗУ. У квітні 1932 р. ще 33 комуністи були кинуті за ґрати¹¹. Однак боротьба тривала. Новий етап в історії міста розпочався 17 вересня 1939 р., коли бійці 45-ї стрілецької дивізії під час визвольного походу Червоної Армії увійшли в Ровно. Хлібом-сіллям, квітами зустрічали жителі бійців-червоноармійців, своїх визволителів. Посланці трудящих одностайно, разом з усіма депутатами Народних

⁹ ЦДАРА, ф. 197, оп. 2, спр. 320, арк. 114.

¹⁰ Історія міст і сіл УРСР. Ровенська область, с. 86.

¹¹ Там же, с. 85—86.

Зборів Західної України у Львові проголосували за встановлення Радянської влади на західноукраїнських землях.

З 4 грудня 1939 р. Ровно — центр новоствореної Ровенської області Української РСР. У місті розгорнулося соціалістичне будівництво. Протягом одного року (1940 р.) було введено в дію десятки нових підприємств. Значних успіхів досягнуто й у галузі культури. Було відкрито 17 шкіл, інститут удосконалення кваліфікації вчителів, учительський інститут, музично-драматичний театр, філармонію, краєзнавчий музей, Будинок народної творчості, музичне училище. Для трудящих м. Ровно та області відкрили свої двері 26 лікувальних закладів.

Дальшому соціально-економічному розвитку міста перешкодила Велика Вітчизняна війна. Жителі мужньо боролися проти фашизму. Його прославили танкісти О. О. Голіков і П. І. Абрамов, які 28 червня вступили в нерівний бій з гітлерівцями і загинули смертю хоробрих. У тимчасово окупованому Ровно діяли підпільні організації, очолювані П. О. Мирющенком (Могутнім), М. М. Остафовим, Т. Ф. Новаком. В околицях міста діяв партизанський загін «Переможці» під командуванням Д. М. Медведєва. Про легендарні подвиги розвідників цього загону М. І. Кузнецова і М. Т. Приходька, яким посмертно присвоєно звання Героїв Радянського Союзу, знають далеко за межами нашої Батьківщини. Вдячні ровенчани свято зберігають пам'ять про героїв Великої Вітчизняної війни. Їх імена навіки викарбовані на численних пам'ятниках, обелісках, меморіальних дошках, залишилися у назвах шкіл, площ і вулиць обласного центру. 2 лютого 1944 р. війська 1-го Українського фронту при взаємодії із загонами народних месників звільнили Ровно від фашистських окупантів.

Згарища, руїни залишили після себе гітлерівці. В місті і на його околицях вони замордували й розстріляли 102 тис. радянських людей. У братських могилах поховано 50 тис. військовополонених¹². Загарбники вивезли устаткування промислових підприємств, зруйнували житлово-комунальне господарство, знищили значну кількість учбово-культурних закладів.

Під керівництвом міських партійних і радянських органів трудящі з ентузіазмом почали відбудовувати зруйноване ворогом місто. Велику допомогу ровенчанам подав великий російський народ, інші республіки Союзу РСР. З багатьох куточків нашої країни у Ровно надходили будівельні матеріали, устаткування, механізми, машини тощо.

З кожним роком змінювався вигляд міста, з'являлися новобудови, велося культурне будівництво. Вже у 1947 р. у Ровно працювали 9 загальноосвітніх шкіл, в яких навчалися близько 9 тис. дітей, музична і спортивна школи, Палац піонерів, дитяча технічна станція, учительський інститут, кооперативний технікум, фельдшерсько-акушерська школа, кінотеатр, будинок народної творчості, клуб залізничників, музично-драматичний театр та інші культурно-освітні заклади. Швидкими темпами в роки відбудови народного господарства споруджувалися промислові об'єкти — наприклад, завод залізобетонних та будівельних деталей, овочесушильний комбінат, асфальтовий, молочний та інші заводи.

Чимало славних сторінок вписали у сучасну історію міста сьома, восьма та дев'ята п'ятирічки. Саме в той час було закладено основи сьогоднішнього індустріального Ровно, один за одним введено в дію підприємства, продукція яких нині надходить в усі райони Радянського Союзу, а також у більш як 60 країн світу. Серед них слід назвати Ровенський завод високовольтної апаратури імені 50-річчя Радянської України (1957 р.) — первісток високовольтного апаратобудування в західних областях України. Його продукція відома у десятках зару-

¹² Державний архів Ровенської області, ф. Р-534, оп. 1, спр. 26, арк. 14—16; Історія міст і сіл УРСР. Ровенська область, с. 91.

біжних країн. Понад 80% її випускається з державним Знаком якості. Високовольтні апарати не раз представляли електротехнічну промисловість на ВДНГ СРСР, а також на міжнародних виставках і ярмарках у Багдаді, Брно, Будапешті, Бухаресті, Дамаску, Лейпцігу, Лондоні тощо.

Одне з найбільших підприємств Ровно — завод тракторних запчастин (нині ім. XXV з'їзду КПРС) — почало функціонувати у 1962 р. Він постачає деталі для тракторів в усі області УРСР та в братні республіки (всього ж — 800 видів продукції). Його вироби експортуються у Болгарію, Польщу, Чехословаччину, Кубу, Соціалістичну Республіку В'єтнам, Францію та інші країни.

Ровенський орден Трудового Червоного Прапора льонокомбінат імені Комсомолу України 2 лютого 1983 р. відзначив своє двадцятиріччя. Від перших метрів мішковини до серпанкових вишиванок — такий шлях пройшов колектив велетня нашої індустрії, який став символом дружби народів-братів. Це підприємство споруджувала, по суті, вся країна. На ньому працюють представники 13 національностей Союзу РСР. Щороку комбінат випускає понад 40 млн. погонних м тканин. Кількість робітників досягла майже 7 тис. чол. Це у п'ять разів більше, ніж їх було на всіх підприємствах Ровно у 1944 р.¹³

На початку квітня 1969 р. першу продукцію своїм замовникам дало Ровенське виробниче об'єднання «Азот» ім. 50-річчя СРСР, що займає територію у більш як 75 га. Новітнє устаткування надходило на будівництво з Поволжя, Білорусії, Молдавії, Далекого Сходу, а також з Болгарії, Румунії, НДР. Зараз об'єднання виробляє мільйони тонн аміачної води, азотної і сірчаної кислот, аміачної селітри, універсального мінерального добрива — нітроамфоски.

У дев'ятій п'ятирічці в Ровно було споруджено домобудівний комбінат — один з найпотужніших у західних областях України. На ньому виготовляється повний комплекс залізобетонних конструкцій, за допомогою яких щороку будується 124 тис. м² житла.

У місті працює перша в Радянському Союзі експериментальна фабрика нетканих матеріалів, обладнана сучасними верстатами, найдосконалішими приладами. Виробнича потужність підприємства — майже 27 млн. погонних м тканин.

Трудащих Ровно гідно представляють майже 50 тис. учасників руху за комуністичне ставлення до праці. 25 тис. ровенчан мають почесне звання ударників комуністичної праці. Серед передовиків виробництва — Герой Соціалістичної Праці, ткаля М. С. Бондарева, лауреат премії Ленінського комсомолу Е. В. Коробчук, заслужений будівельник УРСР, почесний громадянин міста Ровно, бригадир мулярів Б. І. Симончук, бригадир наладчиків заводу високовольтної апаратури лауреат Державної премії СРСР В. В. Веремеєнко та інші.

Значних успіхів ровенчани добилися на ниві освіти. До возз'єднання західноукраїнських земель у єдиній Радянській державі в місті взагалі не було вищих учбових закладів. А нині понад 15 тис. юнаків і дівчат навчаються в педагогічному інституті ім. Д. З. Мануїльського, Українському ордену Дружби народів інституті інженерів водного господарства, Інституті культури. Свій досвід і знання студентам передають більш як 760 викладачів вузів, 10 докторів наук, майже 350 кандидатів наук.

У Ровно працює 24 загальноосвітні школи, в яких навчається понад 21 тис. учнів, 7 профтехучилищ та стільки ж технікумів, 47 дошкільних установ.

За роки Радянської влади невідомо змінилося й культурне обличчя міста. Тисячі ровенчан відвідують 25 клубів, 7 кінотеатрів, 74 бібліотеки з книжковим фондом понад 3 млн. примірників. Нещодавно

¹³ Поточний архів Ровенського міськкому Компартії України.

жителі міста одержали чудовий дарунок — нове приміщення обласної наукової бібліотеки. До 700-річного ювілею Ровно завершується і реставрація будинку музично-драматичного театру імені Миколи Островського. Його творчий колектив відомий і за межами області. Він здійснив постановку ряду вистав, високо оцінених глядачами. Із задоволенням ровенчани відвідують концерти заслуженого самодіяльного ансамблю танцю УРСР «Полісянка», ансамблю естрадної пісні «Олеся» і камерного оркестру обласної філармонії, обласного народного міжспілкового будинку самодіяльної творчості. Викликають шире захоплення юних глядачів вистави театру ляльок.

У виставочному залі ровенських художньо-виробничих майстерень часто влаштовуються виставки нових творів місцевих художників, виставки-продажі виробів жінок-трудівниць під девізом «Все для миру, все для щастя дітей», кошти від яких передаються у Фонд миру.

Десятки тисяч ровенчан і гостей міста відвідують і експозиції обласного краєзнавчого музею, заснованого в 1906 р., одного з найстаріших у республіці, а також його відділів — меморіального музею-квартири Героя Радянського Союзу мужнього розвідника М. І. Кузнецова, музею наукового атеїзму.

У затишних, оточених галями і садами місцях, розташовано майже 70 медичних закладів, в яких працюють більш як 530 лікарів і 1500 чол. середнього медичного персоналу.

Тисячі ровенчан віддають своє дозвілля фізкультурі та спорту. У їх розпорядженні прекрасний стадіон, плавальний басейн, будинки фізкультури, студентський спортивний комплекс, мототрек тощо.

В місті ведеться масштабне житлове будівництво. За останні роки на околицях Ровно збудовано 2 нових мікрорайони текстильників та хіміків. Тільки у десятій п'ятирічці трудящі одержали понад 500 тис. м² житла. Нині майже 80% сімей ровенчан мають квартири з усіма вигодами. Забезпеченість мешканців міста житлом зросла з 3 м² у 1945 р. до 11 м² у 1982 р. — з розрахунку на одного жителя¹⁴.

Потреби ровенчан задовольняють 211 магазинів, 301 заклад громадського харчування, 10 підприємств побуту. Загалом вони пропонують замовникам 430 різних видів і форм послуг.

Все це є яскравим прикладом втілення в життя широкої програми дальшого піднесення добробуту народу, накресленої XXVI з'їздом КПРС на одинадцяті п'ятирічку та 80-ті роки¹⁵.

Трудящі міста активно працювали у ювілейному 1982 р. Промисловість випустила на 34,3 млн. крб. надпланової продукції. Питома вага товарів вищої категорії якості становить 26,5% від загального обсягу виробництва¹⁶. Перевиконали плани за основними показниками підприємства транспорту, зв'язку, побутового обслуговування населення. Будівельники ввели в експлуатацію нові потужності на заводі залізобетонних виробів, а також комплекс профтехучилища № 5, Будинок радіо, дитячий садок на 320 місць, житлові будинки загальною площею 107 тис. м² та ін. Населенню реалізовано товарів понад план на 1176 тис. крб. Нині колективи 170 підприємств і організацій Ровно, 2320 цехів, бригад, дільниць, змін працюють з випередженням свого графіка, планових завдань: 29 трудівників достроково виконали особисті п'ятирічні завдання. Серед них — ткалі льонокомбінату Г. А. Кучина, А. Д. Грибкова, Л. В. Дацюк, прасувальниця швейної фабрики Н. В. Кошелюк.

Зроблено багато, досягнення значні — і все це є міцною основою для виконання планів і соціалістичних зобов'язань третього, найважливішого року п'ятирічки, ювілейного для ровенчан. Успішно здійснити

¹⁴ Там же.

¹⁵ Матеріали XXVI з'їзду КПРС. К., 1981, с. 53.

¹⁶ Поточний архів Ровенського міськкому Компартії України.

їх — справа честі комуністів, усіх трудящих міста. На 1983 р. заплановано збільшити обсяг промислового виробництва на 3,2%, забезпечити освоєння значних капіталовкладень для економічного й соціального розвитку народного господарства обласного центру. Прийнято рішення — постійно вдосконалюючи міську територіальну систему управління соціально-економічними процесами, довести питому вагу продукції з державним Знаком якості за обсягом продукції, що підлягає атестації, до 60%¹⁷.

Разом з тим використовуються ще далеко не всі резерви і можливості для підвищення ефективності виробництва. Головний з них — підвищення організованості і дисципліни на кожному робочому місці, економне ставлення до матеріалів і енергії. Десятки трудових колективів Ровно підтримали ініціативу москвичів «Честь і слава — по праці».

Важливого значення нині набуло й раціональне поєднання галузевих і територіальних інтересів. Адже від правильного розв'язання цієї проблеми залежить, наскільки комплексно у кожному регіоні вирішуватимуться економічні й соціальні завдання їх розвитку. Галузеві органи поки що працюють по-старому, інколи прагнуть вирішувати лише свої, по суті, відомчі завдання, не сприяють поліпшенню торговельного, побутового, медичного та комунального обслуговування населення, в тому числі і тих, хто працює на підприємствах союзного і республіканського підпорядкування.

Однак риси завтрашнього дня Ровно вже чітко окреслюються. Випереджаючими темпами в обласному центрі розвиватимуться галузі, що забезпечать стійке підвищення рівня його індустріалізації. Це насамперед тракторне і сільськогосподарське машинобудування, електротехнічна деревообробна й хімічна промисловість. Тільки за роки одинадцятої п'ятирічки обсяг виробництва промислової продукції збільшиться на 25% і становитиме (кінець п'ятирічки) 900 млн. крб. річного виробництва. Згідно з рішенням XXVI з'їзду Компартії України, «в усій роботі по забезпеченню сталого, поступального розвитку народного господарства, підвищенню ефективності економіки центр ваги переміщується, насамперед, у площину найбільш раціонального використання виділених ресурсів і особливо — уже створеного величезного виробничого потенціалу»¹⁸.

Випереджаючими темпами буде розвиватися виробництво товарів народного споживання, розширюватиметься й поновлюватиметься їх асортимент, поліпшуватиметься якість.

Протягом одинадцятої п'ятирічки намічено спорудити житла загальною площею близько 600 тис. м². Планується здати в експлуатацію 2 загальноосвітні школи на 3 тис. місць, 10 дитячих дошкільних закладів на 2730 чол., Палац піонерів і школярів, дитячу поліклініку, зоопарк, оранжерею, гідропарк та ін.

Передбачене значне оновлення центральної магістралі Ровно — вулиці Ленінської. Це ж стосується й території між двома основними парками — ім. Шевченка та Комсомольським. Розроблено проект упорядкування північної промислової частини міста, за яким буде створено санітарні і захисні зони, побудовано громадські й побутові центри.

Вдосконалюватимуться й місця масового відпочинку трудящих — від Басівкутського озера по річці Устя до північної частини Ровно. Будуть розширені територіальні кордони гідропарку. Ведуться роботи по створенню дендропарку в мікрорайоні «Ювілейний», реконструкції парків ім. Шевченка і Жовтневого.

Вирішення складних соціально-економічних завдань, поставлених

¹⁷ Там же.

¹⁸ Матеріали XXVI з'їзду Комуністичної партії України. К., 1981, с. 19.

XXVI з'їздом КПРС, вимагає від міського комітету партії значного підвищення рівня всієї організаторської і політичної діяльності. Поєднання, взаємозв'язок трудового й ідейно-політичного виховання — важлива передумова успішного розв'язання цих проблем. Тому серед здійснюваних міськкомом партії заходів вирішальну роль відіграють: підвищення бойовості первинних парторганізацій; забезпечення авангардної ролі комуністів. Нині міська партійна організація налічує у своїх рядах майже 16 тис. членів і кандидатів в члени КПРС, 338 первинних, більш як 300 цехових парторганізацій, а також 480 партгруп. Найкращі представники робітничого класу, народної інтелігенції, спеціалісти народного господарства постійно поповнюють їх лави. Комуністи йдуть в авангарді соціалістичного змагання за гідну зустріч 700-річного ювілею міста.

Ровно крокує в майбутнє. Його трудівники у братерській сім'ї народів СРСР долають рубежі одинадцяті п'ятирічки, роблять все для того, щоб рідне місто стало ще прекраснішим, своєю працею прагнуть примножити славу та могутність Вітчизни.

* * *

ТВОРЧА СПІВДРУЖНІСТЬ ПРАЦІВНИКІВ НАУКИ З ПІРНИКАМИ І МЕТАЛУРГАМИ УКРАЇНИ В РОКИ ТРЕТЬОЇ П'ЯТИРІЧКИ

О. М. КАЗАНЦЕВ (Донецьк), В. І. МАСАЛЬСЬКИЙ (Донецьк)

Керуючись марксистсько-ленінською теорією про закони розвитку суспільства, Комуністична партія розглядала й розглядає науково-технічний прогрес як головну ланку в розв'язанні завдань соціалістичного і комуністичного будівництва. В. І. Ленін підкреслював, що соціалізм вимагає «техніки, побудованої за останнім словом новітньої науки...»¹. Він вважав, що лише тісне співробітництво представників науки і робітничого класу може вивести країну з економічної відсталості і забезпечити її культурний розквіт. «Перед союзом представників науки, пролетаріату і техніки, — зазначав Володимир Ілліч, — не встоїть ніяка темна сила»².

З перших днів існування молодого Країни Рад В. І. Ленін закликав розвивати вітчизняну науку, творчо використовувати її досягнення в інтересах соціалістичного будівництва, ширше залучати учених і спеціалістів до розв'язання народногосподарських і соціально-політичних проблем.

Ленінські ідеї і сьогодні лежать в основі економічної політики партії. На XXVI з'їзді КПРС підкреслювалося, що «основа основ науково-технічного прогресу — це розвиток науки»³.

Питання творчої співдружності працівників науки і виробництва у передвоєнні роки висвітлено в ряді праць узагальнюючого характеру⁴.

¹ Ленін В. І. Про «ліве» хлоп'яцтво і про дрібнобуржуазність.— Повне збір. творів, т. 36, с. 283.

² Ленін В. І. Промова на II Всеросійському з'їзді працівників медико-санітарної праці 1 березня 1920 р.— Повне збір. творів, т. 40, с. 182.

³ Матеріали XXVI з'їзду КПРС.— К., 1981, с. 52.

⁴ Історія робітничого класу Української РСР. В 2-х т.— К., 1967, т. 2; Історія Української ССР. В 2-х т.— К., 1969, т. 2; Історія Комуністической партії Советского Союза. В 6-ти т.— М., 1970, т. 5, кн. 1; Історія с древнейших времен до наших дней. В двух сериях.— М., 1971, т. 9; Нариси історії Комуністичної партії України.— К., 1977.

а також у монографіях і статтях Н. А. Бессарабова, О. П. Смирнова, С. М. Сирцової, Ф. Р. Зимоглядова⁵ та ін.

Автори даного повідомлення поставили за мету розглянути основні форми творчої співдружності працівників науки з гірниками і металургами України в роки третьої п'ятирічки.

Важливу роль у розв'язанні цього питання відіграв XVIII з'їзд ВКП(б), що відбувся 10—21 березня 1939 р. Він, зокрема, вказав на необхідність дальшого поліпшення всієї організації і технології виробництва з широким впровадженням найновіших досягнень науки і винаходів⁶. ВКП(б) спрямовувала зусилля вчених, конструкторів і новаторів виробництва на створення більш досконалої техніки та впровадження передової технології. В зв'язку з цим зростала мережа науково-дослідних установ, зміцнювалася їх матеріальна база. Велику роботу у цій справі проводили також втузи й центральні лабораторії. У 1939 р. Наркомважпром, крім останніх, об'єднав 88 науково-дослідних установ^{6-а}.

Зміцненню зв'язків науки з виробництвом значну увагу приділяли Академії наук СРСР і УРСР. Зокрема, вони проводили численні консультації, наради і конференції, спільно з новаторами працювали над удосконаленням техніки й організації праці. Так, науковці Енергетичного інституту АН СРСР розробили один з безшахтних методів підземної газифікації вугілля. Побудовані незадовго до початку Великої Вітчизняної війни три станції «Підземгаз» в Донбасі (Горлівська, Лисичанська і Курахівська) давали промисловий газ для коксохімічного заводу, хімічного комбінату й електростанції⁷. Академія наук УРСР, до якої на початку Великої Вітчизняної війни входило 26 науково-дослідних інститутів⁸, розробляла ряд комплексних проблем — виробництво високоякісної сталі, боротьба з корозією металів, добування й використання місцевих видів палива тощо⁹.

Обкоми, міськкоми і райкоми партії спрямовували діяльність учених на розробку наукових проблем, що мали велике народногосподарське значення. У резолюції обласної партійної конференції Сталінської області (лютий 1941 р.) зазначалося, що для вирішення найважливіших господарських проблем необхідно ширше залучати наукових працівників інститутів області¹⁰.

Велике значення для дальшого розвитку творчої співдружності науки і виробництва на Україні відіграла нарада наукових працівників із стахановцями, що відбулася в квітні 1938 р. Її організували Президія АН УРСР, редакція газети «Советская Украина» і Київський будинок учених. На нараді було прийнято звернення до всіх учених, в якому, зокрема, говорилося: «Кожна кафедра, кожний інститут, кожний

⁵ Бессарабов Н. А. Комуністична партія України в боротьбі за зміцнення і розвиток соціалістичного суспільства (1937—червень 1941 рр.).— К., 1971; Смирнов А. П. Коммунисты Сталинской области в борьбе за развертывание массового социалистического соревнования на предприятиях черной металлургии в годы третьей пятилетки.— Труды Донецкого индустриального института, т. 48, серия общественных наук, вып. 3, 1959; Сирцова С. М. Развитие творческой инициативы рабочего класса Украинской РСР у роки третьої п'ятирічки.— УІЖ, 1962, № 5; Зимоглядов Ф. Р. Коммунистическая партия Советского Союза во главе трудовой активности масс. 1928—1941 гг.— М., 1973.

⁶ Див.: КПРС в резолюциях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК.— К., 1980, т. 5, с. 334.

^{6-а} Известия, 1940, 21 марта.

⁷ Щербань А. Н., Рутенко А. А. Страницы летописи донецкой.— К., 1963, с. 138.

⁸ Історія Академії наук УРСР.— К., 1967, т. 1, с. 94.

⁹ Терлецький В. М. Академія наук Української РСР. 1919—1969.— К., 1969, с. 64.

¹⁰ Партархів Донецького обкому Компартії України, ф. 326, оп. 1, спр. 6, арк. 587.

науковий працівник повинні підтримувати тісний зв'язок з виробництвом, із стахановцями»¹¹.

Партійні організації наукових установ і навчальних закладів гаряче відгукнулися на цей заклик. Вони створювали в своїх колективах атмосферу масового творчого пошуку, переглядали плани і теми науково-дослідних праць з метою наближення їх до потреб виробництва, добивалися ефективного співробітництва вчених і виробників. Якщо в 1935 р. у розробці науково-дослідних тем брали участь лише окремі викладачі Донецького індустріального інституту, то в 1940 р. у цю роботу включилися майже всі його працівники. В інституті розроблялося в той період 110 держбюджетних тем, 57 господарських, крім того, 23 теми були виконані без асигнувань¹².

Творча співдружність працівників науки з гірниками і металургами рік у рік розширювалася й зміцнювалася. Дедалі нові шахти і заводи, наукові установи включалися в змагання за впровадження досягнень науки і техніки у виробництво. Яскравим свідченням цього є співробітництво колективів Алмазнянського металургійного заводу й Українського інституту металів. Лабораторії останнього і технічні служби заводу внесли великий вклад в одержання високоякісного чавуну для дальшої переробки у кислих мартенівських і електричних печах.

У 1938 р. Всесоюзний вугільний інститут провів успішні дослідження застосування металевого кріплення на шахтах Донбасу. Згідно з наказом Наркомату паливної промисловості у третьому кварталі 1939 р. по комбінату «Сталінвугілля» на металеве кріплення переводилася 31 шахта¹³.

Активно співробітничали гірники і металурги з ученими вузів республіки. Наукові працівники Дніпропетровського металургійного інституту О. Чекмарьов, І. Жердев і М. Добровольський винайшли апарат для автоматичного регулювання прокатних станів при точній прокатці по мінімальних допусках. Його застосування на сортопрокатних металургійних заводах давало змогу одержувати точні прокатні профілі, зменшувало видаткові коефіцієнти металу на одиницю прокату і збільшувало вихід металу в метражу. За цей цінний винахід вищезазначені товариші були удостоєні Державної премії¹⁴.

Значну допомогу робітникам подавали учені безпосередньо на підприємствах, куди вони приїздили. Так, на початку 1938 р. велика група учених з Москви, Дніпропетровська, Сталіно відвідала передові шахти Донбасу № 22—6 ім. С. М. Кірова тресту «Кіроввугілля» і № 18 тресту «Сніжнянантрацит». Грунтовно ознайомившись з організацією циклування в лавах, якими керували Н. Г. Гвоздирков та І. А. Шашацький, учені дали ряд практичних порад щодо поліпшення роботи¹⁵.

Багато уваги партійні та громадські організації вузів, наукових установ приділяли такій формі співдружності, як укладення договорів про науково-технічне шефство над промисловими підприємствами. Такий договір у 1938 р. підписали учені Донецького індустріального інституту, взявши шефство над шахтами і заводами Сталінської області. Зокрема, кафедра прокатного виробництва шефствувала над прокатним цехом Сталінського металургійного заводу. Це дало свої позитивні результати. Наукові працівники кафедри розробили режим швидкісної прокатки для станів «250», «400», внаслідок якого продуктивність останніх зросла на 10%, а витрата електроенергії зменшилася на 15%,

¹¹ Сов. Україна, 1938, 12 апр.

¹² Донецкий ордена Трудового Красного Знамени политехнический институт за 40 лет.— Сталіно — Донбасс, 1961, с. 31—32.

¹³ Новый горняк, 1939, № 6—7, 3-я сторінка обкладинки.

¹⁴ Большевик, 1941, № 6, с. 37.

¹⁵ Сов. Україна, 1938, 2 февр.; Социалистический Донбасс, 1938, 1 февр.

внесли пропозиції про зміну конструкції запобіжних стаканів у станів, поліпшення роботи печей¹⁶.

У липні 1939 р. група визначних учених країни, у відповідь на звернення начальників заводських лабораторій про подання їм технічної допомоги, запропонували здійснювати персональне шефство учених над заводськими лабораторіями. Зокрема, академік І. П. Бардін узяв під свій контроль металургійний завод «Серп і Молот» (Москва), академік М. М. Доброхотов — «Запоріжсталь», академік Г. В. Курдюмов — Дніпропетровський трубопрокатний завод ім. В. І. Леніна¹⁷. Учені визначали напрями роботи заводських лабораторій, рекомендували методику їх виконання, сприяли науковому зростанню працівників заводських лабораторій.

Однією з важливих форм творчої співдружності учених з виробничниками були комплексні бригади. До їх складу входили стахановці, активні винахідники і раціоналізатори, інженерно-технічні працівники, представники науки. Бригади переглядали технологію окремих виробничих ділянок, впроваджували нові технологічні процеси, швидкісні машини, сприяли дальшій механізації виробництва, поширенню передового досвіду. Досить цінним, наприклад, був почин трубопрокатних заводів Півдня, що організували комплексну бригаду по обміну стахановським досвідом роботи між заводами ім. В. І. Леніна, ім. К. Лібкнехта і Нікопольським південнотрубним. Об'єктами вивчення були маннесманівське, трубоварувальне і мартенівське виробництво, а також холодне волочіння. Поряд з вивченням і поширенням передового досвіду, бригада внесла багато пропозицій для дальшого впорядкування виробництва¹⁸.

Найбільш поширеною формою допомоги вчених гірникам і металургам була науково-технічна пропаганда. Вчені вузів і наукових установ виступали перед виробничниками з лекціями, організували семінари, писали науково-популярні статті і брошури з різних питань технічного прогресу. Дніпропетровський міськком КП(б)У залучав кращі сили вищих навчальних закладів для читання лекцій у міському лекторії і безпосередньо в цехах металургійних заводів з питань впровадження нової техніки, економіки й організації виробництва¹⁹.

Велику роботу по пропаганді наукових знань, передових форм і методів організації праці, по підвищенню технічного рівня виробничників проводили Будинки техніки. Вони, зокрема, організували лекції, семінари, технічні конференції, курси підвищення кваліфікації, видавали брошури, технічні листівки і плакати, де описувалися стахановські методи праці, циклічність організації виробництва. Так, Донецький будинок техніки в 1938 р. провів близько 130 лекцій, що їх прослухали біля 5500 чол.²⁰ При ньому діяла постійна виставка машин і механізмів, інструментів, діаграм. Крім стаціонарної, було 10 пересувних виставок, які по графіку перевозилися з шахти на шахту²¹.

Важливу роль у пропаганді науково-технічних знань відігравали преса, радіо, засоби наочної агітації. Велику роботу щодо розвитку співдружності вчених з виробництвом проводило Всесоюзне наукове інженерно-технічне товариство (ВНІТТ), його галузеві й первинні організації на підприємствах та в установах. Якщо наприкінці 1938 р. у Товаристві налічувалося понад 30 тис. представників радянської технічної інтелігенції²², то в 1940 р. — понад 100 тис. чол.²³ Наукові то-

¹⁶ Индустрия, 1938, 15 окт.; Социалистический Донбасс, 1939, 3 янв.

¹⁷ Индустрия, 1939, 14 июля.

¹⁸ Известия, 1940, 11 мая.

¹⁹ Партробітник України, 1941, № 7, с. 9.

²⁰ Новый горняк, 1939, № 1—2, с. 32.

²¹ История технического развития угольной промышленности Донбасса.— К., 1969, т. 1, с. 597—598.

²² Стахановец, 1938, № 12, с. 54.

²³ Правда, 1941, 13 мая.

вариства сприяли піднесенню науково-технічного рівня інженерно-технічних працівників і робітників, впровадженню у виробництво передової техніки, зміцненню співдружності науки і виробництва. Вони популяризували також досвід новаторів, проводили науково-технічні конференції, конкурси, громадські огляди наукових праць і раціоналізаторських пропозицій, консультації, лекції, видавали технічні листівки, брошури тощо. У 1939 р. члени Товариства гірників і металургів прочитали 547 лекцій, зокрема, 297 з них — у Донбасі²⁴. У травні 1939 р. відбулася Всесоюзна конференція по мартенівському виробництву. В її роботі взяли участь близько 400 чол. На ній обговорювалися найважливіші питання теорії і практики мартенівської справи²⁵.

Значного поширення набули науково-технічні конференції вчених і виробничників. У червні 1940 р. Інженерно-технічне товариство гірників спільно з Донецьким індустріальним інститутом і комбінатом «Сталінвугілля» організувало конференцію, присвячену підготовчим роботам й управлінню покрівлею. На конференцію були запрошені наукові працівники гірничих і науково-дослідних інститутів Москви, Харкова, Дніпропетровська, Сталіно, Макіївки, інженерно-технічні працівники і новатори шахт Донбасу. В її роботі взяли участь також академіки О. М. Терпигорев і А. А. Скочинський²⁶.

Однією з важливих форм залучення інженерно-технічної громадськості до розробки найбільш актуальних проблем були конкурси. ВНІТТ гірників, наприклад, у передвоєнні роки провело 6 конкурсів, на яких було внесено понад 262 пропозиції. Конкурси відіграли важливу роль у створенні вугільних комбайнів, ефективних систем розробки вугільних пластів тощо²⁷. Наукові інженерно-технічні товариства велику увагу приділяли впровадженню у виробництво пропозицій винахідників і раціоналізаторів. Так, у 1938—1939 рр. з ініціативи ВНІТТ було проведено громадський огляд науково-дослідних праць. Тільки на комбінатах «Сталінвугілля» і «Ростоввугілля» було відібрано 86 нереалізованих науково-дослідних праць і 20 раціоналізаторських пропозицій, ефективність яких становила 50 млн. крб.²⁸

Свідченням постійного зміцнення й розширення творчої співдружності науки і виробництвом був масовий рух винахідників і раціоналізаторів. Лише в 1940 р. на 11 металургійних заводах України було внесено 8940 рацпропозицій. Сума планової річної економії від 3186 впроваджених пропозицій становила 19 635 228 крб.²⁹ Велику економію від раціоналізаторських і винахідницьких пропозицій мала вугільна промисловість республіки. На шахтах комбінату «Сталінвугілля» в 1939 р. вона дорівнювала 4,7 млн. крб.³⁰

Таким чином, використовуючи різноманітні форми роботи, партійні організації наукових установ, вузів та підприємств постійно розширювали і зміцнювали творчу співдружність учених з гірниками і металургами республіки, спрямовували діяльність учених на розробку актуальних наукових проблем, створювали в колективах атмосферу масового творчого пошуку, керували діяльністю винахідників і раціоналізаторів. Особливу увагу вони приділяли таким формам творчої співдружності, як заключення договорів про науково-технічне шефство над промисловими підприємствами, створення комплексних бригад, проведення науково-технічної пропаганди. Все це сприяло прискоренню науково-технічного прогресу, підвищенню продуктивності праці, виконанню народногосподарських планів.

²⁴ ЦДАЖР СРСР, ф. 5587, оп. 6, спр. 1, арк. 106.

²⁵ Рабочий металлург, 1939, № 7, с. 1.

²⁶ Новый горняк, 1940, № 6, с. 9—10.

²⁷ ЦДАЖР СРСР, ф. 5587, оп. 6, спр. 1, арк. 6—7.

²⁸ Там же, арк. 31—32.

²⁹ Підраховано авторами за даними ЦДАНГ СРСР, ф. 8875, оп. 43, спр. 126, арк. 6.

³⁰ Новый горняк, 1940, № 3, с. 21.

ВЕРЕСНЕВЕ ПОВСТАННЯ 1923 р. У БОЛГАРІЇ ТА ВІДГУКИ НА НЬОГО ГРОМАДСЬКОСТІ РАДЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ

П. С. СОХАНЬ (Київ), Г. Й. ЧЕРНЯВСЬКИЙ (Харків)

Минає 60 років з часу Вересневого повстання болгарських робітників і селян — першого в історії збройного антифашистського виступу, організованого й керованого Комуністичною партією. Воно було найвищим етапом революційного піднесення, яке розпочалося в країні під безпосереднім впливом Великої Жовтневої соціалістичної революції.

Солдатське Владайське повстання 1918 р., страйк залізничників і загальний політичний страйк у грудні 1919 р. — лютому 1920 р. свідчили про великі революційні можливості болгарського робітничого класу. Почався процес більшовизації соціал-демократичного руху. В країні назрівала революційна криза. У травні 1919 р. Болгарська робітнича соціал-демократична партія (тісних соціалістів) була перейменована в Болгарську комуністичну партію (тісних соціалістів). У 1919—1920 рр. склалася досить своєрідна обстановка: пролетаріат ще не міг взяти владу в свої руки, а сили і вплив буржуазних партій завдяки революційній боротьбі трудящих були підірвані. Буржуазія змушена була у травні 1920 р. уступити правління Болгарському землеробському народному союзу (БЗНС) на чолі з демократом-республіканцем О. Стамболійським. Реформи уряду БЗНС істотно ущемили інтереси великої буржуазії, але не зачепили основ капіталізму. Перебування БЗНС при владі було виявом кризи буржуазної демократії в Болгарії.

БКП в той час робила окремі кроки для налагодження єдності дій з БЗНС. Однак вони були недостатньо послідовними. Із свого боку, керівництво БЗНС не йшло назустріч БКП у питаннях спільної боротьби проти реакції, стояло на позиціях глибоко помилкової «станової» ідеології, протиставляючи селянство міському пролетаріатові. Все це полегшило фашистський переворот 9 червня 1923 р. Більшість керівництва БКП в той час зайняла позицію «нейтралітету», розцінюючи події 9 червня як боротьбу між сільською і міською буржуазією. Ця хибна позиція, за словами Г. Димитрова, неправильно обгрунтовувалася «далекими від дійсності та революційного марксизму мертвими доктринерськими міркуваннями»¹. Збройні виступи, які вибухнули стихійно слідом за переворотом у деяких районах країни, були придушені реакцією.

В умовах загостреної політичної кризи ЦК БКП за допомогою Виконкому Комінтерну й при підтримці місцевих партійних організацій поступово почав долати помилкову тактику невтручання в події і орієнтуватися на підготовку збройного антифашистського повстання. В ряді партійних документів, підготовлених Г. Димитровим, рішуче викривалася антинародна політика фашистського уряду Цанкова². Для подання допомоги БКП до Болгарії виїхав Генеральний секретар ВККІ В. Коларов, який відіграв важливу роль у розробці нової стратегічної і тактичної лінії партії³.

Корінним поворотом у політиці БКП були рішення її Центрального Комітету, прийняті наприкінці липня — на початку серпня 1923 р.*

¹ Димитров Г. Съч.—София, 1955, т. 14, с. 238.

² Димитров Г. Съч.—София, 1953, т. 7, с. 169, 188—193 та ін.

³ Даскалов Д. В. Коларов и революционните събития в България през 1923 г.—Известия на Института по история на БКП.—София, 1976, т. 34, с. 43—80.

* До недавнього часу в історичній літературі панувала думка, що БКП взяла орієнтацію на підготовку збройного повстання на засіданні ЦК 5—7 серпня 1923 р. Болгарський історик П. Боев переконливо довів, що до такого рішення комуністи прийшли дещо раніше, а саме — на засіданнях ЦК наприкінці липня, безпосередньо після звільнення В. Коларова з-під арешту і прибуття його до Софії (Див.: Боев П. Към въпроса за формирането на новия политически курс на БКП през

У своїх виступах на засіданнях ЦК В. Коларов обґрунтував позицію ВККІ щодо подій у Болгарії і запропонував проект резолюції, схваленої Центральним Комітетом БКП. У ній, зокрема, відзначалося: «Переворот 9 червня відкрив кризу з питання про владу, вихід з якої не може бути іншим, крім збройного повстання мас в ім'я робітничо-селянського уряду»⁴.

Глибокий аналіз становища в Болгарії, розстановки класових і політичних сил у країні після червеневого фашистського перевороту було дано в циклі статей Г. Димитрова, надрукованих у газеті «Работнически вестник» наприкінці серпня — на початку вересня⁵. Г. Димитров викрив суть фашистської диктатури як влади великої буржуазії, спрямованої не тільки проти БКП, а також проти життєвих інтересів усіх народних мас. У цих статтях ставилося завдання про створення єдиного фронту робітників і селян, комуністів і землеробців для спільної боротьби проти уряду Цанкова і доводилося, що тактика єдиного фронту є реальною боротьбою проти фашизму і реакції. Статті Г. Димитрова мали творчий, аналітичний характер. У них у зародку містилася ідея майбутньої концепції народного фронту. Статті відіграли важливу роль у політичній підготовці збройного повстання. Почалася й практична його підготовка. В середині серпня ЦК БКП надіслав керівництву БЗНС пропозицію про спільну боротьбу проти фашистської диктатури, яке її прийняло. Соціал-демократична партія, до якої БКП звернулася з аналогічним листом, відмовилася від встановлення єдиного фронту.

Одночасно з політичною здійснювалася й військово-технічна підготовка повстання. Було створено військово-технічний комітет, який спільно з окремими комітетами партії розробив план збройного повстання. На його основі окружні та околіські партійні комітети готували плани оволодіння окремими населеними пунктами.

Однак істотною слабкістю при підготовці повстання було те, що єдиний фронт БКП і БЗНС удалося створити далеко не в кожній окрузі і тим більше не в усіх селищах; не було вжито достатньо ефективних заходів для політичної мобілізації трудящих на збройну боротьбу, зокрема, не було подолано опортуністичних настроїв, проявлених під час подій 9 червня (на керівних постах у ЦК, окружних і околіських комітетах ще перебували противники повстання).

12 вересня фашистський уряд О. Цанкова провів масові арешти діячів БКП. Близько 2 тис. чол. — найактивніших бійців опинилися за ґратами. Були обезглавлені військово-революційні комітети у Пловдиві, Софії та інших містах, заборонено видання партійного органу комуністів — газети «Работнически вестник». Фактично БКП перебувала в нелегальному становищі. Підготовку повстання продовжували резервні революційні комітети.

На засіданні ЦК БКП 20 вересня 1923 р. (з числа членів ЦК властям вдалося заарештувати тільки Х. Кабакчієва) було прийнято рішення про початок збройного повстання в ніч з 22 на 23 вересня. Метою повстання було: «Повалити узурпаторський уряд Цанкова, який прийшов до влади в результаті військово-фашистського перевороту 9 червня, і встановити робітничо-селянський уряд»⁶. Для керівництва повстанням створювався Головний військово-революційний комітет у складі В. Коларова, Г. Димитрова та Г. Генова. Передбачалося поповнення комітету представником БЗНС. 21 вересня члени комітету вирушили

юли—август 1923 г.— Известия на Института по история на БКП.— София, 1981, т. 44, с. 265—292).

⁴ Българската комунистическа партия в резолюции и решения на конгресите, конференциите и пленумите на ЦК (далі: БКП в резолюции...)— София, 1957, т. 2, с. 326.

⁵ Димитров Г. Съч., т. 7, с. 200—232, 236—240, 243—263.

⁶ БКП в резолюции..., т. 2, с. 331.

до Врачанської округи, революційні сили якої мали подати допомогу повстанцям у Софії.

Однак у ряді місць виступи почалися раніше наміченого строку. 13—14 вересня піднялися на бórотьбу революційні загони у селах Мигліж і Бичерлі (район Казанлика), а через кілька днів і в інших населених пунктах Старозагорської округи. У м. Нова Загора та навколишніх селах Казанлицької, Чірпанської та інших околії Старозагорської округи було встановлено робітничо-селянську владу. Однак ізольованість повстання в окрузі, відсутність підтримки з сусідніх округ призвели до його поразки.

Найбільшою масовістю Вересневе повстання відзначалося в північно-західних районах Болгарії, особливо у Фердинандівській, Берковській, Оряхівській, Белослатинській і Ломській околіях Врачанської та Відинської округ. Його центром було м. Фердинанд, захоплене повстанськими дружинами в ніч на 23 вересня. У наступні дні відбулися запеклі бої в м. Лом, у районах залізничних станцій Брусарці, Бойчиновці, Криводол. Керували боротьбою безпосередньо В. Коларов, Г. Димитров і Г. Генев. Героїзм і самовідданість виявили, зокрема, бійці загонів, очолюваних Х. Михайловим, Г. Дамяновим, Ф. Козовським, А. Ігнатовим (легендарний піп Андрій).

На боротьбу піднялися також робітники і селяни багатьох населених пунктів Пазарджицької, Софійської та інших округ. Однак у самій столиці через розгром властями місцевого військово-революційного комітету повстання підняти не вдалося⁷. І все ж Вересневе повстання було масовим і загальнонародним. Воно охопило 8 міст і 440 сіл країни⁸.

У ході повстання в містах і селах створювалися органи робітничо-селянської влади — революційні комітети. До них входили комуністи, члени БЗНС, безпартійні. Ревкоми стежили за додержанням революційної законності й порядку. У своїй діяльності вони керувалися інструкцією, затвердженою ЦК БКП 18 вересня⁹. Ревкоми піклувалися також про постачання повстанської армії продовольством, забезпечення її тилу.

Незважаючи на мужність і героїзм повсталих, вони зазнали поразки. Уцілілі залишки повстанських дружин, що діяли на північному заході Болгарії, змушені були перейти кордон сусідньої Югославії. Проте вони залишили батьківщину з вірою в майбутню перемогу, яку вселяли їм Г. Димитров і В. Коларов у своєму «Відкритому листі». Звертаючись до робітників і селян Болгарії, вони писали: «Зі своєї поразки ми здобудемо урок, і завтра ми будемо сильніші, ніж були вчора... Ніякого суму, ніякого відчаю, ніякої малодушності! Вище голови, славні борці!»¹⁰. Частина емігрантів, у тому числі й Г. Димитров та В. Коларов, згодом прибула до Радянського Союзу. У Болгарії ж почався кривавий терор.

Головною причиною поразки Вересневого повстання була недостатня більшовизація Болгарської комуністичної партії. У конспекті першої промови перед Лейпцігським процесом 1933 р. Г. Димитров писав: «Я пишаюсь цим героїчним повстанням. Шкодную тільки, що я та моя партія не були ще справжніми більшовиками. Внаслідок цього ми не мали змоги успішно організувати та провести це історичне народне повстання на чолі з пролетаріатом. Наша недостатня більшовицька організація, політика і тактика, відсутність революційного досвіду і

⁷ Докладніше про хід повстання див.: Русенко П. Т. Великий Жовтень і революційний рух у Болгарії в 1923 році.— Харків, 1967, с. 65—158.

⁸ Див.: Там же, с. 158.

⁹ Септемврийското антифашистко въстание 1923. Документи и материали.— София, 1973, т. 1, с. 167—168.

¹⁰ Димитров Георгий. Избранные произведения.— М., 1957, т. I, с. 128—129.

особливо наша опортуністична так звана нейтральна позиція 9 червня під час військово-фашистського перевороту значно допомогли болгарським убивцям і катам народу, узурпаторам державної влади під час придушення повстання мас»¹¹.

За своїм характером Вересневе повстання було боротьбою робітників і селян за демократичну владу. Воно не ставило безпосередньої мети встановлення диктатури пролетаріату, однак у випадку перемоги взяття робітничим класом влади до своїх рук значно полегшилося б і прискорилося.

Згідно з настановами Комінтерну БКП незабаром взяла курс на підготовку нового збройного повстання. Однак поступово виявилось, що влада реакційної буржуазії зміцнюється, революційні настрої трудящих спадають, капіталістична економіка починає стабілізуватися. Як довели сучасні болгарські історики, після поразки Вересневого повстання 1923 р. перспектив на підготовку і підняття нового збройного повстання у країні тоді не було¹².

Вересневе повстання відіграло важливу роль в історії болгарського народу. Воно було переломним моментом у ході більшовизації БКП, що виявилось в усіх сферах її ідеологічної, політичної та організаційної діяльності. «Вересневе повстання створило таку глибоку криваву прірву між народними масами і фашистською буржуазією, яка нічим вже не могла бути заповнена, — говорив Г. Димитров. — Протягом усього наступного періоду фашизм ніколи не зміг зміцнити свої позиції та створити собі широку соціальну базу. З іншого боку, самовіддана боротьба і послідовна невтомна робота Комуністичної партії по створенню єдиного антифашистського фронту тісно зблизили партію з народними масами, зміцнили її зв'язки з ними і створили передумови для виступу партії як справжнього вождя трудящих мас міст і сіл у боротьбі за демократію і соціалізм»¹³. Це перше у світі збройне повстання проти фашистського режиму дало повчальний приклад для трудящих світу, який і нині є надзвичайно актуальним.

За героїчною боротьбою трудящих Болгарії у 1923 р. уважно спостерігали прогресивні сили всього світу. Вони висловлювали свою солідарність, подавали моральну й матеріальну підтримку болгарським патріотам. У перших лавах цього руху йшли радянські люди. Допмагаючи повсталим, трудящі Радянського Союзу на практиці виконували ленінську вказівку про те, що справжній інтернаціоналізм невід'ємний від всебічної підтримки визвольного руху в інших країнах¹⁴.

У загальносоюзному русі брали активну участь також усі верстви трудящих, усі категорії громадськості Радянської України. Солідарність трудящих УРСР з революційною боротьбою болгарського народу під час Вересневого повстання вже знаходила висвітлення в історичній літературі, зокрема в працях Ш. Файзієва, В. В. Павленко та авторів цих рядків¹⁵. Проте в цьому питанні є ще чимало маловідомих яскравих сторінок, які потребують додаткового висвітлення.

¹¹ Димитров Г. Сьч., т. 9, с. 112—113.

¹² Косев Д. Положенето в България и проблемът за курса на БКП след Септемврийското въстание в 1923 г. (до април 1925 г.).— Известия на Българското историческо дружество.— София, 1970, т. 27, с. 149—206; Даскалов Д. Васил Коларов и Георги Димитров и революционните събития в България. 1923—1925.— София, 1978, с. 84—225.

¹³ Димитров Г. Сьч., т. 14, с. 242.

¹⁴ Див.: Ленін В. І. Завдання пролетаріату в нашій революції (Проект платформи пролетарської партії).— Повне зібр. творів, т. 31, с. 164—165.

¹⁵ Див.: Файзієв Ш. Відгуки на Україні на Вересневе антифашистське повстання 1923 р. в Болгарії.— УІЖ, 1966, № 2; Павленко В. В. Солідарність трудящихся Украинской ССР с революционной борьбой рабочих и крестьян Болгарии. 1923—1934 гг.— К., 1977; Сохань П. С. Очерки истории украинско-болгарских связей.— К., 1976; Чернявски Г., Мичев Д. Съветската общественост и революционното движение в България. 1923—1934.— София, 1979 та ін.

Драматичні події в Болгарії ретельно висвітлювала республіканська преса. Вона докладно інформувала про фашистський переворот 9 червня 1923 р. і збройні виступи проти нього, про переслідування демократичних сил, яке розпочалося після їх придушення. Зрозуміло, що не публікувалося ніяких відомостей про нову політичну лінію БКП, яка готувала народне повстання в умовах конспірації.

Перші повідомлення, що свідчили про назрівання нових важливих подій у Болгарії, з'явилися в республіканських газетах і журналах в середині вересня. 15 й 16 вересня у «Вістях» (орган ВУЦВК) було опубліковано інформацію про арешти в Софії та провінції, про закриття клубів БКП.

19 вересня в українській пресі, зокрема в газеті «Коммунист»*, з'явилися перші повідомлення про початок збройної боротьби болгар проти фашизму. Сповіщалося про виступи в різних районах країни, викривалися твердження буржуазної пропаганди, нібито Югославія подає допомогу болгарським революціонерам. 21 вересня українські читачі ознайомилися з більш докладною публікацією про повстання в ряді сіл Старозагорської округи. «Рух розгортається», — так називалася інформація, вміщена в газеті «Коммунист»¹⁶. Того ж дня «Вісті» опублікували статтю «Вогні революції на Балканах». Це була перша в радянській пресі передова стаття про повстання, що розпочалося.

22 вересня матеріали про події в Болгарії були в центрі уваги республіканських газет. У «Коммунисте» вони публікувалися під рубрикою «Громадянська війна в Болгарії», в газеті «Вісті» — «Революційна боротьба в Болгарії». Передова стаття «Коммуниста» називалася «Тимчасовий революційний уряд», де, зокрема, відзначалося, що газета «з великим напруженням» буде стежити за революційними подіями в Болгарії.

Особливо оптимістичними були повідомлення в газетах, що вийшли 23—25 вересня. «Громадянська війна в Болгарії охопила більшу частину країни», «Урядові війська зазнають поразки», «Перемоги пролетаріату та селянства Болгарії» — під такими заголовками, набраними великим шрифтом, публікувалися численні повідомлення.

Матеріали, які друкувалися 27—29 вересня, свідчили, що збройна боротьба продовжується, хоча складність становища повсталих робітників і селян ставала дедалі очевиднішою. «Коммунист» і «Вісті» відзначали, що боротьба йде з перемінним успіхом, а в деяких місцях урядові війська розбили повсталих і чинять розправу «з винятковою жорстокістю»¹⁷.

30 вересня в республіканській пресі було повідомлено про те, що в головних районах революційного руху повстання придушено та про перехід близько 2 тис. його учасників на чолі з Г. Димитровим і В. Коларовим югославського кордону¹⁸. З цього моменту характер поточної інформації про події в Болгарії змінюється. Газети концентрують увагу на кривавому фашистському терорі, який розгорнувся в країні, та на долі повстанців, що опинилися за межами своєї батьківщини.

Українська радянська преса вже в перші дні після Вересневого повстання зробила спроби аналізу причин його виникнення і поразки. 5 жовтня «Коммунист» присвятив цьому питанню передову статтю під назвою «Повстання придушено. Хай живе повстання!». У ній, зокрема, вказувалося, що слабо озброєні болгарські робітники й селяни змушені були прийняти бій у несприятливій обстановці. Газета порівнювала терор болгарської реакції з аналогічними подіями в інших країнах, а

* В «Правде» та «Известиях» перші повідомлення про повстання з'явилися 21 вересня.

¹⁶ Коммунист, 1923, 21 сент.

¹⁷ Коммунист, 1923, 28 сент.; Вісті, 1923, 28 верес.

¹⁸ Коммунист, 1923, 30 сент., 2 окт.

Цанкова — з Галіфе, Хорті, Маннергеймом. В статті викривалося лицемірство правлячих кіл капіталістичних країн, які визнали уряд Цанкова ще в червні, коли він прийшов до влади шляхом військового перевороту, проти волі болгарського народу. А нині, відзначала газета, коли «народ піднявся проти диктатури купки авантюристів», світова буржуазія «шалено аплодує кривавим подвигам цанковистів, які заливають морем народної крові революційну пожежу». Автор статті підкреслював історичне значення Вересневого повстання й висловлював сподівання, що поразка є тимчасовою, оскільки «бойовий союз болгарського пролетаріату з селянством нині затверджений кров'ю загиблих у загальній боротьбі борців. Це — запорука майбутньої перемоги болгарської революції».

У наступний період українські газети надрукували ряд листів, кореспонденцій та інтерв'ю, які розширили уявлення громадськості про Вересневе повстання. Дуже цікавою була перша, як повідомляла преса, доповідь співробітника РОСТА, відрядженого до Софії*. Значну її частину надрукували «Вісті»¹⁹. Найбільших масштабів і найбільш організованих форм, відзначалося в доповіді, повстання набуло у Фердинандівській і Берковській околицях, де його очолювали В. Коларов та Г. Димитров. Головними лозунгами повстанців були: «Земля має належати селянам!», «Податки мусять платити багаті!», «Хай живе робітничо-селянський уряд!». Вказувалося, що багато повстанців після поразки переховується в горах, тобто починається партизанська боротьба.

Нові відомості про організацію збройної боротьби повідомлялися в кореспонденції з Софії, опублікованій у «Коммунисте» під заголовком «Болгарська трагедія»²⁰. В ній, зокрема, розповідалося про арешти напередодні виступу і про засідання ЦК БКП, на якому було прийнято рішення підняти повстання по всій країні. Коротко викладався його план, за яким передбачалося спочатку підняти провінцію, а потім столицю. Відзначалися недоліки повстання, зокрема, вказувалося на те, що ЦК БКП не зміг організувати все чітко, і в багатьох місцях дії почалися передчасно. «Повстанці билися з дуже великою мужністю», — підкреслювалося в листі.

З аналізом досвіду та уроків Вересневого повстання в радянській пресі виступали діячі БКП. Так, на початку жовтня газета «Коммунист» надрукувала бесіду співробітника РОСТА з представником БКП у Виконкомі Комінтерну С. Сапуновим²¹. Останній відзначив масовий характер виступу, активну участь у ньому селянства, героїзм трудящих, у тому числі жінок і молоді. Підкреслювалося, що повстання розвивалося під лозунгами створення робітничо-селянського уряду. Однак повстанці були погано озброєні, тоді як уряд мав у своєму розпорядженні великі військові сили. Сапунов повідомив кореспонденту про лист від В. Коларова, який перебував у той час у м. Пірот (Югославія). «Тон листа добрий, — сказав він, — і завершується словами: «Незважаючи ні на що, Болгарія буде мати робітничо-селянський уряд!». Очевидно, йшлося про відкритий лист, з яким В. Коларов і Г. Димитров звернулися після поразки повстання до робітників і селян країни²².

Через кілька днів у тій же газеті (а також у «Вістях») було

* Кореспонденція, на жаль, була єдиною. Встановити її автора і конкретні обставини його перебування в Болгарії не вдалося. Зрозуміло, що в той час радянський журналіст не мав змоги приїхати туди відкрито. Очевидно, були використані нелегальні канали БКП або він прибув під виглядом кореспондента від якогось західноєвропейського друкованого органу. Не виключено, що ним міг бути один з діячів БКП.

¹⁹ Вісті, 1923, 10 жовт.

²⁰ Коммунист, 1923, 4 нояб.

²¹ Коммунист, 1923, 7 окт.

²² Димитров Г. Сьч., т. 7, с. 266—276.

опубліковано матеріали про бесіду її кореспондента з представником ВККІ та Балканської комуністичної федерації (прізвище останнього не називалося)²³. У ній відзначалося, що уряд Цанкова не має соціальних коренів серед трудящих й висловлювалася впевненість у продовженні боротьби. «Вона розгортатиметься широко, — підкреслив учасник бесіди, — охоплюючи все нові верстви трудящого населення Болгарії».

У грудні 1923 р. «Коммунист» опублікував статтю С. Сапунова «У Болгарії після повстання»²⁴. Вона була присвячена головним чином аналізу стану економіки країни, її внутрішньополітичного й міжнародного становища. Водночас автор статті торкнувся й причин поразки повстання, відзначивши, що головні революційні сили не були сконцентровані у вирішальних пунктах.

Матеріали такого роду публікувалися й у наступний період. Так, у травні 1925 р. газета вмістила інформацію про бесіду із завідувачим Центральним болгарським бюро при ЦК КП(б)У С. Міцевим — активним учасником Вересневого повстання. Йшлося про фашистський переворот 1923 р., про класову суть уряду Цанкова²⁵. Вересневе повстання розглядалося як виступ, що розпочався стихійно і лише пізніше був очолений Комуністичною партією. Це була тактична лінія партії щодо повстання в умовах фашистського терору, який набував дедалі більших розмірів.

Поточні й ретроспективні матеріали про Вересневе повстання з'являлися не тільки в центральних республіканських газетах. Місцева преса публікувала статті, присвячені його річницям. Часто їх авторами були політемігранти. Так, «Харьковский пролетарий» відзначив 5-у річницю повстання статтю його учасника І. Колева²⁶. «Луганская правда» вмістила нарис про повстання в районі Горна Джумая²⁷.

Докладно розповідала про Вересневе повстання газета, що виходила в республіці болгарською мовою (спочатку вона називалася «Сърп и чук», з 1926 р. — «Съветско село», а з 1930 р. — «Колективист»). Щороку у вересні газета публікувала статті про героїчну збройну боротьбу в 1923 р. У 1934 р. їй була присвячена більша частина вересневого номера²⁸. Він відкривався портретами Г. Димитрова і В. Коларова. В газеті було вміщено статтю політемігранта О. Даскалова «Вересневе повстання і БКП». Інші матеріали розповідали про повстання в Старозагорській і Врачанській округах, про участь жінок у боротьбі.

Антифашистському виступові болгарського народу присвячувалися літературно-художні твори, в тому числі натхненні вірші відомих радянських поетів — О. Жарова, М. Асеева та ін. Ще не затихли постріли Вересневого повстання, як у газеті «Красный Николаев» з'явився чудовий вірш Е. Багрицького «Болгарія»²⁹. В ньому було образно показано зв'язок повстання з Великою Жовтневою соціалістичною революцією. Автор закликав демократичну Європу піднятися на захист вересневих борців. У вірші «Болгарським товаришам» О. Жаров віддавав данину глибокої шани загиблим героям і провіщав нову революційну бурю в Болгарії³⁰. М. Асеев у вірші «Вій» викрив участь у каральних діях російських білоемігрантів під час Вересневого повстання³¹.

Висловлюючи палке співчуття героїчним болгарським борцям, преса Радянської України, як і всієї Країни Рад, була важливим засобом дальшої мобілізації трудящих СРСР на подання їм моральної

²³ Коммунист, 1923, 11 окт.; Вісті, 1923, 11 жовт.

²⁴ Коммунист, 1923, 22 дек.

²⁵ Коммунист, 1925, 19 мая.

²⁶ Харьковский пролетарий, 1928, 22 сент.

²⁷ Луганская правда, 1926, 21 сент.

²⁸ Коллективист, 1934, 23 сент.

²⁹ Красный Николаев, 1923, 27 сент.

³⁰ На помощь узникам капитала: Сборник. — Севастополь, 1925, с. 21—22.

³¹ Рабоче-крестьянская газета (Подольская губерния), 1923, 11 нояб.; Херсонский коммунар, 1923, 17 нояб.

і матеріальної підтримки. Масовий рух допомоги революційній боротьбі болгарського робітничого класу і трудящого селянства, який розгорнувся в Радянському Союзі в 1923 р., перебував у центрі уваги ВКП(б), а на Україні — її бойового загону — КП(б)У. Під час підготовки до святкування 6-ї річниці Великого Жовтня ЦК КП(б)У надіслав губернським комітетам партії листа, в якому Вересневе повстання в Болгарії та події в Німеччині називалися найважливішими фактами світового революційного процесу³². Лист сприяв розгортанню діяльності по мобілізації трудящих Радянської України на допомогу болгарському народу. В 1925 р. ЦК КП(б)У направив місцевим організаціям циркуляр щодо проведення масової кампанії в зв'язку з 2-ю річницею Вересневого повстання. В ньому зверталася увага на необхідність проведення зборів і мітингів з прийняттям резолюцій проти фашистського терору в Болгарії³³. Мелітопольський окружний комітет партії у циркулярному листі від 12 вересня 1925 р. запропонував районним комітетам провести збори в зв'язку з річницею повстання. Було надіслано і текст відповідної доповіді³⁴.

Питання революційного руху в Болгарії, причин Вересневого повстання та його уроків порушувалися у виступах, доповідях і статтях керівних діячів партії та Радянської держави. Так, восени 1923 р. на загальноміських зборах комуністів Одеси з доповіддю про становище в Болгарії виступив народний комісар охорони здоров'я РСФРР М. О. Семашко³⁵. Про уроки класової боротьби в Болгарії йшлося у привітанні, підписаному головою ВУЦВК Г. І. Петровським та іншими членами уряду Радянської України, на адресу Першої міжнародної селянської конференції (Москва, жовтень 1923 р.). Характеризуючи умови, в яких вона проходила, автори привітання особливо підкреслювали той факт, що її учасники зібралися безпосередньо після поразки болгарського робітничо-селянського повстання, і це покладає на них обов'язок солідарності³⁶. У червні 1925 р. Голова Ради Народних Комісарів УСРР В. Я. Чубар дав інтерв'ю представникам преси, присвячене класовій боротьбі в Болгарії. Він високо оцінив Вересневе повстання і міжнародну робітничу солідарність з жертвами фашистського терору. Спинившись на уроках болгарських подій, В. Я. Чубар підкреслював значення міцного союзу робітників і селян³⁷. Член ЦК РКП(б) і Президії ВККІ Д. З. Мануїльський, виступаючи 7 листопада 1927 р. перед робітниками Луганського заводу ім. Жовтневої революції, докладно розповів про революційну боротьбу в Болгарії, починаючи з 1918 р. Він застерігав, що терор проти учасників її в цій та інших країнах Східної й Південно-Східної Європи, антикомуністичні законодавства їх урядів пов'язані з підготовкою нової війни з боку імперіалістів³⁸. Доповідаючи ЦК КП(б)У в травні 1928 р. про роботу VIII розширеного пленуму ВККІ, Д. З. Мануїльський знову звертав увагу на зв'язок між внутрішньою реакцією в Болгарії та антирадянським курсом її уряду в галузі міжнародних відносин³⁹.

Питання, пов'язані з Вересневим повстанням, жваво обговорювалися на зборах партійних груп і на партійних конференціях, що проходили в республіці, зокрема на VII окружній партійній конференції

³² Партархів Запорізького обкому Компартії України, ф. 1, оп. 1, спр. 110, арк. 54.

³³ Партархів Одеського обкому Компартії України, ф. 7, оп. 1, спр. 374, арк. 95.

³⁴ Філіал Державного архіву Запорізької області в м. Мелітополі, ф. 513, оп. 1, спр. 11, арк. 71-а.

³⁵ Известия (Одесса), 1923, 20 окт.

³⁶ Коммунист, 1923, 12 окт.; Вісті, 1923, 12 жовт.

³⁷ Більшовик Полтавщини, 1925, 13 черв.

³⁸ Партархів Ворошиловградського обкому Компартії України, ф. 34, оп. 1, спр. 483, арк. 1,5.

³⁹ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 1, спр. 1086, арк. 7.

у м. Феодосії (листопад 1923 р.)⁴⁰, на зборах комуністів Запоріжжя (25 жовтня 1923 р.)⁴¹ та ін.

Події в Болгарії неодноразово обговорювалися на засіданнях губернських і окружних з'їздів Рад. Так, на засіданні Одеської міської Ради 6 листопада 1923 р. головуючий оголосив, що серед присутніх є представники БКП. Їх було обрано до складу президії. Депутати заслухали одного з них (на жаль, його ім'я не зафіксовано у протоколі)⁴².

Болгарському робітничому революційному рухові приділялася значна увага у звітах і доповідях урядових органів, які в 20-х роках регулярно обговорювалися на сесіях місцевих Рад. Так, делегати VII Полтавського губернського з'їзду Рад (січень 1924 р.) заслухали доповідь уряду Радянської України, у якій було зроблено аналіз класової боротьби в Болгарії у 1923 р. В ній називалися причини поразки повстання, в тому числі ілюзорність ідеї самостійної селянської влади та помилка робітничого класу, який не підтримав Стамболійського⁴³. Наприкінці квітня 1925 р. на IX з'їзді Рад у Харкові було заслухано доповідь секретаря ВУЦВК П. І. Буценка, присвячену міжнародному становищу СРСР. Значну увагу доповідач приділив Болгарії. Він підкреслив, що буржуазна Європа намагається використати події в цій країні проти міжнародного комуністичного руху і СРСР⁴⁴.

Широко обговорювалися болгарські події також на VII з'їзді Рад Одеської губернії. 27 квітня 1925 р., у день відкриття з'їзду, в Одесі було організовано загальноміський мітинг протесту проти фашистського терору в Болгарії. На з'їзді від імені болгарських антифашистів виступив політемігрант Р. Крайчев. Він висловив упевненість у неминучій перемозі над фашизмом. Делегати виявили свою солідарність з революційним рухом у Болгарії⁴⁵.

В авангарді руху підтримки болгарського народу йшов робітничий клас СРСР та його профспілки. Ще 25 вересня 1923 р. на конференції фабрично-заводських комітетів друкарів у Харкові було заслухано повідомлення про антифашистське повстання і прийнято рішення надіслати привітання його учасникам. У ньому підкреслювалося, що друкарі України з напруженням стежать за боротьбою своїх товаришів, захоплені ними і готові подати їм всебічну допомогу⁴⁶. У 1924 р. ім'ям відомого діяча БКП Д. Благоева було названо цукровий завод в Одесі. На заводських робітничих зборах неодноразово слухалися доповіді про життя і діяльність Д. Благоева, про революційну боротьбу болгарського пролетаріату⁴⁷.

Події в Болгарії цікавили й трудяще селянство республіки. З 28 вересня по 8 листопада 1923 р. в багатьох селах Катеринославської губернії, наприклад, було проведено присвячені їм селянські збори. 7 жовтня, зокрема, в селах Романівка та Аули читалися доповіді про революційні події у Європі. В резолюціях зборів селяни висловлювали свою солідарність з їх учасниками в Болгарії, Німеччині та інших країнах⁴⁸.

Селянські збори відбулися в багатьох інших районах республіки. Повсюди селяни з зацікавленням слухали про боротьбу трудящих

⁴⁰ Партархів Кримського обкому Компартії України, ф. 7, оп. 1, спр. 49, арк. 33.

⁴¹ Партархів Запорізького обкому Компартії України, ф. 1, оп. 1, спр. 37, арк. 28.

⁴² Державний архів Одеської області, ф. 1234, оп. 1, спр. 3, арк. 11, 18—19.

⁴³ Голос труда (Полтава), 1924, 8 січ.

⁴⁴ ЦДАЖР УРСР, ф. 1, оп. 2, спр. 2559, арк. 119.

⁴⁵ Известия (Одесса), 1925, 28 апр.

⁴⁶ Див.: П а в л е н к о В. В. Указ. соч., с. 36.

⁴⁷ Поточний архів Одеського цукрорафінадного заводу. Довідка «Історія технічного розвитку Одеського цукрорафінадного заводу», арк. 5.

⁴⁸ Партархів Дніпропетровського обкому Компартії України, ф. 7, оп. 1, спр. 99, арк. 1, 56 та ін.

Болгарії і висловлювали свою готовність подати їм матеріальну допомогу⁴⁹. 23 вересня 1923 р. в Одеському цирку відбувся мітинг селян, які привезли хліб для МОДРу. Серед ораторів був представник БКП, який висловив надію, що скоро над Балканами розвиватиметься прапор волі⁵⁰.

В русі солідарності з борцями проти фашизму в Болгарії активну участь брала радянська молодь. Так, у с. Диневка Катеринославської губернії наприкінці вересня 1923 р. на зборах юнаків і дівчат було прийнято резолюцію, в якій висловлювалася готовність із зброєю в руках стати на захист революційного пролетаріату Болгарії⁵¹. Прагнення подати збройну допомогу болгарським патріотам — характерна риса багатьох документів молодіжних організацій.

У зв'язку з посиленням терору в Болгарії навесні 1925 р. секретаріат ЦК ЛКСМУ прийняв рішення про розгортання в комсомольській пресі кампанії протесту, а також проведення зборів і вечорів солідарності з трудящими Болгарії.

У зверненні до комсомольців України 30 липня 1925 р. він знову акцентував увагу на подіях у Болгарії, підкреслюючи необхідність єдиного фронту дій усіх трудящих⁵².

Питання болгарського революційного руху вивчалися в системі політичної освіти ВЛКСМ. Так, до плану політосвіти, підготовленому Харківським губкомом комсомолу на 1924 р., було включено тему про піднесення революційного руху в Болгарії в 1923 р.⁵³

Особливо важливу роль у мобілізації громадськості Країни Рад на підтримку революційного руху за кордоном, зокрема в Болгарії, відіграла радянська секція МОДР. Її місцеві організації, які створювалися саме в 1923 р., вважали налагодження руху солідарності з Вересневим повстанням одним з найважливіших своїх завдань. Ефективною формою підтримки було шефство. По лінії МОДР основною його формою був зв'язок з політичними в'язнями. Першими (у червні 1923 р.) взяли шефство над політв'язнями Плевена модрівські організації Полтавської губернії. Це посилювало інтерес робітників і селян до роботи МОДР, до революційного руху в Болгарії. У Полтаві були створені гуртки по вивченню подій у Болгарії. Трудящі виявляли бажання вивчати болгарську мову, щоб мати змогу листуватися з революціонерами⁵⁴. Поразка Вересневого повстання була сприйнята як сигнал до посилення руху допомоги. По всій губернії розгорнувся збір коштів на допомогу його учасникам та їх близьким. У жовтні — листопаді селяни передали МОДР 38 тис. пудів зерна⁵⁵. Працівники Нафто-синдикату виділили 10% своєї зарплати за жовтень 1923 р.⁵⁶

БКП високо оцінила допомогу полтавчан. Від імені партії В. Коларов надіслав їм листа, а під час перебування в Полтаві у дні святкування 1 Травня 1924 р. особисто подякував за їх інтернаціоналістські почуття і дії⁵⁷.

Шефську роботу проводили також інші організації МОДР УСРР.

⁴⁹ Див.: наприклад: Партархів Кримського обкому Компартії України, ф. 70, оп. 1, спр. 55, арк. 113, 161 та ін.

⁵⁰ Известия. Вечерний выпуск (Одесса), 1923, 24 сент.

⁵¹ Звезда (Екатеринослав), 13 окт.

⁵² Центральний архів ВЛКСМ, спр. «Україна. Секретаріат ЦК. 1924—1927», арк. 75, 88.

⁵³ Там же, спр. «Харків. 1923—1925», арк. 57.

⁵⁴ Первая Всесоюзная конференция МОПРа 30—31 января 1924 г. (Стеногр. отчет).— М., 1924, с. 41—43, 68.

⁵⁵ Голос труда, 1923, 2 окт.

⁵⁶ Партархів Полтавського обкому Компартії України, ф. 7, оп. 2, спр. 156, арк. 92, 106.

⁵⁷ Голос труда, 1924, 30 апр., 1, 4, 5, 13, 22 мая; Партархів Полтавського обкому Компартії України, ф. 7, оп. 2, спр. 156, арк. 92, 106.

Так, трудящі Одеси шефствували над в'язнями у Варні, шахтарі Донбасу — у центральній софійській в'язниці тощо⁵⁸.

Рух на підтримку трудящих Болгарії у важкі роки боротьби проти фашизму і реакції після поразки Вересневого повстання 1923 р. був одним з важливих елементів закладання фундаменту радянсько-болгарського братерства. Перемога революційних сил болгарського народу під керівництвом БКП при вирішальній допомозі Червоної Армії у вересні 1944 р. відкрила новий етап у розвитку дружби та співробітництва між народами НРБ та СРСР, яке стало яскравим прикладом відносин нового типу — відносин справжнього інтернаціоналізму. Про джерела і значення цієї дружби Т. Живков, зокрема, писав: «Перейшовши через вогонь боротьби проти капіталізму і фашизму, за будівництво соціалізму і комунізму, дружба і єдність нашого народу з народами Радянського Союзу є могутньою рушійною силою нашого суспільно-економічного розвитку»⁵⁹.

⁵⁸ ЦДАЖР УРСР, ф. 2605, оп. 4, спр. 191, арк. 9—13; Колективист, 1934, 30 сент.

⁵⁹ Живков Тодор. Дружба от векове за векове. В три тома.—София, 1977, с. 462.

ПРО ПОЛІТИЧНИЙ РОЗВИТОК КРАЇН БАСЕЙНУ КАРІБЬСЬКОГО МОРЯ В 70-х — НА ПОЧАТКУ 80-х РОКІВ

Б. І. ГУМЕНЮК (Київ)

Характеризуючи основні проблеми, що стоять перед молодими країнами, які визволилися від колоніального гніту, Генеральний секретар ЦК КПРС, Голова Президії Верховної Ради СРСР товариш Ю. В. Андропов у доповіді на спільному урочистому засіданні ЦК КПРС, Верховної Ради СРСР і Верховної ради РРФСР з нагоди 60-річчя утворення СРСР відзначав, що «...рішучий опір імперіалізму, продумана стратегія економічного і соціально-політичного розвитку, взаємне поважання інтересів і прав один одного дадуть змогу народам цих країн подолати те, що називають труднощами зростання»¹.

Це стосується й молодих незалежних країн, розташованих в басейні Карибського моря. Перемога кубинської революції дала могутній поштовх антиімперіалістичному руху в Карибському басейні. Народи цього регіону об'єднують спільне прагнення ліквідувати наслідки колоніального гніту, покінчити з неоколоніалізмом. В багатьох молодих державах робляться кроки, які обмежують діяльність іноземного капіталу, проведено прогресивні перетворення у різних сферах економічного і суспільного життя. Особливо широкого розмаху ці процеси досягли у 70-і роки.

В даному повідомленні зроблено спробу проаналізувати соціально-економічну ситуацію в чотирьох країнах Карибського басейну — Тринідаді і Тобаго, Ямайці, Гайані і Гренаді. Вибір саме цих країн продиктований тим, що вони відносяться до найбільших у субрегіоні і процеси, які там відбуваються, справляють значний вплив на політичну ситуацію у Карибському басейні в цілому. Дослідження суспільно-політичного розвитку в цих країнах у 70-ті роки дає змогу показати перешкоди і труднощі об'єктивного та суб'єктивного характеру, які стоять перед молодими державами з колоніальним минулим. Сумарний аналіз соціально-економічного становища в цих країнах допомагає простежити основні

¹ Андропов Ю. В. Шістдесят років СРСР.—К., 1982, с. 19—20.

риси еволюції політичної ситуації в Карібському басейні у зазначений період.

Визволення Трінідаду і Тобаго від колоніальної залежності (1962) відкрило широкі перспективи для розвитку економіки, підвищення життєвого рівня трудящих, прогресу в усіх сферах політичного і суспільного життя. Однак внаслідок курсу, який проводив уряд партії — Народний національний рух (ННР), проблеми країни не вдалося розв'язати, хоча й було зроблено спробу здійснити деякі позитивні заходи й реформи.

Боротьба народу Трінідаду і Тобаго завжди мала антиімперіалістичну спрямованість. Активність мас особливо зросла на початку 70-х років. Кульмінацією політичної боротьби стали події лютого — квітня 1970 р., коли по всій країні прокотилася хвиля страйкового руху, масові демонстрації і мітинги, відбулося повстання в армії²⁻³.

Щоб зрозуміти причини цих подій, необхідно коротко спинитися на деяких особливостях економічного розвитку країни у 60-і — 70-і роки. Порівняно з іншими країнами Вест-Індії Трінідад і Тобаго належить до числа найбільш економічно розвинутих, що зумовлюється великими родовищами нафти, відкритими ще на початку нашого століття. При розгляді соціальної структури Трінідаду і Тобаго необхідно мати на увазі, що на відміну від інших країн Вест-Індії, там уже сформувався пролетаріат, який відіграє провідну роль в економічному і політичному житті країни.

Хвилювання і демонстрації в країні розпочалися наприкінці лютого 1970 р. Безпосереднім приводом до цього стали репресії уряду Канади проти трінідадських студентів, які навчалися в канадських павчальних закладах. Керівна роль у лютневих виступах належала створеному у 1969 р. Національному Комітету єдиних дій⁴, головною опорою якого були студенти Вест-Індського університету в Сент-Огастіні.

Події, які відбулися в країні, примусили правлячі кола терміново вжити певних заходів з метою ослаблення напруги боротьби мас. Було проведено перебудову кабінету міністрів, іноземні установи, що функціонували в країні, зобов'язалися більше залучати до участі в їх діяльності представників місцевого населення. Уряд прийняв також рішення про збільшення асигнувань на здійснення програм житлового будівництва і спорудження шкільних приміщень, обіцяв добитися зростання зайнятості населення і скорочення рівня безробіття⁵.

Все це свідчило про те, що політичні керівники змушені були враховувати обстановку і певною мірою задовольнити вимоги, висунуті прогресивними організаціями. Проте основні проблеми країни розв'язано не було.

Таким чином, спроба прогресивних сил Трінідаду і Тобаго добитися у лютому — квітні 1970 р. здійснення докорінних економічних і політичних перетворень зазнала поразки. Це сталося тому, що суб'єктивні й об'єктивні умови для революції в країні ще не склалися, незважаючи на ознаки гострої кризи економічної та політичної структури. Однак події 1970 р. безпосередньо вплинули на формування прогресивних тенденцій у зовнішньополітичному курсі молодого держави.

Все більшого значення для самостійного розвитку Трінідаду і Тобаго набуває довготривале співробітництво із соціалістичними країнами. Після відновлення дипломатичних відносин з Кубою (1972 р.) було створено технічну комісію, яка займається питаннями координації розвитку обох країн. Дальшому розвитку цих відносин сприяв офіційний візит прем'єр-міністра Трінідаду і Тобаго Е. Вільямса на Кубу в червні 1975 р., в ході якого була досягнута домовленість про обмін спеціалістами в галузі цукрової і харчової промисловості, а також виробництва доб-

²⁻³ Латинская Америка: проблемы истории и внешней политики. М., 1976, с. 120.

⁴ Thunder. Georgetown, 1971, vol. 2, N 1, p. 14.

⁵ Quarterly Economic Review. The West Indies, Bahamas, Bermuda, Belize, Guyana, 1970, N 3, p. 8.

рив. Було встановлено тісні контакти між університетами Гавани і Порт-оф-Спейна. Того ж року прем'єр-міністр Е. Вільямс відвідав Румунію і Радянський Союз⁶, що сприяло встановленню радянсько-тринідадського і тринідадсько-румунського співробітництва.

Помітно зростає роль Тринідаду і Тобаго в латиноамериканських справах. Як член Організації американських держав ця країна виступає за перегляд основ її діяльності, за реформу всієї латиноамериканської системи. Тринідад і Тобаго була однією з держав, які вели боротьбу проти імперіалістичної блокади Куби.

Дещо по-іншому складалася ситуація на Ямаїці. В цій країні правлячою (з 1972 р.) Народною національною партією (ННП) було проголошено курс на побудову «демократичного соціалізму» в країні. Велика увага в програмних документах ННП надавалася концентрації суспільної власності. Було проголошено: «Провідні галузі економіки повинні стати суспільною власністю і бути взятими під контроль настільки швидко, наскільки дозволяють умови Ямайки»⁷. Одним з практичних втілень цієї концепції були заходи по обмеженню великої земельної власності, наділенню землею фермерів, створенню кооперативів. Важливе місце у документах і практичній діяльності ННП зайняло питання про націоналізацію іноземних компаній. Відразу ж після одержання незалежності парламентська фракція ННП внесла пропозицію націоналізувати деякі підприємства. Однак лейбористи, які у 1962—1972 р. були при владі, не підтримали цю ідею.

Націоналізація англійської компанії «Джамайка Паблік Сервіс Компані ЛТД» була першим кроком на шляху розширення і зміцнення державного сектора і перебудови економіки⁸. З метою обмеження сфери діяльності іноземних компаній уряд ННП підвищив податки на прибутки. Так, у 1974 р. було встановлено контроль над діяльністю американських і канадських фірм, що вели розробки бокситів, і введено високий податок на їх прибутки⁹.

Що стосується соціальних проблем, то керівництво ННП не раз заявляло про свій твердий намір покласти край злидням, безправ'ю, поліпшити систему охорони здоров'я і освіти, забезпечити роботою максимальну кількість трудящих. Програмою «демократичного соціалізму» передбачалося прийняття «справедливого трудового законодавства», виплата грошової допомоги в разі нещасного випадку. Міністерство праці зобов'язувалося розв'язати будь-яке спірне питання, яке виникало між підприємцями і профспілками. Після приходу ННП до влади в країні було встановлено мінімум заробітної плати розміром 20 доларів на тиждень. У 1975 р. відбулося підвищення заробітної плати на 100% робітникам цукрової промисловості, їм вперше в історії країни була гарантована зайнятість протягом всього року¹⁰. Уряд запровадив також безплатне навчання у початкових школах.

У середині 70-х років в ННП чітко виявилася тенденція до розмежування з ряду питань. Якщо представники лівої течії виступали за поглиблення процесу економічних і соціальних перетворень, то лідери правого крила вважали, що треба задовольнитися досягнутими результатами¹¹. У зовнішньополітичному курсі ННП яскраво виражена тенденція до зміцнення солідарності з боротьбою народів Азії, Африки, Латинської Америки. Було встановлено дипломатичні відносини з Кубою (1972 р.), з СРСР (1975 р.) та іншими соціалістичними країнами.

Процес демократизації політичного життя Ямайки сприяв активіза-

⁶ См.: Латинская Америка, 1980, № 8, с. 79.

⁷ Socialist International Information, London, 1963, vol. XIII, N 4. p. 56.

⁸ The Daily Cleaner, 1964, 7 November.

⁹ Foreign Economic Trends and Their Implications for the United States, Jamaica. Washington, 1974, N 127, p. 5.

¹⁰ Socialist International Information, 1965, vol. XV, N 5, p. 56.

¹¹ Latin America. Political Report. London, 1977, vol. XI, N 41, p. 326.

ції діяльності різноманітних політичних організацій, в тому числі марксистських: Ліги визволення робітників і Комуністичної партії Ямайки (КПЯ), яка була створена у 1975 р. й перейменована у 1978 р. у Робітничу партію Ямайки. Виникнення компартії — подія величезної ваги, яка свідчить про зростання політичної свідомості робітничого класу та інтелігенції країни.

Прогресивні соціально-економічні перетворення, антиімперіалістична політика Ямайки викликали жорстокий опір місцевої великої буржуазії та зовнішніх реакційних сил, насамперед США. Офіційні кола у Вашингтоні робили все, щоб не допустити «другої Куби» у басейні Карібського моря¹². Активна роль Ямайки у русі неприєднання, її солідарність з національно-визвольною та антиімперіалістичною боротьбою народів світу не влаштовувала правлячі кола США. Тому Рада національної безпеки США офіційно розробила план дестабілізації Ямайки, спрямований насамперед на те, щоб провести вибори 1980 р. з бажаним для себе результатом. Цього разу реакційним силам вдалося здійснити свої плани, але народ Ямайки не має наміру здавати завойовані позиції. Боротьба за глибокі соціально-економічні перетворення продовжується.

Складні проблеми в розглядуваній період доводилося розв'язувати прогресивним силам Гайани. Після здобуття політичної незалежності і проголошення у 1970 р. курсу на побудову «кооперативного соціалізму» гайанським прогресивним силам, крім об'єктивних труднощів, зумовлених двохсотрічним британським пануванням, доводиться долати перешкоди, які створюються міжнародним імперіалізмом, зокрема монополіями США. Генеральний секретар народної прогресивної партії Гайани (партії гайанських комуністів) Чедді Джаган так характеризував становище у країні: «Імперіалістичні держави посилюють натиск на Гайану, внаслідок чого національно-визвольний процес у нашій країні уповільнився. Не в змозі знайти вихід з економічної та фінансової кризи, яка вразила Гайану наприкінці 1976 р., партія Народний національний конгрес (ННК), яка стоїть при владі, стала піддаватися натиску імперіалізму — головного винуватця відсталості і злиднів нашої держави»¹³.

З 1977 р. почали спостерігатися ознаки поправління режиму, повернення до проімперіалістичного курсу. Не знайшовши виходу з тяжкої економічної кризи, уряд у 1979 р. уклав угоди з Міжнародним валютним фондом (МВФ). За рекомендаціями МВФ було урізано кошти на соціальний розвиток, заморожено заробітну плату, фактично припинилося субсидування товарів народного споживання.

Введений в 1979 р. новий інвестиційний кодекс широко розчинив двері іноземним інвеститорам.

Економічне становище Гайани наприкінці 70-х — на початку 80-х років було дуже тяжким. Якщо у 1974 р., коли з'явилися перші ознаки кризи, розв'язати бюджетні ускладнення вдалося завдяки зростанню світових цін на цукор, то на кінець 1979 р. ситуація різко погіршилася.

Прямим наслідком складного економічного становища є загострення політичних суперечностей. У вересні 1980 р. парламент Гайани прийняв нову конституцію. В ній міститься ряд реакційних статей щодо основних демократичних свобод. Проголосивши, що «всі політичні партії повинні поважати принципи національного суверенітету і демократії»¹⁴, нова конституція дозволяє заборонити будь-яку політичну організацію. Так, обмежено діяльність ННП як легальної партії.

Очевидний регрес намітився також у галузі зовнішньої політики. У зв'язку з агресією Китаю проти В'єтнаму уряд Гайани зайняв проамериканську позицію. Помітно активізувалися за останні п'ять років відносини між Джорджтауном і Пекіном. Однак, незважаючи на склад-

¹² Nation. New York, 1980, 1 October.

¹³ Проблемы мира и социализма, 1979, № 12, с. 65.

¹⁴ Проблемы мира и социализма, 1981, № 1, с. 61.

ність політичної ситуації в країні, ніколи ще не спостерігалось такої єдності опозиційних партій, найбільших профспілок, основних релігійних організацій в боротьбі за демократію, за уряд національно-патріотичного фронту, за демократичну, антиімперіалістичну, орієнтовану на соціалізм програму.

На Гренаді процеси соціально-економічного розвитку наприкінці 70-х — на початку 80-х років за своїм політичним значенням досягли найбільшого розмаху та глибини. В результаті революції 1979 р. гренадський народ здобув свободу, одержав можливість будувати нове суспільство. Понад два століття країна перебувала під владою Британії, майже три десятиріччя панувала проімперіалістична диктатура. Історія Гренлади — це безперервна боротьба проти рабства, експлуатації, злиднів, проти сваволі монополій. У цій боротьбі було чимало поразок, але були й певні здобутки. Так, у 1951 р. масові виступи змусили Лондон піти на поступки. На острові було запроваджено обмежену внутрішню автономію. Тоді ж профспілковий діяч Ерік Гейрі, використавши довір'я мас, утвердився на керівних постах в органах самоуправління. Адміністрація Гейрі відверто заявила, що стоїть на позиціях антикомунізму, солідарності із «західними демократіями» і прагне до розвитку «вільного» підприємництва. Іноді до керівництва органами самоуправління приходила інша проімперіалістична організація — Національна партія Гренлади, але суть політики правлячих кіл залишалася незмінною. Ця політика вела до збагачення олігархії, до посилення неоколоніальної експлуатації, до все більшого зубожіння мас.

Спочатку опір трудящих мас мав стихійний характер. Однак поступово виступи стали організованими. У своїй боротьбі трудящі використовували профспілки, громадські організації, пресу, кооперативний рух тощо. В процесі роботи в масах формувалися дві політичні організації лівих сил — «Об'єднаний похід за добробут, освіту, визволення» (ДЖУЕЛ), який очолив Юніс Уайтмен, та «Рух за народні асамблеї» під керівництвом Моріса Бішопа. У 1973 р. вони злилися в Новий рух «ДЖУЕЛ» (НРД). Виник авангард, здатний спрямувати виступи трудящих, активізувати їх боротьбу за свої права.

Побоюючись, що розвиток подій набере небезпечного повороту, англійці у змові з місцевою олігархією вирішили надати країні незалежність, але таким чином, щоб Гренада залишалася політичним сателітом й економічним додатком імперіалізму. 7 лютого 1974 р. Гренада була проголошена незалежною державою в рамках британської Співдружності¹⁵. Гейрі всупереч волі мас був затверджений на пост прем'єр-міністра. Формальний відхід англійців не привів до істотних змін у політичному та економічному житті країни.

У господарському відношенні Гренада була однією з найбільш відсталих країн Карібського басейну: напередодні революції середньорічний доход на душу населення не перевищував 203 доларів. Економіка повністю залежала від продажу кількох експортних продуктів (мускатного горіха, бананів, какао-бобів, копри) та від припливу туристів. У промисловості й кустарних промислах у 1970 р. було зайнято лише 8% самодіяльного населення. Майже половина працездатного населення не мала постійної роботи¹⁶. Політика властей викликала обурення народних мас. Від Гейрі відвернулася навіть значна частина буржуазії. В країні об'єктивно склалася революційна ситуація. Розгорнувши політичну роботу в масах і згуртовуючи власні ряди, НРД сприяв створенню суб'єктивних передумов революції. 13 березня 1979 р. розпочалося збройне повстання. Влада перейшла до рук народного уряду.

Правляча партія Новий рух «ДЖУЕЛ» об'єднує у своїх рядах передову частину гренадського народу. Вона керується ідеями наукового

¹⁵ См.: Латинская Америка, 1981, № 1, с. 61.

¹⁶ Проблемы мира и социализма, 1980, № 9, с. 85.

соціалізму та принципами демократичного централізму¹⁷. НРД нині — єдина організована сила, здатна справляти реальний вплив на маси. Для залучення до революції всього гренадського народу створено масові молодіжну та жіночу організації. Народний революційний уряд реально забезпечив право трудящих на об'єднання у професійні спілки. Протягом першого року нової влади ними було охоплено 90% трудящих, тобто на 40% більше порівняно з дореволюційним періодом¹⁸. На охороні завоювань мас стоять Народна революційна армія та Народна міліція. В їх рядах — представники трудящих країни. Першочергові завдання революційного уряду — відкрити народним масам доступ до освіти, активізувати господарське життя з метою забезпечення населення продовольством та роботою.

Вже перший післяреволюційний рік відзначений рядом значних досягнень у галузі народної освіти. В початковій та середній школах істотно знижено плату за навчання, школярі безплатно забезпечуються гарячими сніданками і молоком. Переглянуто програми початкової освіти, поліпшено підготовку вчителів. Створено також Центр народної освіти для проведення кампанії по ліквідації неписьменності та Інститут професійного навчання. Кількість гренадців, які навчаються у Вест-Індському університеті, зросла з 3 до 109 чол.¹⁹

Після перемоги революції Гренада розірвала дипломатичні відносини з Чілі, Південною Кореєю та ПАР. Водночас вона встановила тісне співробітництво з країнами соціалістичної співдружності, з національно-визвольними організаціями, активно включилася у рух неприєднання. Гренада виражає солідарність з Організацією визволення Палестини та Фронтом ПОЛІСАРІО, з урядами Афганістану, Кампучії, з революційними силами Намібії, Південної Африки і Пуерто-Ріко.

Прогресивна зовнішня та внутрішня політика Гренади непокоїть імперіалістичні кола. Дипломатичний тиск почався з перших днів революції. Після встановлення народної влади на Гренаді розкрито ряд змов, до яких безпосередньо причетне ЦРУ.

Гренадський народ, як і народи Нікарагуа та Куби, здійснив історичний подвиг. Гренадська революція довела, що нині при підтримці з боку народів, які вже добилися свого визволення, при солідарності прогресивної громадськості всього світу ланцюги гноблення здатні розірвати навіть найменші країни, розташовані у зоні безпосереднього впливу основного центру імперіалізму — США. «Треба вміти відчувати ходу історії, — підкреслив Фідель Кастро, — ...щоб зрозуміти значення соціалістичної революції, значення гренадської революції. Гренада, Нікарагуа, Куба стають тими гігантами, які піднялися на захист свого права на незалежність, суверенітет і справедливість біля самого порогу імперіалізму»²⁰.

Еволюція політичної ситуації в країнах Карибського моря у 70-і роки виявилася у масових бойових виступах трудящих. Оскільки робітничий клас заявляє про себе як про могутню силу, що підриває економічні й політичні підвалини капіталізму, він зміцнює своє становище. Якщо врахувати, що більшість страйкуючих у досліджуваних країнах — це робітники і службовці, зайняті на підприємствах, які належать іноземним фірмам, то антиімперіалістична спрямованість страйкового руху стане цілком очевидною.

Отже, незважаючи на об'єктивні труднощі (колоніальна спадщина, близькість форпосту імперіалізму — США) та відмінність шляхів соціально-економічного розвитку, спільними для народів країн Карибського басейну є антиімперіалістичні позиції. Це впливає на визвольну боротьбу народів всієї Латинської Америки.

¹⁷ Там же.

¹⁸ Canadian Tribune. Toronto, 1980, 7 April.

¹⁹ Free West Indian. St. Georges, 1980, 2 March.

²⁰ Granma, La Habana, 18 de marzo de 1980.

О. І. БОЖКО (Київ)

НАСЕЛЕННЯ КИЄВА В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XVII ст.

Визначити вплив міст на хід подій у період феодалізму можна, лише знаючи їх економічні можливості, маючи демографічні дані. Тим часом ні в дореволюційній, ні в радянській історичній літературі немає дослідження, спеціально присвяченого характеристиці населення Києва. Побіжно до цього питання зверталися автори загальних праць¹. Дані таких джерел, як переписні книги 1666 р., описи фортеці, актові матеріали дали їм можливість дуже наближено встановити кількість київських жителів (10—15 тис. чол.) і простежити зміни в національному й соціальному складі населення. Однак при цьому не використовувалися такі давно відомі історикам матеріали, як присяжні книги 1654 р., щоденники очевидців, козацькі реєстри. Поза увагою дослідників залишилася й більшість документів воєводської адміністрації. Вузькість джерельної бази не дала можливості охарактеризувати динаміку населення Києва, а також визначити чисельність козаків і духовенства й, таким чином, встановити співвідношення між найбільшими суспільними групами (станами) — міщанством, козацтвом, духовенством та російськими служилими людьми.

Дане повідомлення є спробою розглянути названий момент соціально-економічного життя феодального Києва хоча б у загальних рисах, оскільки наявні дані не дозволяють претендувати на повноту висвітлення проблеми.

Об'єктом нашого дослідження є населення, яке в другій половині XVII ст. проживало в юридично і топографічно відокремлених Верхньому Києві (розділеному, в свою чергу, на чотири фортеці), Києво-Подолі та Києво-Печерському містечку². Незважаючи на те, що ці частини міста злилися в одне ціле лише на початку XIX ст., сучасники й історики об'єднували їх під однією назвою — «Київ».

Соціальний склад населення Києва у 50—70-х роках XVII ст. децю відрізнявся від інших українських міст. У той час у ньому не було пашенних людей (міщан, що займалися землеробством)³. Звідси можемо зробити висновок і про відсутність залежних монастирських селян. Причиною занепаду обробітку землі був не особливий життєвий уклад, а складне військово-політичне становище Києва, часті ворожі набіги. Через це ж майже не зростало населення околиць. Докладний перепис 1666 р. не називає жодного передмістя, слободи* або хутора. З середини 80-х років, після ліквідації воєнної небезпеки, відновився обробіток землі й знову почали розширюватися міські кордони.

¹ Берлинский Н. Ф. Краткое описание Киева.— СПб., 1820; Закревский Н. Описание Киева.— М., 1868. Т. 1—2; Иконников В. С. Киев в 1654—1855 гг.— К., 1904; Щербина В. І. Нариси з історії Києва, відколи приєднано його до Московської держави до початку світової війни і революції (1654—1914).— У кн.: Нові студії з історії Києва В. І. Щербини.— К., 1926; Київ: Провідник./За ред. Ф. Ернста.— К., 1930; Історія Києва: В 2-х т.— К., 1960, т. 1; Історія городов и сел Украинской ССР: Киев.— К., 1979.

² Докладніше про забудову Києва див.: Алферова Г. В., Харламов В. А. Киев во второй половине XVII века: Историко-архитектурный очерк.— К., 1982.

³ Романовський В. А. Сільське і міське населення Лівобережної України в 60-х роках XVII ст.— Народна творчість та етнографія, 1958, № 3, с. 96.

* Кожум'яцька слобода знаходилася в центрі міської території, під Старокиївською горою.

Київське міщанство (підлеглі магістрату) і козаки зосереджувалися тісною групою на Подолі. До 1766 р. в Києві не було подушних переписів. Є відомості лише про кількість дворів. Причому не завжди вдається точно виявити, скільки дворів належало козакам, а скільки — міщанам. Відомо, що великі житлові будинки на Подолі до кінця століття не зводилися. Через розруху в кожному десятому дворі мешкала не одна, а дві сім'ї⁴. Кожна з них складалася в середньому з 6 чол.⁵ На основі цих даних спробуємо приблизно встановити кількість населення Подолу.

У серпні 1651 р. князь Радзівілл дотла спалив Поділ. Очевидець тих подій шляхтич Єрлич зазначив у своїй хроніці, що «пожар истребил более 2000 домов»⁶. Отже, постраждало більше 13 тис. чол. Про достовірність повідомлення Єрлича свідчить і зіставлення з даними за інші роки.

В 1651 р. визвольна війна була у розпалі. Бойові дії порушили нормальний розвиток Києва. В 1652 р. у місті спалахнула спустошлива епідемія чуми, під час якої в Печерському монастирі, наприклад, померло 3/5 ченців⁷. Отже, населення Києва в роки визвольної війни зменшувалося, і, оскільки названа Єрличем за 1651 р. кількість населення менша, ніж напередодні війни (близько 15 тис. чол. у 40-х роках XVII ст.)⁸, і більша, ніж у 1654 р., її слід визнати близькою до дійсності.

17 січня 1654 р. на вірність російському урядові присягнули «сотники, и ясаули, и атаманы, и казаки, и мещане»⁹, 10 січня — залежні від духовенства світські особи — «митрополичи и архимаричи шляхта, и слуги, и дворовые люди» та жителі Печерського містечка — «казаки, которые живут за печерским архимаритом с братьею, и мещане»¹⁰. Київський митрополит, печерський архимандрит, ченці та священики присягу тоді не складали. Таким чином, у записних книгах враховано практично всіх киян, «самостійних, заможних господарів, власників дворів чи будинків»¹¹ — всього 1460 чол.¹² Разом з членами родин їх було більше 8,5 тис. чол. Шляхта, а також митрополичі та архимандритові слуги і дворові люди становили серед них зовсім незначну частку. В тій частині України, жителі якої клятвою підтвердили рішення Переяславської ради (17 полків), записні книги відзначили всього 188 чол. шляхти і 37 монастирських служок¹³.

Документи дають можливість встановити приблизне співвідношення кількості козаків і міщан. Відомо, що в містах Переяславі, Києві, Ніжині та Чернігові присягнуло від 1840 до 1849 міщан (без міського уряду) та 2574 козаки (без старшини)¹⁴, тобто козаків було в півтора раза більше. Жодне з названих міст не було цілком «козацьким». Всі вони мали здавна усталений життєвий уклад, заснований на Магдебурзькому праві, тому можна вважати, що таке співвідношення козаків і міщан однаковою мірою властиве кожному з них. Отже, в 1654 р. в Києві жили близько 600 міщан і 900 козаків (не враховуючи їх родин).

⁴ Переписні книги 1666 року.— К., 1933, с. 323.

⁵ Компан О. С. Міста України в другій половині XVII ст.— К., 1963, с. 55.

⁶ Сборник материалов для исторической топографии Киева и его окрестностей.— К., 1874, с. 42.

⁷ Акты ЮЗР.— СПб., 1878, т. 10, с. 632; Аллепский П. Путешествие антиохийского патриарха Макария в Россию в половине XVII века.— М., 1897, вып. второй, с. 44.

⁸ Михайлина П. В. Визвольна боротьба трудового населення міст України (1569—1654).— К., 1975, с. 15; История городов и сел Украинской ССР: Киев.— К., 1979, с. 44; Київ: Енциклопедичний довідник.— К., 1981, с. 32.

⁹ Воссоединение Украины с Россией: Док. и материалы в 3-х томах.— М., 1953, т. III, с. 480.

¹⁰ Там же, с. 482.

¹¹ Крип'якевич І. П. Богдан Хмельницький.— К., 1954, с. 295.

¹² Воссоединение Украины с Россией, т. III, с. 535.

¹³ Там же.

¹⁴ Акты ЮЗР, т. 10, с. 294. (Остання цифра в числі, що означає кількість міщан, в оригіналі нечітка. Однак із змісту і за сумою всіх, хто присягнув «в тех городах», видно, що число має бути чотиризначним).

Майже таку ж кількість козаків називав, визначивши «на око», і боярин Бутурлін. 16 січня 1654 р. російське посольство за кілька верст від міста «встречали киевские сотники с казаками, 9 знамен, а с ними казаков человек с 1000-ю и больше»¹⁵. Кількість прапорів відповідає, очевидно, організаційному членуванню «городового» козацтва і також наводить на думку, що козаків у Києві було не менше 9 сотень. Це було пов'язано з масовим показаченням, що відбувалося в роки визвольної війни по всій Україні.

Сотенна організація оформилася в Києві у 1648 р. Однак це не сприяло припливу населення. Загальна його кількість зменшувалася. Напевне, низові козаки не поспішали переселятися до Києва, тому що не могли займатися там землеробством, та й найприбутковіші промисли були монополією магистрату. На думку І. П. Крип'якевича, до Запорізького війська в містах вступали переважно середні і незаможні міщани, зокрема міська біднота, яка сподівалася тим самим врятуватися від злиднів та різних повинностей¹⁶. Однак з часом розміри козацького війська скорочувалися, і першими виходили з нього бідніші міщани, які не в змозі були нести значні витрати, що їх вимагала військова служба. Основу козацтва становили заможні селяни.

До швидкого зменшення кількості козаків у Києві (у 1684 р. їх було вже не більше 100 чол.)¹⁷ призводила і непримиренна позиція магистрату. Патриціат перешкоджав міській бідноті переходити до козацького стану і намагався взагалі вижити козаків з міста, тому що вони порушували міське землеволодіння, монополійні галузі міських промислів, цехову виключність, вимагали від міщан виконання різних військових повинностей, а також, підриваючи авторитет міських установ, розхитували старий міський устрій¹⁸. Проти козаків виступали і впливові київські монастирі.

Під час російсько-польської війни 1654—1667 рр. жителі Києва зазнавали нападів загонів поляків, татар, а також козаків під командуванням Ю. Хмельницького, І. Виговського, П. Тетері, П. Дорошенка — гетьманів, які зрадили інтереси українського народу. Вони грабували, брали в полон і вбивали як киян і російських ратних людей, що виїжджали по дрова і сіно, так і «всяких чинов проезжих людей»¹⁹. Це призвело до порушення економічних зв'язків міста з округою. Купці почали обминати Київ²⁰.

Особливо страждав від ворожих нападів найгустіше заселений, але не укріплений Поділ²¹. Так, у 1658 р. війська Виговського «город Киев (Поділ — О. Б.) спалили весь»²². Влітку 1665 р. татари знову підпалили Поділ²³. Окремі, менш грізні напади мали місце в березні й жовтні 1655 р., січні 1659 р., у 1661 р., 1663 р. та навесні 1665 р.²⁴ За таких умов кількість жителів Києва скорочувалася. Частина з них виїжджала на Лівобережжя, деякі тимчасово, «до времени», як писав царю в 1662 р. наказний гетьман Сомко, жили в Каневі, Корсуні та інших «его царского вели-

¹⁵ Воссоединение Украины с Россией, т. III, с. 478. Порівн.: «...Інший полк міль козацтва тисяч больше двадцати, ... а иная сотня мила люду тысячу». — Літопис Самовидця. — К., 1971, с. 57.

¹⁶ Крип'якевич І. П. Назв. праця, с. 308.

¹⁷ Дополнения к актам историческим. — СПб., 1869, т. XI, с. 166.

¹⁸ Крип'якевич І. П. Назв. праця, с. 309.

¹⁹ Див. наприклад: Акты ЮЗР. — СПб., 1867, т. 5, с. 278—279; т. 6, с. 49, 74, 100, 211; т. 7, с. 334.

²⁰ Акты ЮЗР, т. 6, с. 211; т. 7, с. 152; Сибирский сборник. Часть историческая. — М., 1844, т. I, с. 125.

²¹ Акты ЮЗР, т. 6, с. 55; Алферова Г. В., Харламов В. А. Крепостные укрепления Киева во второй половине XVII века. — Вопр. истории, 1979, № 7, с. 64 (схема).

²² Сборник материалов для исторической топографии Киева., с. 44.

²³ Акты ЮЗР, т. 5, с. 293—294, 306; т. 6, с. 49, 55.

²⁴ Там же. — СПб., 1889, т. 14, с. 564, 879—880; СПб., 1892, т. 15, с. 298; т. 5, с. 278; Иконников В. С. Указ. соч., с. 4.

чества городах Заднепрских»²⁵. Так, зброярів («бронников») з кількох десятків лишилося в 1665 р. 6 чи 7 чол.²⁶ Переписні книги 1666 р. зареєстрували на Подолі і в Кожум'яцькій слободі у 684 дворах 759 господарів, підлеглих магістрату²⁷, тобто всього близько 4,5 тис. чол. Це більше, ніж їх було, за нашим припущенням, у 1654 р. (600 чол. без родин). Очевидно, дані переписних книг відбивають не зростання загальної кількості населення, а вихід бідніших киян зі складу Київської сотні.

Після Андрусівської угоди 1667 р. становище Києва не поліпшилося. Місто поступово пустішало. В 1682 р. у документах воєводської адміністрації зазначалося: «В Киеве в Нижнем городе и в Кожемяцкой слободе мещанских и казацких 635 дворов»²⁸. Козацьких дворів було не більше 100, «несколько десятъ», як писав у 1684 р. у листі до царя гетьман Самойлович²⁹. Отже, козаків разом з родинами налічувалося до 600 чол., міщан — близько 3,5 тис. чол.

Кінець 60-х і початок 80-х років XVII ст. були дуже тяжким для Києва часом. За 7-ю статтею Андрусівського договору 15 квітня 1669 р.³⁰ він мав перейти під владу Польщі.

Як відомо, російський уряд Києва не віддав, але поки дипломати обговорювали ситуацію, що склалася, двотисячний загін полковника «войск корунных» Яна Пива спустошував околиці міста³¹. Зокрема, дуже постраждали Межигірський, Києво-Печерський і Кирилівський монастирі³². У січні 1672 р. підлеглих магістрату сполошили похваляння Пива напасти на Поділ або на Лівобережжя, щоб «по дорогах засести для розбоев купцов едущих киевских»³³. Тримався він незалежно від польського уряду і в березні 1673 р. надіслав листа воєводі Трубецькому, в якому запевняв у своїй готовності служити російському царю³⁴. Наступного місяця воєвода, очевидно, без здивування сприйняв прохання польського коменданта Білої Церкви перевірити чутки про те, що полковник Ян Пиво перейшов до Дорошенка³⁵.

Дорошенківці діяли на Правобережній Україні майже 10 років (1665—1676). Їх операції проти Києва мали систематичний характер й не припинялися навіть під час переговорів гетьмана з царським урядом. Так, з вересня 1672 р. по березень 1673 р. козаки його полків вбили в околицях Києва 5 чол., а ще 13 чол. поранили, побили чи пограбували³⁶. На переправах і шляхах, які вели до Києва, Дорошенко виставляв застави³⁷.

У 1671, 1675, 1678, 1679, 1680 і 1681 рр. «около Киева... татаре часто докучали и людей в полон брали»³⁸. Наприкінці 70-х років XVII ст. над містом нависла загроза нападу з боку султанської Туреччини. Походи турецько-татарських військ у 1677 р. й 1678 р., метою яких було загарбання Києва, не досягли цілі, але Туреччині вдалося закріпитися на Правобережжі (Бахчисарайський договір 1681 р.). Кияни залишали місто, не сподіваючись знайти надійного захисту від сильного й агресивного сусі-

²⁵ Акты ЮЗР, т. 5, с. 118.

²⁶ Там же, т. 6, с. 58, 60 (6 слюсарів, які займалися ремонтом зброї, було в Києві й у 1675—1676 рр.— Див.: Чтения ИОНЛ, кн. XI, отдел II, с. 9).

²⁷ Переписні книги 1666 року, с. 323.

²⁸ Роспись Киеву 1682 г.— Чтения в императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете. 1858.— М., 1858, кн. вторая. Материалы отечественные, с. 64 (далі: Чтения ОИДР).

²⁹ Дополнения к актам историческим, т. XI, с. 166.

³⁰ ПСЗ, т. I, с. 660.

³¹ Акты ЮЗР.— СПб., 1877, т. 9, с. 595; т. 8, с. 143.

³² Там же, т. 9, с. 650, 636, 670, 977—978, 594—596.

³³ Там же, с. 609, 652, 622.

³⁴ Там же.— СПб., 1879, т. 11, с. 222.

³⁵ Там же, с. 247. В розглянутих нами публікаціях документів полковник Пиво після 1673 р. не згадується.

³⁶ Там же, с. 226—230.

³⁷ Там же, с. 232—233; Літопис Самовидця, с. 120.

³⁸ Акты ЮЗР, т. 9, с. 417; СПб., 1882, т. 12, с. 25; СПб., 1884, т. 13, с. 622—623; Літопис Самовидця, с. 133, 134; Сборник материалов для исторической топографии Киева..., с. 45.

да навіть за новонасипаними земляними валами фортеці (основні роботи були виконані на них до 1682 р., повну реконструкцію завершено в 1695 р.)³⁹. У 1677 р. до Стародуба було вивезено майно й коштовності Києво-Печерського монастиря⁴⁰.

Утворення «Священної ліги», її перемога під Віднем, підготовка «Вічного миру», 1686 р. з Польщею поліпшили військово-політичну обстановку в краї, сприяли усуненню прямої воєнної загрози. На ці зміни дуже чутливо прореагувало міщанство. Уже «в 1685 году в Киево-Подоле было 2625 дворов, как оказалось в книге прихода за сей 1685 год, найденной в архиве Киевского магистрата...»⁴¹, або близько 16 тис. чол., підлеглих магистратів.

Козаків на той час, як уже вказувалося, було не більше 600 чол., адже їх кількість з посиленням міщанства не збільшувалася, а зменшувалася: у 1694 р. в місті зареєстровано 82 козацькі двори (очевидно, близько 80 чол., що несли службу, й 400 членів їх сімей), у 1696 р. — 67(402 чол.), у 1707 р. — 45 дворів (270 чол.)⁴².

Отже, за три роки було заселено майже 2 тис. нових дворів. Швидкій відбудові Києва сприяло те, що завдяки політиці російського уряду він зберіг значення великого економічного центру. На утримання гарнізону в місті уряд щорічно виділяв понад 40 тис. крб. готівкою (більша сума витрачалася лише на потреби Москви)⁴³. Велика частина цих коштів виплачувалася місцевим жителям за різні послуги. Таким чином, замовлення військової адміністрації в умовах порушення традиційних економічних зв'язків були для киян значною підтримкою.

З середини 60-х років XVII ст. російський уряд заборонив вивозити хліб до Польщі й на Правобережжя⁴⁴ і скуповував його на потреби війська та на випадок затяжної війни, і «малоросійських городов жители стали хлеб продавать в Киеве охотно». Місто перетворилося в центр хлібної торгівлі всього Подніпров'я⁴⁵, що позитивно позначилося на прибутках місцевих жителів і приваблювало до Києва нових людей. Ще в 1662 р., як уже згадувалося, Сомко знав, що ті кияни, які покинули рідне місто, сподіваються знову осісти в ньому, а в «Заднепрских городах» живуть «до времени», тимчасово⁴⁶.

Київ залишався великим релігійним центром. У другій половині XVII ст. в ньому діяло 13 монастирів⁴⁷, митрополіча кафедра, Києво-Могилянська колегія. У найбільшому Печерському монастирі в 1652 р., за свідченням П. Алепського, перебувало 500 чол., після епідемії чуми в 1654 р. залишилося 200 ченців⁴⁸. В інших монастирях проживало, очевидно, стільки ж, як і в жіночому Вознесенському — по 50—60 чол.⁴⁹ Отже, всього у Києві налічувалося близько 800 монахів, без численних служок і вихованців.

За наступні роки є відомості про «братію» лише Печерського та Пустинно-Микільського монастирів. У 1675—1676 рр. кількість її в першому становила 45 чол. (без служок), у другому — 22 чол. (без старців і служок)⁵⁰. Отже, у всіх 13 монастирях було близько 400 чол. — вдвічі менше, ніж на початку 50-х років XVII ст. Отже, в 50—70-х роках XVII ст.

³⁹ Алферова Г. В., Харламов В. А. Указ. статья, с. 72, 74.

⁴⁰ Літопис Самовидця, с. 127.

⁴¹ ПСЗ, т. 25, № 19214, с. 910—911.

⁴² Шамрай С. Київська сотня на Гетьманщині в XVII—XVIII вв. (Історично-географічна та економічна характеристика).— Київські збірники історії й археології, побуту й мистецтва. Зб. перший, 1930, с. 174.

⁴³ Чтения ИОНЛ, кн. XI, с. 4.

⁴⁴ Акты ЮЗР, т. 6, с. 83.

⁴⁵ Там же, т. 7, с. 152; т. 11, с. 478; т. 13, с. 133—134.

⁴⁶ Там же, т. 5, с. 118.

⁴⁷ Див.: Закревский Н. Указ. соч.— М., 1868, т. II, с. 896.

⁴⁸ Алепский П. Путешествие..., с. 44.

⁴⁹ Там же, с. 58.

⁵⁰ Чтения ИОНЛ, кн. XI, с. 16.

кількість духовенства в місті, як і козаків та міщанства, швидко зменшувалася.

Чимало духовенства перебувало і при резиденції митрополита. Кількість «білого духовенства», зокрема, відома точно — попів та дияконів приходських церков налічувалося 20 чол.⁵¹

Духovenство мало численні володіння на території міста. В 1666 р. від нього економічно залежало 13% усіх подільських міщан⁵². На Печерську існувало самостійне монастирське містечко: «Пред Печерским местечком посад, а на Посаде живут Печерского монастыря и иных монастырей подданные, которые, от воинских людей из деревень и сел сбежав, поселились»⁵³. Там же перша ознака будь-якого міста — торг. У 1707 р. на Печерську налічувалося в церковних парафіях 955 дворів⁵⁴, тобто більше 5,5 тис. чол.

Частка студентів Києво-Могилянської колегії стала значною серед населення міста наприкінці століття, коли становище на Україні стабілізувалося. В 1700 р. у ній навчалось 2 тис. чол.⁵⁵

Автори першого тому «Історії Києва» наводять дані про населення Верхнього міста в 1687 р. Тоді, твердять вони, «налічувалося 425 дворів жилих, тобто понад дві з половиною тисячі жителів»⁵⁶, які начебто не належали до складу гарнізону. Однак Верхнє місто — територія давніх «городов» Володимира, Ярослава та Ізяслава — в розглядуваний період було оточене валами і являло собою величезну за розмірами фортецю. Як видно з листування київських міщан та воєводи Чаадаєва з Малоросійським приказом (1665 р.), на час вступу російських військ до Верхнього міста там знаходилося лише «места в рядах лавочные»⁵⁷. За існуючою здавна традицією посад чітко відокремлювався від кремля (дитинця, острогу, замку). Військові власті закріпили це положення, що склалося ще до їх приходу. Кияни постійно у Верхньому місті не жили («...а им киевским жителем селитца в городе не указано и впредь им жить в городе не доведетца...»)⁵⁸. Однак міщани могли дістати там притулок на випадок військової загрози («...по их челобитью, для осадного времени под коморы места велено отводить...»)⁵⁹. «Коморы» більшість киян не будували («... они и до ныне на тех местах сами не ставят...»)⁶⁰, але за можливість рятуватися від ворогів у фортеці були дуже вдячні («... и толко тех людей от того неприятеля Господь ... целых сохранил, которые есмь в городе вашего царского пресветлого величества здоровье свое внесше, время не мало с милостивого приятства вашего... в городе жили»)⁶¹.

Ми не маємо змоги розглянути документ 1687 р., на який посилаються автори «Історії Києва», але нашу думку підтверджують найближчі за часом створення опубліковані розписні списки 1682 і 1700 рр.⁶² З неказених у них на території Верхнього міста відзначається лише один міщанський двір (київського війта) та кілька монастирських, а «жилими» називаються двори, в яких стояли «жилые стрельцы», солдати, рейтарі, інші рядові ратні люди. Крім цих дворів, у списках розрізняються двори для «начальных людей» і для високопоставлених приїжджих осіб. За-

⁵¹ Там же.

⁵² Романовський В. О. Назв. стаття, с. 95.

⁵³ Чтения ОИДР, 1858, кн. 2, с. 65.

⁵⁴ Исторические материалы. Из архива Киевского губернского правления.— К., 1884, вып. 7, с. 15.

⁵⁵ Хижняк З. І. Назв. праця, с. 114.

⁵⁶ Історія Києва, т. 1, с. 180.

⁵⁷ Акты ЮЗР, т. 6, с. 57, 59.

⁵⁸ Там же, с. 59.

⁵⁹ Там же.

⁶⁰ Там же.

⁶¹ Там же, с. 55.

⁶² Чтения ОИДР, 1858, кн. 2, с. 59—68 Чтения ИОНЛ, 1892, кн. 6, або окремих відбиток — «Росписной список г. Киева 1700 г. Сообщил протоиерей П. Л. Лебединцев». — К., 1892.

будова фортечної території житлами киян стала можливою з 1711 р., коли губернаторська адміністрація перебралася на Печерськ.

Найбільше відомостей збереглося про російський гарнізон. Про чисельність російських ратних людей у Києві вперше домовився з царським урядом Богдан Хмельницький у 1653 р. через свого посланця Лавріна Капусту⁶³. Гетьман вважав необхідним тримати в місті у мирний час 3 тис. військових⁶⁴, і тільки в разі ворожого нападу на допомогу мали прийти полки з російсько-українського порубіжжя⁶⁵. Наприкінці січня 1654 р. до Києва було відправлено 2 тис. солдатів, 500 стрільців, 100 дітей боярських та 5 пушкарів⁶⁶.

Про необхідність постійного перебування у Києві 5 тис. ратних людей вперше говориться в Московських статтях, складених у жовтні 1665 р. за участю гетьмана І. Брюховецького. Протягом другої половини XVII ст. російський уряд дотримувався цих умов про чисельність гарнізону. З 1654 р. по 1666 р. (в мирний час) у Києві було близько 3 тис. ратних людей⁶⁷, з 1666 р. по 1700 р.— близько 5 тис.⁶⁸

У воєнний час гарнізон у місті зростає. Наприклад, у червні 1658 р., коли було придушене повстання Пушкаря і Барабаша і широко розходилися чутки про зраду Виговського, у Києві налічувалося 6075 ратних людей⁶⁹. Після перемоги під Чудновим Польща знову загарбала Правобережжя і в 1661 р. намагалася захопити Київ і поширити свою владу й на Лівобережжя. Через це в липні 1661 р. в місті стояло 4499 чол. військових, у вересні — 4252 чол.⁷⁰, тобто майже в півтора раза більше, ніж було домовлено з Б. Хмельницьким. У 1667—1672 рр. київський гарнізон згідно з Московськими статтями повинен був складатися з 5 тис. чол. Проте у березні 1667 р. в місті перебувало 3137 чол. «государевых ратных людей», березні 1668 р.— 3772, травні 1669 р.— 2019, у січні 1672 р.— 2580 чол.⁷¹ Очевидно, це стало можливим у зв'язку із закінченням війни з Польщею (Андрусівська угода 1667 р.). Однак, коли з'явилася безпосередня загроза з боку Туреччини (в серпні 1672 р. захоплено Кам'янець-Подільський), гарнізон знову було збільшено.

У 1679 р. захищати місто від очікуваного нападу турок мав не просто посилений гарнізон, а практично вся російська армія — 69 321 чол.⁷² Під проводом гетьмана Самойловича прибуло, очевидно, й усе козацьке військо. Про його величину можна судити з такого факту. Якщо всі російські воїни зводили укріплення навколо Верхнього міста й Подолу, то козакі самі насипали вали навколо Печерського монастиря, тобто виконали третину роботи. Такої кількості військових у Києві не було навіть у XVIII ст.

Кількість солдатів, стрільців, рейтарів, драгунів у Верхньому місті зростала не лише під час зміцнення оборони міста, а й під час заміни окремих частин гарнізону. Так, багато військових зосереджувалося в Києві у 1680—1682 рр.: 4 тис. чол. мали поступово протягом року залишити його після того, як їм на зміну прибули 5,5 тис. чол. Тому в 1681 р. у Києві було близько 9,5 тис. чол. гарнізону⁷³.

Таким чином, у другій половині XVII ст. Київ знаходився в центрі зіткнення інтересів Росії, Польщі, Туреччини й Кримського ханства. І на

⁶³ Воссоєдиненне України с Россией, т. III, с. 412.

⁶⁴ Акты ЮЗР, т. 10, с. 237.

⁶⁵ Там же.

⁶⁶ Воссоєдиненне України с Россией, т. III, с. 524.

⁶⁷ Там же; Акты ЮЗР, т. 7, с. 376; т. 5, с. 235, 286—287.

⁶⁸ Сибирский сборник. Часть историческая, т. 1, с. 78, 79, 217; Чтения ИОНЛ, кн. XI, с. 10—11; Дополнения к актам историческим.— СПб., 1875, т. IX, с. 119; СПб., 1867, т. X, с. 100; Росписной список г. Киева 1700 г., с. 4.

⁶⁹ Акты ЮЗР, т. 15, с. 219—220.

⁷⁰ Там же, т. 7, с. 328—329.

⁷¹ Там же, т. 6, с. 175; т. 7, с. 58; т. 8, с. 199; т. 9, с. 652.

⁷² Книги разрядные.— СПб., 1855, т. II, с. 1386, 1387, 1392, 1393; Див. також: Петровський М. Н. Нариси історії України XVII — початку XVIII століть. (Дослідження над літописом Самовидця).— Харків, 1930, с. 339.

⁷³ Дополнения к актам историческим, т. X, с. 101, 111.

коливання кількості населення в той час, так само як і на зміни його національного й соціального складу, вирішальний вплив мали не природні й економічні, а військово-політичні фактори. Тому динаміка його в розглядуваний період характеризувалася значною нерівномірністю. Для встановлення кількості постійних жителів використовувалися джерела різних ступенів достовірності, з неоднаковою методикою обчислення. Над їх даними проводилися нескладні арифметичні операції. Ось чому одержані результати мають дещо умоглядний характер. Однак, на нашу думку, вони досить точно відбивають зміни в динаміці населення Києва в другій половині XVII ст. Так, зіставляючи відомості про підлеглих магістрату, козаків, духовенство, а також маючи на увазі, що автори тогочасних джерел, як правило, обминали у своїх підрахунках шляхту та плебейські групи населення (загородників, халупників, слуг тощо), можна вважати, що в 50-х — на початку 80-х років XVII ст. кількість постійних мешканців міста зменшувалася від 13—14 тис. до 4,5—5 тис. чол. В середині 80-х і в наступні роки їх налічувалося понад 16 тис. чол. Разом з російськими ратними людьми, купцями, прочанами, іншими групами, які тимчасово проживали в Києві, в другій половині XVII ст. у Києві ніколи не було менше 9—10 тис. чол.

НАШ КАЛЕНДАР

М. І. БОНДАРЕНКО
(До 80-річчя з дня народження)

Партійний і державний діяч Михайло Ілліч Бондаренко пройшов шлях від робітника до голови Раднаркому УРСР, члена Політбюро ЦК КП(б)У.

Народився М. І. Бондаренко 23 (11) вересня 1903 р. у м. Єлисаветграді (нині Кіровоград). Свою трудову діяльність почав 12-річним юнаком. Спочатку він працював учнем слюсаря, а потім — учнем коваля на Єлисаветградському заводі сільськогосподарського машинобудування, що належав англійському капіталістові. У робітничому середовищі формується його світогляд, нагромаджується життєвий досвід.

У 1919 р. юний Бондаренко вступив до лав комсомолу. Брав активну участь у будівництві нового життя. У складі загонів по продовольчій розверстці, а згодом як інспектор Єлисаветградської повітової робітничо-селянської інспекції Михайло Ілліч вів нещадну боротьбу з ворогами Радянської влади, сприяв утвердженню нового життя.

У листопаді 1921 р. М. І. Бондаренко поступив навчатися до Кіровоградського кооперативного технікуму, після закінчення якого працював політруком школи ФЗН при кіровоградському заводі «Червона зірка», потім — завідуючим культурним відділом заводського профспілкового комітету.

Знаменним у житті Михайла Ілліча був 1925 р., коли він став членом ВКП(б). Молодому комуністу партія довірила найвідповідальніші ділянки соціалістичного будівництва.

З січня 1926 р. по січень 1931 р. Михайло Ілліч працював секретарем партійного осередку заводу «Червона зірка», секретарем Верблюзького і Компаніївського райкомів КП(б)У на Кіровоградщині, редактором окружної газети «Пролетарій», завідуючим культурно-пропагандистським відділом Кіровоградського міського комітету партії.

Багато сил, уміння й енергії він віддав мобілізації трудящих на подолання труднощів соціалістичної реконструкції народного господарства, на успішне втілення в життя першого п'ятирічного плану, боротьбі за ліквідацію куркульства і докорінну перебудову села. У вирішенні складних завдань соціалістичного будівництва Михайло Ілліч виключного значення надавав посиленню керівної ролі партії, підвищенню бойовитості партійних організацій.

У січні 1931 р. М. І. Бондаренка направили на партійну роботу в Грузію. Спочатку його призначили відповідальним інструктором, а згодом — завідуючим агітаційно-масовим відділом Закавказького крайового комітету ВКП(б). У серпні 1933 р. Михайла Ілліча направили у Баку, де призначили завідуючим організаційним відділом Бакинського міського комітету КП(б) Азербайджану. З лютого 1934 р. він працював секретарем Азізбеківського, а через рік — секретарем Шаумянівського райкомів КП(б) Азербайджану м. Баку.

У жовтні 1936 р. ЦК ВКП(б) відкликав М. І. Бондаренка з Азербайджану і направив його в Харків, де Михайла Ілліча було обрано другим секретарем Харківського міського комітету КП(б)У. У серпні 1937 р. він тимчасово виконував обов'язки першого секретаря Вінницького обкому КП(б)У.

Працюючи в партійних органах Грузії, Азербайджану, України, Михайло Ілліч багато уваги приділяв поліпшенню організаційної, ідейно-політичної роботи, підвищенню авангардної ролі комуністів на всіх ділянках господарського і культурного будівництва, вихованню комуністів, трудящих у дусі комунізму, пролетарського інтернаціоналізму, непримиренності до будь-яких проявів буржуазної ідеології.

Своїм вмінням організовувати людей, керувати господарськими справами він завоював довір'я й авторитет у партії і серед народу. 30 серпня 1937 р. Пленум

ЦК КП(б)У рекомендував М. І. Бондаренка на посаду Голови Ради Народних Комісарів Української РСР¹. Працюючи на цьому високому посту, Михайло Ілліч всі свої зусилля, знання й уміння спрямовував на посилення економічної й оборонної могутності республіки і країни, поліпшення організації і керівництва народним господарством.

М. І. Бондаренко був делегатом XIII з'їзду Компартії України, де обирався членом ЦК КП(б)У. З 30 серпня 1937 р. по 27 січня 1938 р. він був членом Політбюро ЦК КП(б)У². За заслуги перед партією і народом у 1936 р. його було нагороджено орденом Трудового Червоного Прапора. Все своє свідоме життя Михайло Ілліч Бондаренко віддав боротьбі за щастя народу, за комунізм.

І. М. ШЕВЧУК (Київ)

¹ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 1, спр. 534, арк. 3.

² Там же, арк. 4; спр. 566, арк. 2.

ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

ДО ПИТАННЯ ПРО КІЛЬКІСНІ ХАРАКТЕРИСТИКИ І КЛАСИФІКАЦІЮ БІЛЬШОВИЦЬКОЇ ПРЕСИ УКРАЇНИ ПЕРІОДУ ПІДГОТОВКИ І ЗДІЙСНЕННЯ СОЦІАЛІСТИЧНОЇ РЕВОЛЮЦІЇ

Більшовицькі періодичні видання відіграли значну роль у мобілізації мас на здійснення Великого Жовтня. Цілком закономірно, що партійна преса завжди була одним із важливих об'єктів історичних досліджень, і її внесок у розвиток революційного процесу в країні в цілому, на Україні зокрема, висвітлюється практично в усіх працях, присвячених досвіду ленінської партії на етапі боротьби за здійснення соціалістичної революції¹.

Починаючи ще з 20-х років, газети РСДРП(б), у тому числі й партійних організацій України, стали постійним об'єктом спеціальних досліджень,² серед яких найістотніший внесок у вивчення зазначеної проблеми зробили праці В. Н. Манілова, В. С. Федорченка, Г. П. Карнауха та інших³. Є підстави вважати, що історія більшовицької періодики України 1917—1918 рр. належить до числа найбільш активно досліджуваних аспектів історії нашої партії в період Жовтня. Однак проблему вичерпано на сьогоднішній день вважати не можна.

Практично до кінця 60-х років спеціалісти вивчали майже виключно друковані органи партійних комітетів і організацій. Так, у монографії М. Ф. Дмитрієнко висвітлено процес створення і функціонування друкованих органів 16 більшовицьких видань: 12 — комітетів і організацій РСДРП(б), 2 — ЦВК Рад України, 1 — більшовизованого полкового комітету і 1 — Ради робітничих депутатів, фабзавкомів і профспілок, керованих більшовиками. У наявних бібліографічних довідниках дані про

¹ Рядніна У. І. Більшовицькі організації України в Жовтневій революції.— К., 1958; История Коммунистической партии Советского Союза. В 6-ти томах.— М. Т. 3, 1967; История Коммунистической партии Советского Союза.— М., 1980; История СССР с древнейших времен до наших дней.— М. Т. VI, 1967; Українська РСР в період громадянської війни 1917—1920 рр. В 3-х т.— К. Т. 1, 1967; Мишц І. І. История Великого Октября. В 3-х т.— М., 1967, 1968, 1973 (в 1977—1979 гг. труд переиздан); Петров И. Ф. Ленинская партия — вдохновитель и организатор победы Великого Октября.— М., 1977; Нариси історії Комуністичної партії України.— К., 1977; Історія Української РСР у 8-ми т., 10-ти кн.— К. Т. 5, 1977; Кондуфор Ю. Ю. Великий Жовтень на Україні.— К., 1977; Шморгун П. М. В. І. Ленін і більшовицькі організації України.— К., 1980; Варгатюк П. Л., Курас І. Ф., Солдатенко В. Ф. В. І. Ленін и большевистские организации Украины в Октябрьской революции.— К., 1980; Великая Октябрьская социалистическая революция и победа Советской власти на Украине. Хроника важнейших историко-партийных и революционных событий. В 2-х ч.— К., 1977—1982 та ін.

² Процес вивчення історії більшовицької преси України в період Великого Жовтня знайшов висвітлення в працях: Гамрецький Ю. Більшовицька преса України 1917 р. в історичній літературі.— Науково-інформаційний бюлетень Архівного управління УРСР, 1961, № 6/50, с. 63—70; Дмитрієнко М. Ф. Історіографія більшовицької преси України періоду Жовтневої революції.— В кн.: Історіографічні дослідження в Українській РСР. Вип. 1.— К., 1968; Королев Б. И. Советская историография идейно-политической работы большевиков Украины в период подготовки и проведения Великой Октябрьской социалистической революции.— К., 1979, с. 43—48; Солдатенко В. Ф. Большевистская пресса Украины в 1917—1918 гг. Историко-библиографический обзор.— К., 1979 та ін.

³ Манілов В. З історії більшовицької преси на Україні.— Червона преса, 1927, № 3—4, с. 61—66; № 5, с. 46—54; № 8—9, с. 44—51; Федорченко В. С. Преса більшовиків України в 1917 р.— В кн.: Більшовики України в боротьбі за перемогу Жовтневої революції і встановлення Радянської влади. (Березень 1917 р.— лютий 1918 р.): 36 статей.— К., 1957, с. 144—179; Будников В. П. Большевистская печать и Великий Октябрь на Украине.— Харьков, 1958; Карнаух Г. П. По пути газеты «Правда».— Львов, 1963; Дмитрієнко М. Ф. Більшовицька преса України 1917—1918 рр. як історичне джерело.— К., 1967.

більшовицьку пресу України періоду Жовтня ще обмеженіші. Так, до довідника «Большевистская печать в период подготовки Великой Октябрьской социалистической революции. Библиографический указатель по фондам ГПБ» (Л., 1956) ввійшли відомості лише про 10 більшовицьких видань України, комплекти яких зберігаються у фондах Державної публічної бібліотеки ім. М. Є. Салтикова-Щедріна, а до довідника «Большевистская партийная периодическая печать в период подготовки и проведения Великой Октябрьской социалистической революции (март—ноябрь 1917 г.). Библиографический указатель» (М., 1957) — про одинадцять видань. Ще скупіші дані про більшовицьку пресу України 1917—1918 рр. у більш загальних довідкових працях⁴.

В історіографії повільно закріплюються дані дослідників, які довели більшовицьку політичну спрямованість ряду друкованих органів Рад робітничих і солдатських депутатів, військово-революційних комітетів і профспілок. Так, М. Ю. Раковський висвітлює питання про перехід на більшовицькі позиції «Известий Одесского Совета рабочих депутатов и представителей армии и флота», П. Я. Голуб і А. Г. Ткачук поклали початок вивченню процесу формування більшовицької преси у військах Південно-Західного і Румунського фронтів. У книзі «Железнодорожники Екатерининской в борьбе за власть Советов» розповідається про один з перших більшовицьких профспілкових друкованих органів на Україні — «Революционный сигнал железнодорожника»⁵.

Оскільки наявність більшовицьких за спрямуванням і суттю друкованих органів, видавцями яких були не комітети і організації РСДРП(б), а інші революційні організації, перш за все, масові організації трудящих, не викликала сумніву, а досліджувались під цим кутом зору лише окремі газети, деякі історики почали наводити наближені дані про ймовірну кількість більшовицьких органів преси України у 1917—1918 рр. Так, М. А. Клімов, скориставшись відомостями Книжкової палати УРСР, вважав, що за більшовицьку політичну платформу в період боротьби за Жовтень на Україні послідовно виступало 39 газет⁶. Г. П. Карнаух висловив припущення, що в період тріумфальної ходи революції до числа більшовицьких є підстави віднести близько 50 друкованих органів Рад робітничих, селянських і солдатських депутатів, військово-революційних комітетів VII-ї і VIII-ї армій та інших видань України⁷. Невідомо, чи включив А. П. Прохвятилов до числа 90 військових більшовицьких газет і журналів друковані органи України⁸, що виходили в 1918 р. в країні.

Спробою систематизувати новітні досягнення радянської історіографії з порушеної проблеми і розвинути дослідження у напрямках, які визначились, став згаданий вище історико-бібліографічний огляд автора даної статті*. У рецензіях на книгу⁹ відзначалося, що всі видання до неї включено обгрунтовано. В цих та інших працях вказувалось і на ряд інших друкованих органів, які пропонувалось також віднести до

⁴ Детальніше див.: Солдатенко В. Ф. Указ. соч., с. 9—10.

⁵ Раковський М. Ю. В боротьбі за владу Рад (з історії більшовицької преси в Одесі в 1917 р.).—Праці Одеськ. держ. ун-ту, Т. 147. Серія сусп. наук. Вип. 2.—Одеса, 1957, с. 219—234; Голуб П. Солдатские массы Юго-Западного фронта в борьбе за власть Советов (март 1917—февраль 1918 года).—М., 1958; Большевицкая печать на Екатеринбургской.—В кн.: Железнодорожники Екатеринбургской в борьбе за власть Советов: Воспоминания, биографии, документы.—Днепропетровск, 1958, с. 197—198; Ткачук А. Г. Більшовицька преса Південно-Західного і Румунського фронтів у 1917 р.—Архіви України, 1965, № 3, с. 76—81.

⁶ Клімов М. А. Из истории зарождения Советской печати на Украине.—К., 1971, с. 4—5.

⁷ Карнаух Г. П. Указ. соч., с. 140—141, 166.

⁸ Прохвятилов А. П. В. И. Ленин и советская военная печать.—Л., 1976, с. 47.

* Враховуючи довідково-бібліографічну спрямованість видання, автор, за єдиним виключенням (орган Вінницького комітету РСДРП(б) — «Борьба») включив до книги лише дані про органи преси, комплекти або окремі номери яких дійшли до наших днів. Очевидно, варто було висловити ставлення і до тих друкованих органів, про які збереглися непрямі свідчення.

⁹ Советские архивы, 1980, № 2, с. 84—85; УІЖ, 1979, № 8, с. 148—150; Архіви України, 1979, № 4, с. 65—67; Вестник Ленинградского университета, 1981. Серия 20. История. Язык. Литература. Вып. 4, с. 100—101 та ін.

числа більшовицьких. Висловлювались і деякі міркування щодо вдосконалення класифікації більшовицької преси досліджуваного періоду.

Враховуючи все вищесказане, а також спираючись на дані, одержані під час роботи над пресою після виходу книги, в даній статті зроблено спробу предметно розібратися в існуючих в історіографії точках зору, пропозиціях і, відповідно до наукових критеріїв, по можливості чіткіше окреслити коло більшовицьких друкованих органів України в період підготовки і здійснення соціалістичної революції.

При цьому, перш за все, важливо з'ясувати саме поняття «більшовицька преса» для досліджуваного періоду. Більшовицька преса — це, очевидно, сукупність усіх періодичних друкованих органів комітетів і організацій більшовиків, а також видання, які хоч і не були такими за належністю видавцям, але поділяли політичну платформу ленінської партії, всемірно її пропагували, боролись за її втілення в життя. Не претендуючи на абсолютну, вичерпну характеристику, таке визначення, гадаємо, створює цілком прийнятну можливість для ви členення із загальної маси друкованих органів усіх тих видань, які своїм спрямуванням, політичною суттю на ділі були більшовицькими*. Особливо важливе значення остання обставина має для періоду осені 1917 р. — весни 1918 р., коли в країні тільки починався процес формування мережі періодичних видань, який позначається сучасним поняттям «партійно-радянська преса».

Крім того, визначення «більшовицька преса» для вказаного часу більш точно відбиває класове, партійне спрямування тих видань Рад, військово-революційних комітетів та інших масових організацій трудящих, які були дійсно революційними органами, вели безкомпромісну боротьбу за владу Рад, за здійснення ідей і цілей РСДРП(б), на відміну від численних газет тих же органів, але керованих політичними противниками ленінської партії.

Користування ж іншими термінами, такими, як «радянська преса» при загрозі змішування видань, що поділяли платформу Радянської влади, з виданнями, які були органами Рад робітничих, солдатських і селянських депутатів і виступали, не зважаючи на це, проти Радянської влади, для 1917—1918 рр. явно утруднене. Очевидно, не зовсім досконалим виглядає визначення більшовицької преси, що витікає з поняття «історія партійно-радянської преси», яке дали Н. Г. Зоріна і А. А. Савенков: «Як предмет наукового дослідження і учбова дисципліна історія партійно-радянської преси вивчає дореволюційну більшовицьку і радянську пресу, починаючи з часу появи в кінці XIX століття перших марксистських робітничих видань»¹⁰.

Також невинуватими є спроби дати таке визначення поняття «більшовицька преса», згідно з яким до більшовицьких зараховуються і ті видання, які не цілком, а «в основних питаннях революції перейшли на бік більшовиків»¹¹. Непереконливими виглядають при цьому посилення на те, що ряд більшовицьких видань допускали в 1917—1918 рр. відступи від ленінської стратегії і тактики. Не варто змішувати помилки більшовиків, які не привели в кінцевому рахунку до якісних, принципових змін платформи друкованого органу, з позиціями видань, у рядколегіях яких більшовики йшли на невиправдані блоки з опортуністичними елементами, роблячи уступки в принципах. Такий підхід відповідає висновкам В. І. Леніна, який диференційовано підходив до оцінки іноді схожих між собою явищ, породжених, однак, якісно різними причинами¹².

Періодизація розвитку більшовицької преси досліджуваного історичного етапу збігається з періодизацією розвитку революції, діяльності РСДРП(б): періоди двовладдя, підготовки збройного повстання і тріумфальної ходи Радянської влади.

Після повалення самодержавства і до липневих подій на Україні було покладено

* У більшості праць, в тому числі і енциклопедіях, до числа більшовицьких відносяться майже виключно друковані органи комітетів і організацій партії, починаючи з ленінської «Искры» і кінчаючи пресою 1917—1918 рр., хоч у період Жовтня структура більшовицької за спрямуванням і змістом преси була складнішою, включала в себе і видання масових організацій трудящих — Рад, профспілок, демократичних солдатських організацій та ін.

¹⁰ Зоріна Н. Г., Савенков А. А. Ленин — историк печати. — Л., 1966, с. 5.

¹¹ Корольов Б. І. В. Ф. Солдатенко. Большевицкая пресса Украины в 1917—1918 гг. — УІЖ, 1979, № 8, с. 150.

¹² Див.: Ленин В. І. Петроградська загальноміська конференція РСДРП(б) 14—22 квітня (27 квітня — 5 травня) 1917 р. — Повне збір. творів, т. 31, с. 238.

початок виданню шести більшовицьких газет: «Пролетарий», «Голос социал-демократа», «Звезда», «Донецкий пролетарий» (Луганськ), «Солдатская жизнь» і «Правда гренадерская». Враховуючи те, що «Донецкий пролетарий» почав виходити трохи раніше, ніж за місяць до кінця означеного періоду, а «Солдатская жизнь» і «Правда гренадерская» вийшли відповідно двома і одним номерами, основний тягар по запровадженню друкованої агітації і пропаганди випав на газети «Пролетарий», «Голос социал-демократа» і «Звезда»*. Їх сумарний разовий тираж становив 20—30 тис. примірників. У руках більшовиків разом з центральною пресою, що надходила на Україну, це була досить значна сила. Партійні організації виявляли турботу про розповсюдження своїх видань серед трудящих, донесення до мас ленинських ідей, їх мобілізацію на революційні дії.

В. І. Корольов неправомірно вважає, що в період мирного розвитку революції на Україні видавалось 7 більшовицьких газет. До їх числа він відносить «Известия Союза Екатерининской железной дороги»¹³, що насправді почали виходити з вересня 1917 р. і, як буде показано нижче, не були більшовицьким виданням.

У період від липневих подій до Жовтневого збройного повстання більшовики України не лише зберегли майже всі друковані органи, що виходили раніше, але й протягом липня—серпня значно зміцнили їх матеріальну базу, розширили у вересні—жовтні коло видань. До чотирьох органів більшовицьких комітетів і організацій, що продовжували видаватись («Пролетарий», «Голос социал-демократа», «Звезда», «Донецкий пролетарий») додалось шість нових: «Борьба» (Вінниця), «Красное знамя» (Могилів-Подільський), «Пролетарское знамя» (Миколаїв), «Молот» (Полтава), «Голос пролетария» (Одеса) і орган корпусного комітету 1-го гвардійського корпусу VII-ї армії Південно-Західного фронту — «Гвардеец». На позиції РСДРП(б) в жовтні перейшли орган полкового комітету 49-го запасного піхотного полку «Солдатская мысль» (Одеса) і «Народная жизнь» (орган Єнакіївської Ради робітничих і солдатських депутатів).

Б. І. Корольов запропонував віднести до складу більшовицьких газет «Известия Союза Екатерининской железной дороги». Першим це питання порушив у своїх спогадах М. П. Левченко (він вважав назване видання журналом)¹⁴. Ознайомлення з матеріалами, з яких можна судити про реальний вплив більшовиків у профспілці залізничників Катерининської залізниці (перевага угодовських елементів), не дає підстав для висновку про можливість видання більшовицького друкованого органу. Це підтверджується аналізом нещодавно виявлених в ЦДАЖР УРСР двох номерів «Известий Железнодорожного Союза Екатерининской железной дороги» (1917, № 1 і 2, 8 і 20 сент.). По-перше, газета має підзаголовок «Орган социалистический, внепартийный». По-друге, над її назвою друкувався не більшовицький лозунг: «В единении — сила!». По-третє, видавцем газети позначений Виконавчий комітет Катерининської залізниці, редактором — редакційна комісія, а не Д. З. Лебідь, як стверджує М. П. Левченко. І, нарешті, у двох номерах була надрукована лише одна стаття більшовика Д. З. Лебеда «Прости им, ибо не ведают, что творят». Інші матеріали мають або угодовський характер, або є об'єктивістською інформацією.

Не можна погодитись з пропозицією Б. І. Корольова про віднесення до більшовицьких видань 1917 р. і «Известий Славянского Совета рабочих и солдатских депутатов»¹⁵. В Державній публічній бібліотеці ім. М. Є. Салтикова-Щедріна і бібліотеці АН СРСР у Ленінграді збереглися найбільш повні комплекти цього видання — п'ять номерів за кінець серпня — початок вересня (№ 4—8). Крім двох матеріалів: «Контрреволюция и буржуазия» (1917, № 6, 1 сент.) та «Вся власть Советам!» (1917, № 8, 11 сент.), присвячених проблемам боротьби з корніловщиною, всі

* Очевидно, В. П. Будніков перебільшує масштабність видавничої діяльності більшовиків, говорячи про створення в період двовладдя на Україні масової більшовицької преси (Будніков В. П. Указ. соч., с. 13).

¹³ Корольов Б. И. Идеино-политическая работа большевиков Украины в период подготовки и проведения Великой Октябрьской социалистической революции (март 1917 — январь 1918 гг.): Автореф. дис... докт. истор. наук.—К., 1980, с. 23.

¹⁴ Левченко Н. В борьбе за власть Советов.—В кн.: Железнодорожники Екатерининской в борьбе за власть Советов, с. 30.

¹⁵ Корольов Б. И. Советская историография идеино-политической работы большевиков Украины в период подготовки и проведения Великой Октябрьской социалистической революции, с. 48.

інші кваліфікувати як більшовицькі не можна. Більше того, на характер «Известий» проливає світло постанова місцевої Ради від 8 вересня 1917 р. про роботу газети, яка була надрукована на її сторінках 11 вересня (№ 8). В ній, зокрема, вказувалося, що «в «Известиях» можуть бути представлені всі течії соціалістичної думки, але редакційна колегія має право відхиляти статті, які за характером своїм і висвітленням фактів визнає невідходящими». Та й вплив слов'янських більшовиків, що переживали у серпні—вересні період свого організаційного становлення¹⁶, в Раді робітничих і селянських депутатів хоч і збільшився в період розгрому корніловщини, все ж був явно недостатнім для зміни характеру її друкованого органу.

Аналіз матеріалів «Известий Одесского Совета рабочих депутатов и представителей армии и флота», а також «Дела революции» (орган Совета рабочих и солдатских депутатов г. Кременчуга и посада Крюкова), документів, що характеризують позиції видавців цих органів, не дозволяє погодитись з висновками про їх перехід на більшовицькі позиції ще до Жовтня¹⁷. Процес більшовизації обох газет відчувався вже у вересні—жовтні, а завершився він у період тріумфальної ходи революції¹⁸.

Ряд дослідників намагається довести, що більшовицьким за своєю політичною суттю був і орган Всеросійської спілки моряків торгового флоту — «Моряк»¹⁹, що видавався в Одесі з березня по грудень 1917 р.

Оскільки при визначенні ідейно-політичного спрямування «Моряка» допускаються помилки, характерні, типові і щодо інших друкованих органів досліджуваного періоду, думається, варто на прикладі їх розбору розкрити деякі методичні прийоми, застосовані при аналізі періодики. Ці прийоми випливають з марксистсько-ленінських методологічних принципів історичного дослідження, розробляються в багатьох загальнотеоретичних працях²⁰, однак на практиці у своєму повному обсязі застосовуються не завжди.

Визначальним аргументом більшовицького спрямування «Моряка» висувається публікація газетою статті В. І. Леніна «З щоденника публіциста. Селяни і робітники». Однак при цьому не враховується, що в порівнянні з «Робочим», де була вміщена ленінська праця, редакція «Моряка» скоротила її майже наполовину. «Скоротила» саме ті місця статті, де мова йшла про критику опортунізму меншовиків і зраду інтересів селян партією есерів. При цьому опускались не лише цілі сторінки ленінського твору, але також окремі речення, їх частини, якщо мова йшла про партію есерів, виділення з неї лівого крила і т. ін. В тих же випадках, коли такий пропуск був неможливий, вона зазнавала «редагування».

Ось яскравий приклад її «скорочень». В. І. Ленін писав: «Ми, робітники, проти капіталістів обстоюємо інтереси свої і в той же час інтереси гігантської більшості селян, а есери, йдучи в союз з капіталістами, зраджують ці інтереси»²¹. Редакція «Моряка» надала цьому реченню такого вигляду: «Ми, робітники, проти капіталістів обстоюємо інтереси свої і в той же час інтереси гігантської більшості селян, а ті, хто йде в союз з капіталістами, зраджують ці інтереси». Висновок очевидний — редакція всіляко прагнула запобігти навіть вживанню слова «есер», яке залізло в статті лише у двох випадках, а критика угодовства цієї партії була зведена до мінімуму. Подібний «передрук» ленінської праці може служити не стільки доказом більшовицького спрямування друкованого органу, скільки свідченням його тяжіння до політичних противників РСДРП(б).

¹⁶ Большевицские организации Украины в период подготовки и проведения Великой Октябрьской социалистической революции (март—ноябрь 1917 г.): Сб. док. и матер.— К., 1957, с. 478.

¹⁷ Королев Б. И. Идейно-политическая работа большевиков Украины в период подготовки и проведения Великой Октябрьской социалистической революции (март 1917 — январь 1918 гг.), с. 28—29.

¹⁸ Детальніше див.: Солдатенко В. Ф. Указ. соч., с. 70—77, 92—94.

¹⁹ Див.: Смирнова М. І. Газета «Моряк» у боротьбі за Жовтень.— В зб.: Наукові праці з історії КПРС. Вип. 21.— К., 1968, с. 27—35; Королев Б. И. Идейно-политическая работа большевиков Украины в период подготовки и проведения Великой Октябрьской социалистической революции, с. 28.

²⁰ Див.: Баршавчик М. А., Спирин Л. М. О научных основах изучения истории КПСС.— М.: 1978; Спирин Л. М. Теория, методология и методика исследований по истории КПСС.— М., 1982.

²¹ Ленин В. И. Повне збір. творів, т. 34, с. 108.

6 листопада «Моряк» вмістив на своїх сторінках ленінські декрети про мир і землю. Публікації документів передувала невелика вітальна стаття. Однак і цей факт ще не служить достатнім аргументом у системі доказів про більшовицьку орієнтацію друкованого органу. Адже в тому і в наступних номерах вміщено чимало документів, у яких висуваються вимоги встановлення влади «революційної демократії», «однорідного соціалістичного уряду», заклики до всіх політичних партій «забути фракційні і партійні чвари», об'єднатись і т. п.

На сторінках «Моряка» систематично публікувались документи різних організацій, у яких верховодили українські буржуазні націоналісти, дрібнобуржуазні елементи і партії і, одночасно, майже зовсім не було матеріалів про діяльність РСДРП(б), зокрема Одеської більшовицької організації. Виняток становлять матеріали примиренського характеру, підписані більшовиками. Так, 12 листопада (№ 33) було вміщено статтю більшовика І. Орлова «Універсал», присвячену III універсалу Центральної ради. В універсалі, відзначалося в статті, «є все краще, чим живе російська і міжнародна соціал-демократія. Вся демократія всіх національностей повинна згуртуватись для проведення в життя прекрасного, дійсно народного і революційного універсалу Української республіки».

Автори подібних публікацій, як і автори інших матеріалів, вміщених «Моряком», кваліфікували момент, що переживався, не інакше, як здійснення «демократичної», а не соціалістичної революції і лише з цих позицій допускали появу на сторінках «Моряка» деяких ленінських праць. А така позиція щодо партії більшовиків зовсім не може свідчити на користь більшовицького спрямування друкованого органу.

При аналізі змісту газет слід мати на увазі сукупність усіх, а не окремих матеріалів. Недотримання цієї вимоги призводить до необгрунтованих висновків. Так, Б. І. Корольов вважає, що датою переходу «Моряка» на більшовицькі позиції є 16 вересня 1917 р.²² В основу даного висновку, крім посилання на згадані вище публікації трьох ленінських документів, покладено аналіз двох статей газети, вміщених у № 25: «Заговор не уничтожен — будьте настороже!» і «Когда ж конец проклятой боине?» (16 сент.), а також окремі публікації у деяких наступних номерах, в № 27 — «Вызов брошен» (2 окт.), № 29 — «Будьте готовы» (9 окт.), № 30 — «Власть Советов» (23 окт.).

Проте аналіз цих матеріалів не переконує в їх незаперечній більшовицькій спрямованості, вони скоріше могли належати перу лівих елементів есерів і меншовиків. У жодному з них немає тези про соціалістичну революцію, не вживається навіть слово «більшовики», не згадується ім'я В. І. Леніна чи кого-небудь з більшовиків. Критикуючи Тимчасовий уряд, автори статей вимагають передачі влади Радам (це завдання має вирішити II Всеросійський з'їзд Рад), але розуміють цю передачу як якусь «чистку» державного апарату, заміну старих чиновників «відданими людьми» і т. п. Навряд чи в даному випадку автори мали на увазі більшовизовані Ради. Адже в статті «Власть Советов» стверджується, що вже у вересні відбулося взяття влади Одеською і Харківською Радами, хоч, як відомо, нічого подібного в той момент не було.

Б. І. Корольов посилається також на публікацію «Моряком» 30 жовтня 1917 р. статті «К светлomu будущему» (№ 31), передає, зокрема, зміст її кінцівки: «Треба згуртуватись, треба зімкнути всі штики вірних синів революції навколо нової влади і ми кінець-кінцем дамо країні мир, землю і волю.

Хай живе повстання і нова влада!

Хай живе перемир'я на всіх фронтах!».

Якщо цю цитату вилучити із статті і трактувати поняття «нова влада» як влада Рад в центрі і на місцях (а саме таке поняття вкладала в нього партія більшовиків), то можна робити висновок про відповідність позиції авторів статті політичній лінії РСДРП(б). Але звернемося ще раз до статті і передамо її основні положення, які передували цитованому місцю: «Повалено ненависний країні уряд. Уряд, який привів країну до повного розвалу і до відновлення смертної кари. ...Від петро-

²² Королев Б. И. Идеино-политическая работа большевиков Украины в период подготовки и проведения Великой Октябрьской социалистической революции, с. 28.

градського повстання народився новий уряд, який закликає всю Росію згуртуватись навколо прапора повстання, піднятого петроградським пролетаріатом. До повстання приєднались флот, рада українська, Одеса, Севастополь, Харків, Миколаїв та ін.

Тепер ми вступили на новий шлях рішучої боротьби за здійснення вимог **революційної демократії**» (підкреслено авт. — В. С.).

Кидається у вічі прагнення авторів статті завуалювати класовий зміст Жовтневого збройного повстання і підмінити його розпливчатим поняттям здійснення «вимог революційної демократії». Звертає на себе увагу і викликає подив твердження про те, що повстання у Петрограді підтримали Центральна рада, флот (очевидно Чорноморський — В. С.), Одеса, Миколаїв. Створюється враження, що дана публікація вигідна тим політичним силам, які, скориставшись Жовтневим збройним повстанням, прагнуть зміцнити на місцях своє становище, вводять читачів в оману запевненнями у підтримці нової влади.

Той же номер газети проливає світло і на те, які сили маються на увазі. Адже до розглянутої статті у газеті на першому місці надруковано відозву «Одеського окружного революційного комітету при Центральній українській раді», в якій на самому початку мова йде про те, що «з причини **безладдя в Росії** (підкреслено авт. — В. С.) у нашому краї захист революції (з контексту ясно, що не Жовтневої, а буржуазної — В. С.) ... взяла на себе Центральна українська рада. Згідно з її пропозицією і зі згоди вищої нової місцевої влади (? — В. С.) місцеві революційні організації — Український революційний комітет, Румчерод і Одеський революційний комітет, згуртувавшись, організували окружний комітет охорони революції при Центральній українській раді». Далі викладається платформа комітету: стара влада визнається поваленою, містяться вимоги створення однорідної соціалістичної влади, своєчасного скликання Установчих зборів, передачі землі земельним комітетам, пропозиція перемир'я на всіх фронтах. Таким чином, платформа комітету тотожна вимогам, які містяться в статті «До світлого майбутнього».

Далі у відозві говориться: «Окр. ком. охор. революції закликає населення, війська і організації округу до повного спокою, підтримання порядку і до революційної суворості дисципліни».

Усім наказується виконувати розпорядження о. к. о. рев., беззаперечно допомагати йому врятувати край від анархії, безладдя і продовольчої розрухи».

Завершується відозва застереженням, що в разі невідтримки масами дій окружного комітету Центральної ради почнеться контрреволюція і навіть можлива реставрація самодержавства — тобто застосовується типовий, улюблений засіб усіх контрреволюціонерів: лякаючи народ «загрозою анархії», «лівою загрозою» одночасно докладається всіх зусиль до утримання завойованих позицій з тим, щоб при зміні співвідношення сил на свою користь перейти до відкрито диктаторських дій проти політичних противників.

Вищевикладене, гадаємо, дозволяє цілком обгрунтовано зробити висновок, що в разі переходу «Моряка» на більшовницькі позиції, він не надав би своїх сторінок ні для публікації згаданої статті, ні для відозви — настільки вони суперечили курсу РСДРП(б). Такий висновок підтверджується й іншими матеріалами газети. Так, у тому ж номері газети відразу за заголовком великим шрифтом набрано заклик голосувати на виборах до Установчих зборів за М. Н. Ермоліна, капітана дальнього плавання, редактора «Моряка»*. І в наступних номерах у газеті друкувалось чимало об'єктивістських матеріалів, які іноді не лише не відповідали більшовницькій платформі, а й були прямо ворожими. Частина з них передруковувалась з напівмен-

* У збірнику документів «Второй Всероссийский съезд Советов рабочих и солдатских депутатов» надрукована анкета Одеського відділу Всеросійської спілки моряків, у якій на питання: «Під впливом якої фракції знаходиться друкований орган Ради, якщо такий існує?» дана відповідь: «Орган «Моряк», редактор — більшовник» (М., 1957, с. 229, 323). Хто був делегатом II Всеросійського з'їзду Рад і заповнив анкету, встановити не вдалося. Однак, М. Н. Ермолін, який редагував «Моряк» з квітня по грудень 1917 р. (останній виявлений номер газети датовано 4 грудня 1917 р.), більшовником не був. У його мемуарних матеріалах, що зберігаються в Музеї морського флоту в Одесі, немає ніяких даних про належність автора до РСДРП(б). Немає тверджень про його більшовницьку приналежність і в ювілейних публікаціях, присвячених історії «Моряка» (Моряк, № 53, 1969, 7 мая). Не підтверджує партійність М. Н. Ермоліна і його дружина.

шовицької «Нової життя» (статті О. Сереброва, Ю. Ларіна та ін.). Не випадково Одеський комітет РСДРП(б) не вважав «Моряка» органом більшовицького спрямування²³.

Таким чином, комплексний аналіз матеріалів газети «Моряк», змісту її публікацій не дозволяє говорити про неї, як про більшовицький друкований орган.

В цілому ж в період від липневих подій до моменту Жовтневого збройного повстання на Україні видавалось 12 більшовицьких газет: 9 органів більшовицьких комітетів і організацій, 1 — корпусного, 1 — полкового комітетів і 1 — Ради робітничих і солдатських депутатів*. Свої видання мали не тільки більшовики промислового Лівобережжя, Донбасу, але й Правобережжя, Півдня, діючої армії. 2 видання — «Борьба» (Вінниця) й «Пролетарий» (Харків) у складних політичних і економічних умовах наступу контрреволюції змушені були припинити своє існування. Однак, як і інші більшовицькі газети України (їх разовий тираж досягав 50—60 тис. примірників), вони зробили свій внесок у досягнення мети, до якої прагнула РСДРП(б), перш за все у розв'язання таких завдань, як пропаганда ленінської стратегії і тактики революції, політичного курсу і лозунгів більшовиків, мобілізація мас на перемену соціалістичної революції. Всього з березня до 25 жовтня 1917 р. на Україні видавалось 13 назв більшовицьких газет. 10 з них були органами комітетів і організацій РСДРП(б)*.

Досить своєрідно протікав процес розвитку більшовицької преси на Україні, її перетворення на дійсно масову пресу в період триумфальної ходи революції. Після перемоги Жовтневого збройного повстання на Україні продовжували виходити 6 друкованих органів комітетів і організацій РСДРП(б): «Звезда», «Донецкий пролетарий» (Луганськ), «Голос пролетария», «Красное знамя», «Пролетарское знамя» (з 20 лютого 1918 р. — «Борьба») і «Молот». До початку січня 1918 р. в Одесі видавалась «Солдатская мысль», що перейшла до рук більшовиків на початку жовтня 1917 р. За винятком «Молота», який припинив своє існування на початку грудня в зв'язку з репресіями Центральної ради проти полтавських більшовиків і революційних сил, а також «Красного знамени», що не видавалось через контрреволюційні дії українських буржуазних націоналістів з 11 грудня 1917 р. по 5 січня 1918 р., інші друковані органи більшовицьких комітетів і організацій, створені на етапі підготовки Великого Жовтня, виходили регулярно весь період триумфальної ходи революції.

Якісно нові завдання, які постали перед більшовиками в період безпосередньої боротьби за повсюдне встановлення влади Рад, вимагали дальшого вдосконалення всієї справи ведення періодики, збільшення її тиражів, активного розповсюдження. Масштабність цих завдань, з одного боку, обумовила необхідність, а об'єктивні передумови, що виникли у ході розвитку революції (перетворення РСДРП(б) на правлячу партію країни, зміцнення диктатури пролетаріату в революційних центрах Росії, ряді районів України, неухильне зростання повсюдного впливу більшовиків, поступове оволодіння апаратом і матеріальними засобами масових організацій трудящих в міру їх переходу на позиції ленінської партії), з другого боку, створювали можливість для розширення мережі більшовицьких видань. Правда, нових органів комітетів і організацій у період триумфальної ходи революції було створено лише 3 — «Бюлетень К(шевского) к(омитета) РСДРП и Военно-революционного комитета», «Донецкий пролетарий» (орган областного комитета Донецкого и Криворожского бассейнов и Харьковского комитета большевиков) і «Коммуна» (орган организации РСДРП(б) 194-го Березинского полка VII армии Юго-Западного фронта). При цьому лише «Донецкий пролетарий» (Харків) видавався систематично аж до окупації міста німецькими імперіалістами.

²³ Переписка Секретариата ЦК РСДРП(б) с местными партийными организациями. — М., 1957, Т. 2, с. 275.

* В. П. Будніков наводить занижені дані про кількість більшовицьких видань у липні—жовтні 1917 р. Він пише про створення лише 5 нових друкованих органів (Будніков В. П. Указ. соч., с. 121). М. Ф. Дмитрієнко вважає, що в той час було на Україні 8 видань РСДРП(б). (Дмитрієнко М. Ф. Більшовицька преса України 1917—1918 рр. як історичне джерело, с. 130), Б. І. Корольов — 16 більшовицьких друкованих органів. (Корольов Б. И. Идейно-политическая работа большевиков Украины в период подготовки и проведения Великой Октябрьской социалистической революции (март 1917 — январь 1918 гг. с. 29); в УРЕ (К., 1977, Т. 1, с. 469) — дається 12 газет.

Таким чином, у названий час на Україні виходило 9 періодичних органів комітетів і організацій РСДРП(б). Разом з тим більшовики домоглися переважного впливу в друкованих органах багатьох масових організацій трудящих: Рад, військово-революційних комітетів, профспілок, фабзавкомів, армійських, солдатських комітетів, їх перетворення на рупор більшовицьких ідей, провідника лінії і політики РСДРП(б).

Протягом кінця жовтня 1917 р. — середини квітня 1918 р. до розряду більшовицьких є всі підстави віднести такі видання Рад робітничих, солдатських і селянських депутатів: «Известия Одесского Совета рабочих депутатов и представителей армии и флота», «Вестник областного и Киевского Советов рабочих и солдатских депутатов», «Пролетарская мысль» (орган Киевского и областного Совета рабочих депутатов, Центрального совета профсоюзов и Центрального совета фабрично-заводских комитетов). У ніч на 6 січня 1918 р. після захоплення військами Центральної ради типографії і редакції «Пролетарской мысли» вийшов перший номер газети «Пролетарское дело», однак він був конфіскований гайдамаками в кіосках і в рознощиків²⁴, «Солдат и рабочий» (орган Херсонского Совета рабочих и солдатских депутатов), «Вестник Совета рабочих, солдатских и крестьянских депутатов г. Староконстантинова», «Дело революции» (орган Совета рабочих и солдатских депутатов г. Кременчуга и посада Крюкова), «Известия Юзовского Совета рабочих и крестьянских депутатов», «Голос революции» (Одесса, орган съезда Румынского фронта, Совета рабочих и солдатских депутатов области и группы представителей от крестьян — орган ЦИК Совета Румчерода), «Голос солдата» (з 12 березня 1918 р. — «Голос народа» — орган при Совете рабочих и солдатских депутатов г. Екатеринослава), «Известия Екатеринославского Совета рабочих и солдатских депутатов» (з 1 березня 1918 р. — «Известия Советов рабочих, солдатских и крестьянских депутатов гор. Екатеринослава и Екатеринославской губернии»), «Вестник Украинской Народной Республики» і «Вісник Української Народної Республіки» (органи ЦИК Советов Украины), «Известия Енакиевского Совета рабочих и солдатских депутатов», «Голос труда» (орган Совета рабочих, солдатских и крестьянских депутатов Лисичанского района), «Бюллетень Совета рабочих депутатов в селе Каменском» (з кінця лютого 1918 р. — «Известия Каменского Совета рабочих депутатов»), «Вестник Роменского Совета рабочих, солдатских и селянских депутатов», «Известия Николаевского Совета рабочих и военных депутатов» (з 19 лютого 1918 р. виходила під назвою «Власть труда»), «Свободный крестьянин» (народная газета, издаваемая Херсонским Советом крестьянских депутатов), «Вісті Ради» (орган Полтавської Ради робітничих, вояцьких та селянських депутатів), «Набат» (орган Винницького Совета рабочих и солдатских депутатов), «Бюллетень Киевского Совета рабочих депутатов», «Известия Киевского Совета рабочих и военных депутатов», «Известия Елисаветградского Военно-революционного комитета», «Известия Юга» (орган Харьковского и Донецко-Криворожского областных Советов рабочих и крестьянских депутатов)*, «Бюллетень Волчанского Совета рабочих и солдатских депутатов» (з 19 березня 1918 р. — «Известия Волчанского Совета крестьянских, рабочих и солдатских депутатов»), «Известия Каменец-Подольского Совета солдатских и рабочих депутатов», «Луганский революционный вестник» (орган Луганского городского и районного Советов рабочих и солдатских депутатов), «Рабочий путь» (орган Лозово-Павловского Совета рабочих и солдатских депутатов).

Крім названих, згідно з архівними джерелами, є підстави віднести до числа більшовицьких два видання Рад, комплекти яких не збереглися: «Павлоградские известия Совета рабочих, солдатских и крестьянских депутатов» (почали виходити в кінці

²⁴ Вісник Української Народної Республіки (Харків), 1918, № 13, 18 січня; Нова Рада (Київ), 1918, № 5, 9 січня.

* Мова йде про газету, що почала видаватися 14 лютого 1918 р. і не мала ніякого відношення до «Известий Юга» — органу Харківської і Донецько-Криворізької обласних Рад робітничих і солдатських депутатів, що виходив у 1917 р. і займав опортуністичні, угодовські позиції (випуск припинено у зв'язку з початком видання у Харкові «Вісника Української Народної Республіки» і «Вестника Украинской Народной Республики»). Між тим, у довідкових виданнях «Известия Юга» нерідко представляють одним виданням (Див., напр., Радянська енциклопедія історії України, — К., 1970, ч. 2, с. 240; Українська Радянська Енциклопедія. — К., 1979. Т. 4, с. 342).

грудня 1917 р., редактор — Ю. Гурвич, члени редколегії — більшовики А. С. Швед, Е. Евін, О. Ольшевська, К. І. Воїнова)²⁴ і «Луцкую правду» (орган Луцкого Совета рабочих, солдатских и крестьянских депутатов, виходив у кінці грудня 1917 р. — на початку січня 1918 р.)²⁵.

В історіографії були спроби кваліфікувати більшовицькими і деякі інші видання Рад, зокрема «Известия Полтавского Совета революции». Проте доказовими їх визнати не можна. Перш за все варто врахувати приблизний паритет, що існував у Раді революції (створена після Жовтневого збройного повстання) між більшовиками і контрреволюційними елементами, який, як у дзеркалі, відбивався в її друкованому органі. Тому це видання не можна вважати ні більшовицьким, ні навіть беззастережно відносити до газет більшовицької орієнтації, як це роблять деякі автори²⁶.

Прорахунки, подібні вищенаведеним, при визначенні політичного обличчя органів Рад робітничих, солдатських і селянських депутатів зустрічаються і в довідкових виданнях. Так, І. В. Кузнецов и Ю. М. Фінгеріт²⁷ явно завищують вплив більшовиків на характер, революційне спрямування «Голоса труда» (орган Черниговского Совета рабочих и солдатских депутатов), «Известий Сумского Совета рабочих и солдатских депутатов» — органів, які в досліджуваній період не стали більшовицькими.

Отже, на сьогоднішній день є підстава віднести до більшовицьких під час тріумфальної ходи революції 32 видання Рад України.

У досліджуваній період більшовицькі друковані органи з'являються і в профспілках України. Їх було створено не менше 5: «Екатеринославский революционный печатник» (орган фракции большевиков союза рабочих-печатников), «Известия стачечного комитета» (орган забастовочного комитета, Киев), «Харьковский революционный печатник» (орган секции большевиков и сочувствующих союза рабочих печатного дела), «Революционный сигнал железнодорожника» (орган профсоюза железнодорожников Екатерипинской железной дороги, Екатеринослав), «Порыв» (орган кружка рабочих-художников).

Важливу групу більшовицьких періодичних видань у період боротьби за владу Рад становили газети, створені у військах Південно-Західного і в VIII-й армії Румунського фронту: «Известия Военно-революционного комитета XI армии» (Старокостянтинів), «Известия Военно-революционного комитета VII-й армии» (Проскурів), «Известия 2-го армейского съезда 8-й армии» (Могилів-Подільський), «Известия Исполнительного комитета 8-й армии» (Могилів-Подільський, з лютого 1918 р. — «Известия Совета солдатских депутатов 8-й армии» (Бахмут), «Известия Военно-революционного комитета Юго-Западного фронта» (Бердичів), «Бюллетень Особой армии» (Луцьк), «Клич V армейского корпуса» (орган корпусного комитета, XI армія), «Окопные думы» (орган корпусного комитета 5-го Сибирского армейского корпуса XI армія), «Перекопец» (орган полкового комитета 253-го Перекопского полка XI армія). Разом з «Солдатской мыслью» (Одеса) кількість більшовицьких друкованих органів у діючій армії і гарнізонах, розташованих у межах України, дорівнювала 10.

У період тріумфальної ходи Радянської влади було створено 5 періодичних видань — органів загонів радянських військ, що вели боротьбу з буржуазно-націоналістичною, кадетсько-каледінською контрреволюцією та іноземними інтервентами: «Борьба с контрреволюцией» (орган революционных войск 2-й армии Восточного фронта, Киев), «Известия революционных войск» (орган штаба главнокомандующего на Юге России В. А. Антонова-Овсеенко, Никитовка), «К оружию!» (орган наступающих на Кисв Советских войск, видання групи військ Бахмацької ділянки фронту), хоч жодного номера виявити не вдалося, історію її створення і функціонування відтворено в мемуарних матеріалах учасників боротьби проти австро-німецьких окупантів, зокрема однієї з відомих партійних працівників Є. Б. Бош, «Вперед» (орган Совета депутатов IV-й армии советских войск Украинского фронта, Ромодан — Пол-

²⁴ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 71, оп. 15, спр. 212, арк. 8—9.

²⁵ ЦДАЖР СРСР, ф. 1325, оп. 2, спр. 35, арк. 110 зв, 111 зв.

²⁶ Королев Б. И. Идеино-политическая работа большевиков Украины в период подготовки и проведения Великой Октябрьской социалистической революции (март 1917 — январь 1918 гг.), с. 23.

²⁷ Кузнецов И. В., Фінгеріт Е. М. Газетный мир Советского Союза. 1917—1970.— М., 1976. Т. 2, с. 212, 225.

тава), «Известия революционных войск» (орган штаба Верховного главнокомандуючого військами Української Народної Республіки, Харків).

Таким чином, у період з 25 жовтня 1917 р. до середини квітня 1918 р. на Україні видавалося 9 друкованих органів комітетів і організацій РСДРП(б), 32 — Рад робітничих, солдатських і селянських депутатів, 5 — профспілок, 10 — різних організацій старої армії і гарнізонів і 5 — загонів радянських військ, які були більшовицькими за своїм спрямуванням*. Загальна кількість більшовицьких періодичних органів за наявними даними становила 61. Хоч не всі органи виходили регулярно за весь досліджуваний період, їх умовний разовий тираж перевищував 200 тис. примірників. Саме в той час були закладені підвалини масової більшовицької преси.

До числа важливих питань належить класифікація більшовицької преси України 1917—1918 рр. Неоднорідність з точки зору належності видавцям і породжена цим специфіка зумовлюють поділ усіх більшовицьких за політичною суттю і спрямуванням органів на 2 групи. До першої групи — організацій і комітетів РСДРП(б) належало 14 видань. До другої — більшовицькі за своїм спрямуванням, політичною платформою органи масових організацій трудящих — Рад ВРК, профспілок — належало 54 видання (з них — 33 — видання Рад робітничих, солдатських і селянських депутатів, 5 — профспілок і фабзавкомів, 11 — армійських організацій у старій армії і тилових гарнізонах, 5 — у радянських військах. За належністю видавцям органи періодики другої групи умовно можна розділити на відповідні підгрупи).

Таким чином, протягом всього періоду підготовки і здійснення соціалістичної революції на Україні було 68 більшовицьких друкованих органів. Частина їх на початку свого існування не була більшовицькими виданнями, а стала на позиції РСДРП(б) у процесі більшовизації мас, їх організацій.

Звичайно, наведені дані не можна визнати абсолютними. Зокрема, відсутність багатьох друкованих органів масових організацій трудящих або їх повних комплектів не дозволяє прослідкувати еволюцію протягом всього часу існування, хоч зустрічаються деякі непрямі свідчення (наприклад, у анкетах делегатів III Всеросійського з'їзду Рад — ЦДАЖР СРСР, ф. 1235, оп. 2) про більшовицьку спрямованість таких видань. Отже, робота в цьому напрямі може продовжуватися і привести до нових відомостей про видання, які зробили вагомий внесок у перемогу Жовтня.

В. Ф. СОЛДАТЕНКО (Київ)

* Якщо газета була органом двох і більше організацій: «Бюллетень К(ієвського) К(омитету) РСДРП и Военно-революционного комитета», «Пролетарская мысль», вона врахована один раз і умовно віднесена до підгрупи у відповідності з тим, яка організація позначена першою як її видавець. Ця точка зору по суті співпадає з точкою зору В. В. Фарсобіна, хоч назви груп, які він застосовує — «преса Комуністичної партії і видання більшовицького спрямування» (Фарсобин В. В. Вопросы источниковедческого анализа центральных большевистских газет (март 1917 — февраль 1918 г.). — В кн.: Источниковедение истории советского общества. — М., 1964, с. 101) не зовсім чіткі, зокрема назва другої групи і без додаткового роз'яснення водорозділ між ними залишається неясним. Думається, зайвою є спроба ввести в класифікацію власне більшовицької преси «видання, які не визначилися», «позапартійні газети», органи, «які були змушені займатися середню лінію», «газети, які не можуть бути названі ні більшовицькими, ні дрібнобуржуазними». (Там же, с. 100, 102; Корольов Б. І. Рецензія на книгу В. Ф. Солдатенка, с. 149). Вважаючи безпідставним виділення такої групи видань навіть при класифікації періодики в цілому, не можна не відзначити особливої загрози «розмивання» граней поняття «більшовицька преса», якщо включати сюди і газети «перехідного типу». Не узгоджується такий підхід із основоположними ленінськими принципами.

ХУДОЖНЯ ЛІТЕРАТУРА ЯК ДЖЕРЕЛО ДЛЯ ВИВЧЕННЯ ІСТОРІЇ СРСР

Вивчення героїчного минулого нашого народу та його грандіозних, епохальних звершень вимагає, по-перше, вдосконалення методів використання традиційних історичних джерел на основі марксистсько-ленінської теорії наукового пізнання і, по-друге, розширення кола джерел, значну частину яких не введено до наукового обігу.

В наш час розвиток історичної науки, як і інших галузей знань, вимагає комплексного підходу до аналізу явищ та фактів, необхідних досліднику, інтеграції і взаємодії різних наук та їх джерельної основи, визначення конкретних форм їх єдності. На це вказують партійні документи, пишуть філософи, економісти, історики, літературознавці та інші спеціалісти.

Інтеграція та комплексність при вивченні джерел нашої вітчизняної історії дають можливість науковцям детально вивчати такий вид історичних документів, як художня література, яка є формою образного відображення реального життя. В. І. Ленін у своїй фундаментальній праці «Марксизм та емпіріокритицизм» писав, що «наші відчуття, наша свідомість є лише образ зовнішнього світу...»¹. Володимир Ілліч підкреслив, що образ — не результат суб'єктивістського свавілля митця, а відображення об'єктивно існуючого зовнішнього світу, яке й формує наше уявлення про нього. В цьому й полягає матеріалістична об'єктивна основа художнього образу. В той же час В. І. Ленін указує, що, оскільки зовнішній світ є більш багатим, живим, різноманітним, ніж він уявляється кожній окремій людині, яка сприймає його, остільки ж кожний крок на шляху розвитку науки та культури відкриває в ньому нові й нові риси. Підкреслюючи діалектику відносин, які існують між суб'єктивним і об'єктивним, Володимир Ілліч писав у «Філософських зошитах»: «Людські поняття суб'єктивні в своїй абстрактності, відірваності, але об'єктивні в цілому, в процесі, в підсумку, в тенденції, в джерелі»².

Це положення можна поширити й на твори майстрів художнього слова. І оскільки їх автори за своїм сприйняттям зовнішнього світу відтворюють минуле, сучасне і майбутнє у властивому художній літературі ракурсі, це є відкриттям нових сторін та особливостей нашої дійсності.

Художню літературу, її пізнавальну роль як форми суспільної свідомості високо цінували класики марксизму-ленінізму. Вони відзначали, що у видатних мистецьких творах відображено сутність і характерні риси історичних подій, соціально-політичного ладу, політичних відносин, а також типу людей. К. Маркс, Ф. Енгельс і В. І. Ленін активно використовували художні твори як джерело знань, ілюстрацію для пізнання й аналізу тогочасного суспільства³.

К. Маркс у своїх працях «Капітал», «Вісімнадцяте брюмера Луї Бонапарта» та інших звертався до типів, персонажів, створених геніальним французьким письменником-реалістом О. Бальзаком. Ф. Енгельс навіть підкреслив, що з романів Бальзака він почерпнув значно ширшу інформацію з історії Франції періоду реставрації, ніж із «книг усіх спеціалістів-істориків, економістів, статистиків цього періоду, разом узятих»⁴. В. І. Ленін при написанні своїх праць неодноразово користувався образами героїв, почерпнутими з художніх творів, зокрема Некрасова, Салтикова-Щедріна, Тургенева⁵.

Питання взаємозв'язку традиційних історичних джерел та художньої літератури привертають увагу вітчизняних істориків. В. П. Ключевський у своєму «Курсе русской истории» зробив досить цікаву спробу проаналізувати мистецькі твори (О. С. Пушкіна — «Євгеній Онегін», Д. І. Фонвізіна — «Недоросток») з погляду зображення в них способу життя російського дворянства XVIII—XIX ст., які схилялися перед усім фантоземним. Ключевський при цьому підкреслив таку думку: «Що можна назвати фактичним матеріалом для історика? Історичні факти — не одні пригоди: ідеї, погляди, почуття, враження людей відповідного часу — ті ж самі факти й дуже важливі...»⁶.

В. І. Семевський навіть присвятив художній літературі як джерелу для дослідника свою спеціальну працю, в якій він проаналізував «Пошехонську старовину» М. Е. Салтикова-Щедріна⁷.

¹ Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 18, с. 59.

² Там же, т. 29, с. 176.

³ Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 25, ч. I, с. 45; Там же, т. 37, с. 34, 102; див. також: В. И. Ленин о литературе и искусстве.— М., 1967.

⁴ Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 37, с. 34.

⁵ Див., наприклад: Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 16, с. 41—43.

⁶ Ключевский В. О. Соч. в 8-ти т., т. VII, с. 441.

⁷ Семевский В. И. Крепостное право и крестьянская реформа в произведениях М. Е. Салтыкова-Щедрин. Ростов-на-Дону, 1905, с. 54, 101—102.

Ці питання взаємозв'язку історичної науки та художньої літератури зацікавили радянських філософів і істориків⁸. Однак вони розглядали їх у загальнотеоретичному плані, а не як повноцінне історичне джерело.

Свого часу автор даної статті висловив думку про те, що мистецькі твори слід визнати історичним джерелом⁹. Одні вчені підтримали її¹⁰, інші — заперечили. Навпевно, останні вважали літературу або тільки елементом творчого вимислу, або резервуаром фактичних знань, а не ідей та почуттів авторів. Ця точка зору поки що переважає, про що свідчать останні програми з джерелознавства історії СРСР¹¹. Якщо представники другої групи дослідників й погоджуються з тим, що художня література може бути джерелом для дослідника, то лише до XVII ст.

Виявом такого негативного ставлення до розглядуваної проблеми є таке висловлювання Л. Гумільова: «Для новітнього періоду історії літератури — XVIII — XX ст. — сама постановка питання уявляється дивною й непотрібною. Ну кому спаде на думку складати історію Північної війни, спираючись на «Полтаву» М. С. Пушкіна, або описувати похід Наполеона 1812 року за «Війною і миром» Л. М. Толстого»¹².

Тут усе викликає заперечення: по-перше, не можна досліджувати будь-яку тему на основі одного джерела, або нехтувати іншим, якщо воно сприятиме успішному вивченню проблеми; по-друге, поезія та белетристика, як відзначав ще А. П. Чехов, не обов'язково повинні тлумачити всі явища — «не вона повинна пояснювати нам, а ми повинні пояснювати її. Ким же ми були, якщо замість того, щоб пояснювати електрику, стали заперечувати її лише на підставі, що вона нам багато чого не пояснює»¹³.

Відмова від погляду на художню літературу як на історичне джерело — це результат неважного ставлення навіть до думок тих учених, які не підносили художню літературу до рівня історичного джерела. Що ж тоді можна сказати про концепції, автори яких мали на увазі не вивчення конкретних фактів та подій минулого (за допомогою матеріалів художніх творів) в усіх проявах життя, а авторське розуміння їх, ставлення до них різних верств суспільства, виразником ідей котрого були письменники. Навчитися розуміти духовну позицію авторів, зумовлену життям епохи, протиставленням ідей — це й є одним із завдань історичного джерелознавства.

Звичайно, виробити єдині критерії джерелознавчого аналізу художньої літератури — складна справа. Слід одразу застерегти, що взаємозв'язок джерелознавства, яке вивчає традиційні види джерел і мистецьких творів, можна сприймати з різних аспектів, з урахуванням жанрів мистецтва. По-перше, митець може відтворювати дійсність, описуючи її як очевидець або учасник подій, є їх сучасником, навіть у той час, коли він з тих чи інших причин не міг безпосередньо спостерігати за проявами життя, яке йому вдалося змалювати в своїх книгах. По-друге, письменник може звернутися до далекого минулого для того, щоб відобразити його у художніх обра-

⁸ Хачикян Я. И. О познавательном значении искусства.— Ереван, 1959; Луккин Ю. А. Искусство как форма общественного сознания.— М., 1969; Гулыга А. В. Эстетика истории.— М., 1974; Черепнин Л. В. Исторические взгляды классиков русской литературы.— М., 1968; Нечкина М. В. Загадка художественного образа.— М., 1972; І. Я. Франко як історик.— К., 1956; Історичні погляди Т. Г. Шевченка.— К., 1964 та ін.

⁹ Стрельський В. І. Джерелознавство історії СРСР. Період імперіалізму.— К., 1958; его же.— Источниковедение истории СССР.— М., 1962 и др.

¹⁰ Варшавчик М. А. О некоторых вопросах источниковедения истории КПСС.— Вопросы истории КПСС, 1962, № 4, с. 172, 174; Шмидт С. О. К вопросу о преподавании источниковедения истории КПСС.— Вопросы истории КПСС, 1963, № 2, с. 103; Миронец П. И. Художественная литература как исторический источник.— История СССР, 1976, № 1, с. 126—141.

¹¹ Программа по источниковедению истории СССР, утвержденная Министерством высшего и среднего специального образования СССР для исторических факультетов государственных университетов.— М., 1970; Программа курса «Источниковедение истории СССР», составленная Московским государственным историко-архивным институтом.— М., 1975; Программа курса «Источниковедение истории СССР» для государственных университетов.— М., 1980.

¹² Гумилев Л. Н. Может ли произведение изящной словесности быть историческим источником.— Русская литература, 1972, № 1, с. 73.

¹³ Чехов А. П. Письмо.— Собр. соч.— М., 1962, т. 8, с. 478.

зах. По-третє, художні твори можуть бути відірваними від історично реальної основи. В такій ситуації автору допоможуть лише його ідеї та почуття.

В усіх цих випадках характерні риси праці визначає ряд факторів, але головними серед них є два: час, коли вони були створені, та індивідуальність художнього бачення. Навіть у випадку, коли основу книги цементують реальні події, письменник користується не тільки власними спогадами про них, а й своєю фантазією, уявою для того, щоб заповнити прогалини в фактичному матеріалі або досягти максимального узагальнення, типовості, виразності.

Якщо в літературі художні вигадки нерідко домінують над фактами з життя, то в чому ж полягає значення мистецьких творів як історичного джерела? Чи мають вони користь для науки, істориків-дослідників? Напевно, авторська ідея і прагнення відобразити суспільні відносини, події, що хвилювали письменника в момент написання книги, і містять саме те, що становить певний інтерес для джерелознавців.

Потрібно відзначити такі аспекти розглядуваної проблеми:

1. Художня література допомагає вивчити ставлення митця та його однодумців до зображуваних ним подій.

Необхідно зіставляти життєвий матеріал будь-якої з епох, яку описує письменник, із сучасними ідеями часу створення того чи іншого твору.

Ці твори — відкриття кожного автора, прямий або непрямий відгомін епохи, в яку вони були створені. Романи, повісті, розповіді виникають із живої єдності відображення об'єктивного світу й відбиття суб'єктивного творчого світогляду їх творців. Тому вони виконують роль вагомих джерел при вивченні не лише об'єктивних факторів, а й, що найголовніше, суспільної ідеології періоду їх написання, творчого шляху митця, взагалі історії літератури та інших сфер інтелектуальної діяльності. Тобто тут ми завжди відчуваємо діалектику об'єктивного й суб'єктивного.

Розповідаючи про історичну епоху, яка вже давно минула, дослідник дивиться на неї очима людини свого часу і, тому, внутрішній зміст ідей, що зберігається в його твердженнях, належить часу написання цих творів. Різномірні лінії сюжету допоможуть, з точки зору джерелознавчого аналізу праці, відтворити головне: специфіку «художньої ідеології», а завдяки цьому побачити й самого письменника, світ, який його оточує.

В романі Л. М. Толстого «Війна і мир» в усіх ситуаціях читач може наочно побачити не лише грізні дні 1812 р., а й простежити зв'язок книги з епохою першого демократичного піднесення — шістдесятих років XIX ст., коли Л. М. Толстой почав його писати. В. І. Ленін підкреслював, що історична епоха, в яку жив великий письменник, «надзвичайно рельєфно відбилась як у його геніальних художніх творах, так і в його вченні»¹⁴.

Поема Т. Г. Шевченка «Гайдамаки», як зазначив відомий історик та соціолог М. М. Ковалевський, пройнята «живим інтересом до спроб закріпаченого селянства скинути із себе ярмо неволі. Спогади про часи гетьманщини необхідні були поету не для чого іншого, як для того, щоб своїм протиставленням польському насильству яскравіше уявити моторошну картину селянської долі»¹⁵.

2. Художні твори є важливим історичним джерелом, яке свідчить і про своєчасний відгук представників передової суспільно-політичної думки на події, що їх хвилювали, і про формування громадської думки сучасників. О. С. Грибоедов не видавав ідею своєї комедії «Лихо з розуму», а акумулював ненависть до московського барства, надав їй сили виразності, чим збільшив кількість своїх прихильників.

Особливе значення мають твори письменників-революціонерів, активних учасників зображуваних ними подій. Це можна проілюструвати на прикладі п'єси М. Горького «Дачники», яку на сцені вперше було поставлено в 1904 р. у театрі Комісаржевської. Великий успіх вистави та викликані нею заворушення якнайкраще свідчать про те, що М. Горький своєчасно і правдиво зміг відтворити соціальні суперечності, що існували в країні напередодні революції 1905 р.

У романі М. Г. Чернишевського «Що робити?» є такий епізод: Віра Павлівна

¹⁴ Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 20, с. 94.

¹⁵ Кольцов А. В. Матеріали о Т. Г. Шевченко в Архиве Академии наук СССР.— В кн.: Исследования по отечественному источниковедению.— М.— Л., 1964, с. 272.

мріє про місто майбутнього, в якому «тисячі статуй... і повсюдно в місті — статуї». Це захопило увагу В. І. Леніна, знайшло свій вираз у декреті Раднаркому «Про пам'ятники Республіки» (від 12 квітня 1918 р.).

Трохи раніше, ще до прийняття декрету Раднаркому, Володимир Ілліч, як згадував А. В. Луначарський, прочитавши працю Т. Кампанелли «Місто Сонця», звернув особливу увагу на змальоване в цій книзі місто майбутнього, в якому було встановлено пам'ятники героям, погруддя, барельєфи, різнопланові фігури. В. І. Ленін сказав Луначарському: «Мені здається, що це далеко не наївно і з певними змінами може бути нами засвоєне й здійснене...»¹⁶.

Приділяючи значну увагу художній літературі, В. І. Ленін, за словами Н. К. Крупської, вбачав у ній суспільний підхід до дійсності й художнє її відбиття. У січні 1904 р. у Женеві він розмовляв з В. В. Воровським та С. І. Гусевим про М. Г. Чернишевського. До них приєднався літератор-меншовик М. Валентинов. Він скептично відізвався про роман «Що робити?». В. І. Ленін гостро відповів критику: «Я заявляю — неприпустимо називати примітивним і бездарним «Що робити?» Під його впливом сотні людей стали революціонерами. Могло б це статися, якби Чернишевський писав бездарно й примітивно. Він, наприклад, захопив мого брата, захопив і мене. Він мене всього глибоко переорав... Це річ, яка дає запал на все життя. Такого впливу бездарні твори не мають»¹⁷.

В цьому висловлюванні В. І. Леніна підкреслено думку про те, що художня література є джерелом формування поглядів діячів суспільного руху, одним з факторів соціальної психології. Чим талановитішою, актуальнішою, злободеннішою вважається та чи інша книга, тим вона й соціально активніша. Її ціна як історичного джерела вагомо зростає.

З. Істориків цікавить, як у художній літературі відображено боротьбу прогресивної та реакційної ідеологій, чому так, а не інакше у свідомості письменника відбилися реальні факти, ті чи інші соціально-економічні, політичні та культурні процеси. Тексти літературних творів виконують важливу роль при вивченні історії суспільно-політичної думки. Вони можуть бути свого роду показником певного світогляду. Митець є індивідуальністю, бо він описує не лише події, а й висловлює своє ставлення до них.

Ідейним антиподом прогресивної демократичної літератури, яка розвинулася на основі критичного реалізму та пролетарської літератури ХХ ст., було буржуазне декадентство, що здобуло своє поширення в ряді європейських держав, в тому числі й в Росії, наприкінці ХІХ ст.

Класична реалістична література є прекрасним джерелом для характеристики ідейно-політичних поглядів представників передової суспільної думки, міцно зв'язаних з визвольним рухом у країні.

Естетико-формалістичні твори письменників-декадентів, що негативно ставилися до народу, заперечували боротьбу трудящих проти царизму, були виразниками поглядів реакційної частини тогочасного суспільства.

О. М. Горький, О. С. Серафимович та інші і в роки першої російської революції, і в наступний період своїми книгами формували революційну свідомість народних мас. Вони показали благородне моральне обличчя робітників, їх згуртованість. Твори пролетарських письменників мали великий ідейний вплив на трудящих. В той же час вони є цінними історичними джерелами, які дають можливість правдиво відобразити справжні події, розповісти про участь в них найкращих представників російської інтелігенції.

О. Мережковський, Л. Андреев та інші виступили проти революції, намагалися «відлучити» пролетаріат від активної боротьби проти самодержавства, прилизити й обмовити його. Вони пристосовувалися до ситуації і, нарешті, дійшли згоди з відкритими ворогами народних мас. Їх твори можна використати при розробці вченими питань про діяльність тих кіл інтелігенції, які показали свою антинародну сутність.

Боротьба, що тривала на літературному фронті в той період, на початку ХХ ст., знайшла яскраве висвітлення на сторінках багатьох талановито написаних книг. А ці сюжети не можуть не зацікавити істориків.

¹⁶ Луначарський А. В. Человек нового мира.— М., 1976, с. 121—122.

¹⁷ Див.: В. І. Ленин о литературе и искусстве.— М., 1967, с. 652.

4. Художня література як історичне джерело становить певний інтерес для дослідника тому, що вивчення її дає змогу показати, як соціально-економічні й політичні процеси впливали на формування світогляду письменника.

В липні 1907 р. В. І. Ленін у статті «Пам'яті графа Гейдена» затаврував рабське підлабузництво ліберальної буржуазії. Він писав: «Раб, який не усвідомлює свого рабства і животіє в мовчазному, несвідомому і безсловесному рабському житті, є просто раб. Раб, у якого сликка тече, коли він самовдоволено описує принади рабського життя і захоплюється добрим і хорошим паном, є холоп, хам»¹⁸. Знаменним є факт, що навіть в естетичному журналі «Пробуждение» майже одночасно з появою статті Володимира Ілліча Леніна, в 1907 р., був надрукований вірш «Раб», в якому знайшли відбиття ленінські думки з «Пам'яті графа Гейдена».

Успішно досліджувати складні процеси ідейного розвитку письменників можна за умови порівняння творів, створених ними в різні періоди їх життя. З цієї точки зору подивимось на спадщину О. Блока. За роки, що минули після того, як він написав перші поеми («Дванадцять», «Скіфи»), зміст його поезії й сама творча манера значно змінилися. О. Блок виріс до рівня великого національного поета, книги якого сповнені ритмом часу. В них знайшли своє відлуння основні історичні, соціальні й буденні події того грізного, буремного періоду.

5. Питання про особливості формування ідейного змісту визначних літературно-мистецьких творів, що дають можливість показати еволюцію поглядів авторів, а, звісно, і їх оточення, міцно пов'язане з проблемою висвітлення в працях письменників тих соціальних змін, що сталися у світі.

В художній літературі зустрічаються важливі з погляду джерелознавців приклади так званого «подвійного часу»: 1) час дії персонажів; 2) реальний час створення різних варіантів або частин твору.

Між періодами дії героїв можуть пролягати інтервали історично і хронологічно незначні, а між написанням двох або кількох варіантів книги — відрізки в десятки років. Звичайно, в житті людини відбулися певні зміни, на які автор не може не зреагувати. В цих випадках читач має справу з тим же образом, з аналогічними ситуаціями, але їх перебіг, мотиви поведінки персонажів змінилися. Письменник в нових умовах інакше (ніж раніше) уявляє долю своїх героїв. Інколи він переробляє власні книги, доповнює новими матеріалами для того, щоб намалювати більш реальну картину подій, звернути увагу на гострі проблеми суспільного життя. Подібні моменти, що свідчать про еволюцію поглядів митця, — мають особливу вагу для джерелознавців, для вивчення історії творчості та громадської діяльності письменника, його оточення. Наведемо такий приклад. Герої ранніх оповідань І. Я. Франка мріяли про те, що, заробивши гроші, зможуть повернутися до рідного села, купити коня, а також нову ділянку землі. Про це йдеться в оповіданні «Нафтовик» (1879 р.). Пізніше Франко зрозумів, що селяни, які стали на шлях революційної боротьби, вже не зможуть повернутися до старого життя. Тому письменник переробив оповідання, відмовився від нереального фіналу.

Певний інтерес для вчених становлять і примітки, вступи, коментарі до академічних видань мистецьких творів. Як правило, їх пишуть літературні критики. Якби вони підтримували міцніші контакти з істориками, це допомогло б зробити науковий апарат згаданих вище праць більш вагомим і доказовим.

Ми почали з аналізу питання про розширення кола джерел, якими користуються дослідники. Тому важко відмовитися від думки, що різні процеси, які відбуваються в житті країни, знаходять своє висвітлення не лише в документах офіційних органів, у статистиці й т. п., а й у художній літературі як одному з показників соціальної психології.

Залучення художньо-літературних творів для вивчення актуальних питань історичної науки дає можливість спеціалістам розширити коло джерел, а також ґрунтовніше розглянути складні соціальні процеси, осмислити їх закономірності й конкретні форми прояву (особливо з питань історії культури).

В. І. СТРЕЛЬСЬКИЙ (Київ)

¹⁸ Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 16, с. 39.

Дунаевський В. А.,
Кучеренко Г. С.

ЗАПАДНОЕВРОПЕЙСЬКИЙ УТОПІЧЕСЬКИЙ СОЦІАЛІЗМ В РАБОТАХ СОВЕТСКИХ ИСТОРИКОВ.

М.: Наука, 1981. — 328 с.

В рецензованій книзі узагальнюються багаторічні дослідження радянських учених у галузі історії західноєвропейського утопічного соціалізму. Автори побудували її переважно за хронологічним принципом, окремі розділи, присвячені аналізу праць Є. В. Тарле, В. П. Волгіна та Є. О. Космінського, — за біографічним. До книги додані стенограма засідання, яке висунуло праці В. П. Волгіна на присудження Ленінської премії, та значний за обсягом і дуже цінний за змістом бібліографічний покажчик, складений О. Н. Горбачовою та В. З. Григор'євою.

У «Вступі» коротко охарактеризовано, як ставилися до різних течій утопічного соціалізму К. Маркс, Ф. Енгельс та В. І. Ленін, а також показано значення вивчення даної проблеми для правильного розуміння багатьох сучасних подій, особливо в революційному процесі.

Перший нарис (автор — В. А. Дунаевський) охоплює праці радянських істориків, що вийшли в 1917—1963 рр., зокрема, В. П. Волгіна, А. І. Анекштейна, В. В. Святловського, В. Ф. Семенова, П. П. Щоголева, В. М. Даліна, А. М. Деборіна, А. Р. Іоаннісяна, І. І. Зільберфарба, Я. М. Захера, Г. С. Кучеренка та ін. Автор зумів розкрити вузлові моменти змісту досліджень великого загону вчених. В результаті їх зусиль історія західноєвропейського утопічного соціалізму була вивчена досить повно й дістала об'єктивну оцінку, яка дає можливість глибше зрозуміти думку В. І. Леніна про те, що утопічний соціалізм став одним із джерел формування марксизму.

Докладне висвітлення проблеми сприяло тому, що весь комплекс питань, пов'язаних з історією західноєвропейського утопічного соціалізму, перетворився в порівняно самостійну сферу історії суспільної думки в Європі й у Росії. Тобто було покладено початок постійному й системному вивченню різних напрямів утопічного соціалізму в органічному зв'язку з класово-партійними позиціями авторів тих чи інших утопічних творів.

Другий нарис (автор — Г. С. Кучеренко) містить аналіз праць, що вийшли в 1964—1979 рр. Це і дослідження названих

вище вчених, і інших, у тому числі С. Л. Ситіна, Б. Ф. Поршнева, А. З. Манфреда, А. Штеклі, І. М. Осиповського, А. Х. Горфункеля, М. А. Барга, Л. С. Чіколіні, В. А. Дунаевського. Значну кількість праць опублікував у названій період і автор нарису.

Із змісту другого нариса можна зробити ряд певних висновків. По-перше, визначено об'єктивно обгрунтовану періодизацію розвитку західноєвропейського утопічного соціалізму. По-друге, чітко виявлено відмінності в соціально-класових позиціях утопістів різних епох. По-третє, конкретніше визначено розмежувальну лінію між течіями зрівняльного комунізму й системами утопічного соціалізму Сен-Сімона, Фур'є і Оуена.

Звичайно, ці положення потребують, на наш погляд, докладнішого розгляду в спеціальній праці. Однак уже те, що зроблено радянськими вченими протягом 1917—1979 рр., є великим кроком вперед. Історія утопічного соціалізму вивчена в СРСР значно глибше й різнобічніше, ніж в інших країнах.

У нарисі, відведеному Є. В. Тарле, підкреслюється громадське значення праць вченого в дореволюційній Росії, тим більше, що він починав свої дослідження як історик прогресивної соціальної думки. Цьому була присвячена і його магістерська дисертація про твір Томаса Мора «Утопія».

Змістовними є нарисні, в яких характеризуються дореволюційні праці В. П. Волгіна та Є. О. Космінського. В цілому можна сказати, що саме В. П. Волгін ще до Великого Жовтня був ініціатором всебічного й системного вивчення історії західноєвропейського утопічного соціалізму. Його праці не мають собі рівних за широтою охоплення аналізом соціально-утопічних систем та за його глибиною. Значний внесок у дослідження середньовічної суспільної думки вніс і академік Є. О. Космінський. Для характеристики його поглядів залучено нові архівні матеріали.

Слід відзначити, що радянські вчені, як це видно з рецензованої книги, продовжують вивчати твори не тільки найбільш відомих соціалістів-утопістів, а й менш популярних або майже невідомих дослідників (Л. М. Дешана, П. Олів'є, К. Пеккера, Б. Анфантена, Д. Брея, В. Вераса, Д. Грея та ін.). В цілому автори дали повну характеристику як соціально-утопічних течій у Західній Європі, так і історіографічних праць радянських істориків з цієї важливої проблеми.

Хотілося б підкреслити, що появу книги В. А. Дунаєвського та Г. С. Кучеренка слід всіляко вітати, оскільки такого роду дослідження підносять рівень історіографії. А це завдання є першорядним для істориків усіх спеціальностей.

Певна річ, книга не позбавлена окремих недоліків. Серед них відзначимо такі. По-перше, щоб позбутися повторів, авторам необхідно було викласти основні системи поглядів соціалістів-утопістів у вступі або в окремому розділі. Це дало б їм можливість у наступних розділах не переключати свою увагу з творів утопістів на праці радянських істориків і навпаки.

По-друге, доцільно було в кожному розділі розподіляти аналіз на три аспекти: со-

ціально-політичний, власне історіографічний і теоретико-методологічний.

По-третє, хронологічний принцип побудови дослідження не в усіх випадках виправданий. На наш погляд, слід було б застосувати тематико-хронологічний.

Нарешті, варто було б пояснити, чим мотивували автори періодизацію досліджень радянських істориків, зокрема, чому другий період обмежується 1963 роком. У будь-якому випадку періодизація має бути об'єктивно обгрунтованою.

Виконана на високому науковому рівні, рецензована книга, безсумнівно, є вкладом у дослідження важливої проблеми.

К. Д. ПЕТРЯЄВ (Одеса)

ХРОНІКА ТА ІНФОРМАЦІЯ

РЕСПУБЛІКАНСЬКА НАУКОВО-МЕТОДИЧНА КОНФЕРЕНЦІЯ З ПРОБЛЕМИ «РОЛЬ КАФЕДР СУСПІЛЬНИХ НАУК У ЗАБЕЗПЕЧЕННІ СВІТОГЛЯДНИЦЬКОЇ СПРЯМОВАНОСТІ НАВЧАЛЬНОГО ПРОЦЕСУ У ВУЗІ»

В Ужгородському держуніверситеті 19—20 травня 1983 р. відбулася республіканська науково-методична конференція з проблеми «Роль кафедр суспільних наук у забезпеченні світоглядницької спрямованості навчального процесу у вузі», яку організували Закарпатський обком Компартії України, Міністерство вищої і середньої спеціальної освіти УРСР, ІПК при КДУ ім. Т. Г. Шевченка та Ужгородський держуніверситет. В її роботі взяли участь науковці Києва, Львова, Тернополя, Одеси, Донецька, Харкова, Чернівців, Івано-Франківська, Запоріжжя, Луцька, Дніпропетровська, а також Москви, Мінська, Риги та ін.

Вступним словом конференцію відкрив ректор Ужгородського держуніверситету д-р фізико-математич. наук, проф. В. І. Лендєл.

На пленарному засіданні були заслухані доповіді секретаря Закарпатського обкому Компартії України М. М. Семенюка — «Про роботу Закарпатської обласної партійної організації по виконанню рішень XXVI з'їзду КПРС»; заст. міністра вищої та середньої спеціальної освіти УРСР Л. О. Каніщенко — «Завдання кафедр суспільних наук у підвищенні марксистсько-ленінської спрямованості навчального процесу у вищій школі»; д-ра філософ. наук, проф., зав. кафедрою філософії ІПК при КДУ О. І. Яценка — «Актуальні проблеми формування комуністичного світогляду студентської молоді у світлі рішень XXVI з'їзду КПРС». Канд. філософ. наук, проф. кафедри методики ІПК при КДУ В. І. Селецький розглянув питання «Партійність та ідейна спрямованість навчального процесу у вищій школі»; канд. філософ. наук, доц., зав. кафедрою філософії УжДУ М. І. Блецкан та канд. філософ. наук, доц. кафедри філософії Л. Й. Голдовський виступили з доповіддю, в якій висвітлили роботу кафедр суспільних наук Ужгородського університету по забезпеченню ідейно-виховної та методологічної спрямованості навчального процесу. Про роль та

значення сучасних методів навчання розповів д-р економ. наук, проф., зав. кафедрою методики викладання суспільних наук ІПК при КДУ Ю. І. Палкін.

На конференції працювали секції історії КПРС, марксистсько-ленінської філософії, політичної економії, наукового комунізму та наукового атеїзму. На першій з них з доповіддю «Роль і завдання кафедр історії КПРС у забезпеченні світоглядницької та методологічної спрямованості навчального процесу» виступив д-р істор. наук, проф., зав. кафедрою історії КПРС ІПК при КДУ П. М. Шморгул.

Учасники конференції поділилися досвідом своєї роботи. «Шляхи реалізації виховної функції лекцій у викладанні історії КПРС» — тема повідомлення д-ра істор. наук, проф., заст. директора ІПК при КДУ Б. І. Корольова. З повідомленням «Із досвіду формування у студентів класового підходу до аналізу суспільного життя в процесі вивчення курсу історії КПРС» виступив канд. істор. наук, доц., зав. кафедрою історії КПРС УжДУ О. В. Хланта. Про методи роботи співробітників кафедри історії КПРС ЛДУ по посиленню творчої активності студентів на семінарах та її роль у комуністичному вихованні студентської молоді розповів канд. істор. наук, доц. М. П. Повч. Канд. істор. наук, доц. кафедри історії КПРС Московського університету Т. Л. Шмельова висвітлила питання про роль взаємозв'язків історії КПРС і природничих дисциплін у формуванні наукового світогляду студентів.

На секції було також заслухано повідомлення, присвячені проблемам методики конспектування першоджерел. З повідомленням на тему «Виховне значення самостійної роботи студентів по вивченню творів класиків марксизму-ленінізму» виступив канд. істор. наук, доц. кафедри історії КПРС УжДУ К. О. Куценко. Доповідачі також приділили значну увагу питанням використання ТЗН у навчальному процесі.

Г. В. БОЖУК (Ужгород)

НАУКОВО-ПРАКТИЧНА КОНФЕРЕНЦІЯ, ПРИСВЯЧЕНА 40-РІЧЧЮ КУРСЬКОЇ БИТВИ

Радянський народ, усе прогресивне людство урочисто відзначають 40-річчя видатних битв Великої Вітчизняної війни, в ході яких було зупинено, а згодом остаточно розгромлено війська фашистської Німеччини — ударної сили міжнародної реакції. Серед найважливіших операцій, здійснених Радянськими Збройними Силами в 1943 р., які назавжди залишилися в літопису історії нашої Батьківщини, особливе місце займає Курська битва. Вона почалася 5 липня і закінчилася 23 серпня 1943 р.

1 липня 1983 р. у Києві відбулася науково-практична конференція «40-річчя Курської битви», яку організували Інститут історії партії при ЦК Компартії України, Український державний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941—1945 рр. та Київське вище танкове інженерне ордену Червоної Зірки училище імені Маршала Радянського Союзу І. Г. Якубовського. В її роботі взяли участь ветерани — учасники героїчної битви, представники громадськості, викладачі вищих навчальних закладів м. Києва.

Конференцію відкрив директор меморіального комплексу «Український державний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941—1945 рр.» В. А. Козлов. Перед присутніми виступили: керівник проблемної групи з історії Великої Вітчизняної війни Інституту історії партії при ЦК Компартії

України д-р істор. наук В. М. Нем'ятей — «Комуністична партія — організатор перемоги радянського народу в Курській битві», канд. істор. наук, генерал-майор А. В. Коваль — «Военно-політичне значення битви на Курській дузі».

Учасники конференції заслухали наукове повідомлення генерал-лейтенанта танкових військ М. Ф. Колесникова, який високо оцінив роль та значення радянських танкістів у розгромі німецько-фашистських армій під час Курської битви. Завідуюча відділом Українського державного музею історії Великої Вітчизняної війни 1941—1945 рр. Л. Є. Пронкіна розповіла про матеріали експозиції меморіального комплексу, які знайомлять його відвідувачів з героїчними сторінками історії нашої країни, зокрема, подвигами радянських воїнів в період боїв на Курській дузі.

На конференції також виступили ветерани — учасники легендарної битви: Герой Радянського Союзу, колишній командир 55-го гвардійського винищувального авіаполку 1-ї гвардійської винищувальної дивізії 16-ї повітряної армії В. І. Шишкін, командир 1-го батальйону 214-го стрілецького полку 73-ї гвардійської стрілецької дивізії 7-ї гвардійської армії В. І. Разгільдеев, член Спілки письменників СРСР Д. О. Бакуменко.

Ю. І. ЄЛЕСІН (Київ)

НОВІ КНИГИ

- Комуністична партія Радянського Союзу в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і Пленумів ЦК: Т. 12. 1975—1977. — К.: Політвидав України, 1983. — 581 с.
- АНДРОПОВ Ю. В. Избранные речи и статьи. — 2-е изд. — М.: Политиздат, 1983. — 320 с.
- Американская угроза и протест миллионов: Выступления, статьи, факты, документы. — М.: Прогресс, 1983. — 288 с.
- АСМОЛОВ А. Н. Фронт в тылу вермахта. — 2-е изд., доп. — М.: Политиздат, 1983. — 302 с.
- БРАСЛАВСЬКИЙ З. Б. Братерства висока сутність. — Ужгород: Карпати, 1983. — 119 с.
- БРЕГВАДЗЕ А. И. Славная страница истории: Добровольное присоединение Грузии к России и его социально-экон. последствия. — М.: Мысль, 1983. — 174 с.
- Брудна робота ЦРУ в Західній Європі: Зб. матеріалів. — К.: Політвидав України, 1983. — 254 с.
- В единении с народом. — К.: Политиздат Украины, 1983. — 265 с.
- ВАСИЛЕНКО А. С., ШИФМАН А. Д. Пам'ять народу: Музеї України та інтернаціональне виховання трудящих. — К.: Мистецтво, 1983. — 134 с.
- ВЕТРОВ Р. И. Победа Октябрьской революции и банкротство меньшевиков Украины. — Харьков: Вища школа. Изд-во при ХГУ, 1983. — 145 с.
- ВОЛОШИН В. В., ЛОЗЮК М. Й. На засадах рівноправності. — К.: Політвидав України, 1983. — 118 с.
- Восток: рубеж 80-х годов: Освободившиеся страны в соврем. мире. — М.: Наука, 1983. — 269 с.
- Годы борьбы и побед: Материалы Всесоюз. науч. конф., посвящ. 60-летию победы окончания гражд. войны в СССР (1918—1920 гг.). — К.: Наук. думка, 1983. — 215 с.
- ДЕНИСОВА Т. С. Рабочий класс современной Нигерии. — М.: Наука, 1983. — 166 с.
- ДМИТРЕНКО Т. А. Правофланговые советского рабочего класса. — М.: Знание, 1983. — 64 с.
- Древнерусское государство и славяне: Материалы симпозиума, посвящ. 1500-летию г. Киева. — Минск: Наука и техника, 1983. — 136 с.
- Ежегодник германской истории. 1981. — М.: Наука, 1983. — 303 с.
- ЕРМОЛАЕВ А. И. XXVI съезд КПСС о возрастании руководящей роли партии в коммунистическом строительстве. — М.: Мысль, 1983. — 96 с.
- ЗАТУРЕНСКИЙ А. Г. Критика буржуазных и реформистских «моделей» социализма. — К.: Политиздат Украины, 1983. — 182 с.
- Историография и источниковедение истории стран Азии и Африки: Сборник. Вып. 7. — Л.: Изд-во ЛГУ, 1983. — 129 с.
- История, культура, этнография и фольклор славянских народов: IX Междунар. съезд славистов. Доклады сов. делегации. — М.: Наука, 1983. — 296 с.
- История рабочего движения в США в новейшее время, 1965—1980. — М.: Наука, 1983. — 360 с.
- История Украинской ССР: В 10-ти т. Т. 3. Освободительная война и воссоединение Украины с Россией. Начало разложения феодализма и зарождение капиталистических отношений [вторая половина XVII—XVIII в.]. — К.: Наук. думка, 1983. — 719 с.
- К 80-летию создания ленинской партии: Документы и материалы. — М.: Политиздат, 1983. — 240 с.
- КИМ М. П. Проблемы теории и истории реального социализма. — М.: Наука, 1983. — 557 с.
- Корсунь-Шевченковская битва. — 3-е изд., перераб. — К.: Политиздат Украины, 1983. — 269 с.
- КУВАЛДИН В. Б. Американский капитализм и интеллигенция: Ист.-социол. очерк. — М.: Наука, 1983. — 365 с.
- Курсом коммунистического созидания: Соц.-экон., полит. и духов. развитие Укр. ССР в условиях зрелого социализма. — К.: Наук. думка, 1983. — 279 с.
- ЛЫСЕНКО Н. А. Деятельность Коммунистической партии по подготовке кадров для сельского хозяйства. — М.: Высш. школа, 1983. — 144 с.
- МАВРОДИНА Р. М. Киевская Русь и кочевники: печенеги, торки, половцы: Историогр. очерк. — Л.: Наука, 1983. — 86 с.
- МУХАМАДИЕВ А. Г. Булгаро-татарская монетная система XII—XV вв. — М.: Наука, 1983. — 187 с.
- Надійність робітничої зміни: Зб. статей. — К.: Молодь, 1983. — 182 с.
- Народонаселение СССР и мира: Развитие, проблемы, исследования. — М.: Финансы и статистика, 1983. — 207 с.
- ПАЩУК В. В. 25 героических лет: (Респ. Куба в борьбе за мир и междунар. сотрудничество). — К.: Политиздат Украины, 1983. — 182 с.
- Политические ссыльные в Сибири. XVIII — начало XX в.: Сборник статей. — Новосибирск: Наука, 1983. — 237 с.